

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.

www.

www.

www.

Ghaemiyeh

.com

.org

.net

.ir

موسسه فرهنگی
و ادبیاتی

موسسه فرهنگی
و ادبیاتی

پیشگام

وقت و اسلام

مجموعه مقالات و نوشته‌ها در زمینهٔ فلسفهٔ اسلامی و اندیشهٔ اسلامی

مجله

دکتر علی اکبر شهبازی

پیشگام
موسسه فرهنگی و ادبیاتی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخچه وقف در اسلام

نویسنده:

علی اکبر شهابی

ناشر چاپی:

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۲	تاریخچه وقف در اسلام
۱۲	مشخصات کتاب
۱۲	اشاره
۱۷	فهرست مطالب و موضوعات
۲۵	مقدمه
۲۶	وقف در اسلام
۲۶	مقدمه تاریخی
۲۸	تعریف وقف
۲۸	اشاره
۲۸	اصطلاحات مخصوص وقف
۳۱	نخستین وقف در اسلام
۳۱	سیر و تطور و توسعه اوقاف در اسلام
۳۵	اوقاف و تعلیم و تربیت عمومی و امور عام المنفعه
۴۱	نخستین سازمان و قانون اوقاف
۴۱	اشاره
۴۷	سازمان اداری اوقاف
۴۷	سازمان اداره کل اوقاف در مرکز
۴۹	آمار
۴۹	اشاره
۴۹	الف - آمار رقبات و اماکن
۴۹	ب - درآمد رقبات
۵۰	ج - مدارس قدیمه
۵۰	د - میزان وصولی اداره کل اوقاف در سال

۵۱	ه- مساعدت هایی که از عواید بعضی رقبات بمؤسسات مختلف شده است
۵۱	کمک های علمی و فنی
۵۳	مساجد و مدارس مهم ومشاهد متبرکه و امامزاده های معروف
۵۳	اشاره
۵۳	الف - مساجد
۵۳	مساجد در دوران اولیه اسلام
۵۳	مشخصات و مزایای مساجد ایران
۵۳	اشاره
۵۷	۱ - مسجد گوهرشاد
۶۳	۲ - مسجد جامع عتیق شیراز
۶۳	۳ - مسجد جامع اصفهان
۷۰	۴ - مسجد شاه اصفهان
۷۶	۵ - مسجد شیخ لطف الله
۸۰	۶ - مسجد دارالاحسان
۸۳	۷ - مسجد جامع مظفری در کرمان
۸۵	ب- مدارس
۸۵	اشاره
۸۵	۱ - مدرسه سلطانی (مادر شاه) اصفهان
۹۱	۲ - مدرسه ناصریه (سپهسالار) تهران
۹۵	ج - مشاهد مشرفه و امامزاده ها
۹۵	اشاره
۹۵	۱ - آستان قدس رضوی (مشهد)
۹۵	اشاره
۱۰۴	رواق ها ، مساجد و بیوتات
۱۱۱	صحن قدیم و صحن جدید
۱۲۶	موقوفات آستان قدس و اداره آن ها

۱۲۶	۲- آستانه حضرت معصومه (قم)
۱۲۶	اشاره
۱۳۰	وضع حرم مطهر و ساختمان های آن
۱۳۶	۳- آستانه شاه عبدالعظیم (علیه السلام)
۱۴۰	بقعه مبارکه
۱۴۰	اشاره
۱۴۳	آثار مهمه تاریخی
۱۵۰	مجموعه اسناد و فرامین
۱۵۳	تولیت آستانه
۱۵۶	مقابر بزرگان در جوار حضرت عبدالعظیم
۱۶۰	قبور سلاطین
۱۶۲	مقابر امامزادگان
۱۶۶	آمار مساجد ، امامزاده ها ، بقاع متبرکه و مدارس قدیمه در شهرستان ها
۱۶۶	آبادان و خرمشهر
۱۶۶	آباده
۱۶۸	آذرشهر
۱۶۸	آستارا
۱۶۸	آمل
۱۶۸	اراک
۱۷۰	اردبیل
۱۷۲	اردکان
۱۷۲	اشنویه
۱۷۲	اصطهبانات
۱۷۳	اصفهان
۱۸۳	اهر
۱۸۳	بابل

۱۸۳	بافق
۱۸۴	بروجرد
۱۸۵	بم
۱۸۵	بندر پهلوی
۱۸۶	بندر عباس
۱۸۶	بندر لنگه
۱۸۷	بوشهر
۱۸۷	بهبهان
۱۸۸	بیرجند
۱۸۹	تبریز
۱۹۰	ترت حیدریه
۱۹۲	جام
۱۹۳	جهرم
۱۹۳	خلخال
۱۹۴	خمین
۱۹۵	خوی
۱۹۶	داراب
۱۹۷	دامغان
۱۹۹	درگز
۲۰۰	دزفول
۲۰۱	دماوند
۲۰۲	رامهرمز
۲۰۲	رشت
۲۰۳	رضائیه
۲۰۴	رفسنجان
۲۰۵	رودبار

۲۰۵	زرنند
۲۰۶	زنجان
۲۰۷	ساری
۲۰۷	ساوه
۲۱۰	سبزوار
۲۱۰	سراب
۲۱۰	سقز
۲۱۱	سمنان
۲۱۲	سیرجان
۲۱۲	شاهپور
۲۱۲	شاهرود
۲۱۳	شاهی
۲۱۳	شبستر
۲۱۴	شوستر
۲۱۶	شهداد
۲۱۷	شهر کرد (اصفهان)
۲۱۸	شهریار
۲۱۸	شهسوار
۲۲۰	شیراز
۲۲۱	طبیس
۲۲۲	طهران
۲۲۸	حومه طهران
۲۳۲	عقدا
۲۳۲	فردوس
۲۳۲	فسا
۲۳۳	فومن و صومعه سرا

۲۳۴	قزوین
۲۳۷	قم
۲۴۰	قوچان
۲۴۱	قهبایه
۲۴۱	کازرون
۲۴۱	کاشان
۲۴۶	کاشمر
۲۴۶	کردستان
۲۴۸	کرمان
۲۴۸	کرمانشاهان
۲۵۰	کنگاور
۲۵۰	گرگان
۲۵۱	گروس
۲۵۲	گلپایگان
۲۵۲	گناباد
۲۵۴	لارستان
۲۵۴	لاهیجان
۲۵۵	لرستان
۲۵۶	لنگرود
۲۵۶	ماک و
۲۵۶	ماهان
۲۵۷	محلات
۲۵۸	مراغه
۲۶۰	مرند
۲۶۰	مشهد
۲۶۲	ملایر و تویسرکان

۲۶۴ مه‌آب

۲۶۴ مآب

۲۶۵ نآب

۲۶۶ نجف آب و همآب شهر

۲۶۶ نطنز

۲۶۸ نهآب

۲۶۸ نآب

۲۶۹ همدان

۲۷۱ آب

۲۹۲ درباره مرکز

سرشناسه: شهابی، علی اکبر، 1287 - 1367.

عنوان و نام پدیدآور: تاریخچه وقف در اسلام/ نگارش علی اکبر شهابی.

مشخصات نشر: تهران: وزارت فرهنگ، 1343.

مشخصات ظاهری: ه، 148 ص. مصور (بخشی رنگی)، نمونه.

فروست: (اداره کل اوقاف؛ نشریه شماره 14)

یادداشت: این کتاب مقاله ای است از کتاب ایرانشهر نشریه کمیون ملی یونسکو در ایران.

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی Ali Akbar Shahabi, VAGHF DAR ESLAM.

موضوع: وقف -- ایران

مسجدها -- ایران

آرامگاه ها -- ایران

رده بندی کنگره: BP193/2/ش9ت2 1343

رده بندی دیویی: 297/37209

شماره کتابشناسی ملی: م54-554

خیراندیش دیجیتال: انجمن مددکاری امام زمان (عج) اصفهان

ویراستار کتاب: خانم نرگس قمی

ص: 1

اشاره

نشریه شماره 12 اداره کل اوقاف

توانا بود هر که دانا بود

تاریخچه وقف در اسلام

مندرج در کتاب «ایران شهر» نشریه کمیسیون ملی یونسکو در ایران

نگارش

دکتر علی اکبر شهابی

دانشیار دانشگد و حقوق دانشگاه تهران و مدیر کل اوقاف

ص: 2

توانا بود هر که دانا بود

تاریخچه وقف در اسلام

مندرج در کتاب «ایران‌شهر» نشریه کمیسیون ملی یونسکو در ایران

نگارش

دکتر علی اکبر شهابی

دانشیار دانشگد و حقوق دانشگاه تهران و مدیر کل اوقاف

1343

چاپخانه دانشگاه تهران

ص: 4

مشمول بر:

تعریف و اصطلاحات مخصوص وقف - پیشرفت سریع اوقاف در کشورهای اسلامی - نقش اوقاف در پرورش و آموزش و بهداشت و امور اجتماعی - نمونه هایی از مصارف شگفت انگیز موقوفات شرح و تفصیل برخی از آثار و ابنیه تاریخی اسلامی و فهرست جامعی از آن ها

ص: 5

وقف در اسلام . . . مقدمه تاریخی 2

تعریف و اصطلاحات مخصوص وقف 3-5

نخستین وقف در اسلام 5

تطور و توسعه اوقاف در اسلام 5-7

اوقاف و تعلیم و تربیت عمومی و نمونه هایی از مصارف عام المنفعه 7-10

نخستین سازمان وقانون اوقاف و آئین نامه های قانونی 10-13

سازمان اداری اداره کل اوقاف 13-14

آمار رقبات و اماکن وقفی و میزان درآمدهای اوقافی 14

مساعدت های اوقاف بامور فرهنگی و عام المنفعه در سال های اخیر 15

مساجد و مدارس و مشاهد متبرکه و امامزاده های معروف 16

الف - مساجد در دوران اولیه اسلام 16

مشخصات و مزایای مساجد ایران 16-19

مسجد گوهرشاد 19-22

مسجد جامع عتیق شیراز 23

مسجد جامع اصفهان 23-27

مسجد شاه اصفهان 27-30

مسجد شیخ لطف الله 30-32

مسجد دارالاحسان سندج 32-33

مسجد جامع مظفری کرمان 33-35

به مدارس - مدرسه سلطانی 35-38

مدرسه ناصری - تهران (سپهسالار) 38-41

ج- مشاهد مشرفه - آستان قدس رضوی 41-47

رواق ها - مساجد و بیوتات آستان قدس 41-52

صحن قدیم - سقاخانه طلا بست بالا خیابان و پائین خیابان گلدسته های طلا 52-56

صحن جدید 56-57

کتابخانه و موزه آستان قدس 57-60

موقوفات آستان قدس و اداره آنها 60

آستانه حضرت معصومه (قم) 60-65

آستانه حضرت عبدالعظیم (ری) 65-80

ص: 6

مجموعه بی که درباره «وقف» در اسلام وسیر تکامل و توسعه آن در کشورهای اسلامی گردآوری و چاپ شده و اینک در دسترس دانش پژوهان و ارباب بحث و تحقیق قرار گرفته ثمره سه سال مطالعه و کوشش مداوم نویسنده این سطور است.

اهمیت موضوع و گسترش زمینه آن و نوشته نشدن کتاب و رساله جداگانه بی تا کنون درین باره وقت و مطالعه بیشتری لازم دارد تا چنانکه شاید و باید در پیرامون آن بحث و تحقیق شود.

کسانی که در امور اجتماعی مطالعه بسزایی دارند بخوبی آگاهند که پیش از قرن اخیر بیشتر شوون فرهنگی، بهداشتی و نیازمندی های عمومی در ایران با بهترین و ساده ترین وضعی برایگان و بدست مردم از درآمدهای موقوفات و بنیادهای خیریه اداره میشد واقفان خیراندیش که اندیشه و همشان بشر دوستی و خدمت بمردم و رفع حوائج آنان می بود، احتیاجات همه مردم نیازمند را از قبیل: طالبان علم، مدرسان، پیشنمازان، واعظان و ذاکران مستمندان، ابناء سیبل، ایتم، بیوه زنان، بیماران و عاجزان، دخترانی که هنگام شوهر کردن جهیزیه، و جوانانی که توانایی مخارج زن گرفتن ندارند، کسانی که آرزومند زیارت یکی از مشاهد متبر که هستند وسایل دفن و کفن اموات و هزاران نمونه از اینگونه حوائج را که گاهی اندیشه و خیال مردم عادی از درک و توجه آنها بدور است، در نظر گرفته و قسمتی از اموال خالص و پاک خود را وقف بر همین گونه مصارف خیریه کرده اند. در نتیجه همین اندیشه انسانی بود که در همه شهرهای بزرگ و کوچک و دهستان ها و بخش های کم جمعیت و دور افتاده مساجد و مدارس و مکتبخانه ها برای پرورش و آموزش خردسالان و بزرگسالان وجود داشت و همه گونه وسایل زندگی و اسباب فرا گرفتن علوم و آداب برایگان و فراوان در دسترس معلم و متعلم گذارده شده بود. در شهرها، دارالشفاه، مارستان ها، خسته خانه ها، جذامی خانه ها، دارالمجانین، و نظایر آنها، برای بیماران و بینوایان بوسیله مردم خیر و نیکومش ساخته شده و از درآمد موقوفاتی که مخصوص مخارج آنها بود اداره میشد. در همه شهرها و آبادی ها، حمام ها، آب انبارها و کاروان سراها، خانه ها و خانقاه ها برای رفع نیاز مردم حاجتمند وجود داشت در تمام شاهراه ها و راه های کاروان رو، رباط ها، پل ها، آب انبارها، کاروان سراهای مجهز و زیبا ساخته شده بود تا رهگذریان و مسافران خود و مرکوبشان در آسایش باشند و رفع نیاز کنند. برخی از واقفان بلند نظر و خیرخواه، در کارهای خیر از درجه بشر دوستی پافراتر گذارده و برای جانوران اهلی از قبیل اسب های جنگی بازنشسته و کبوتران و حیوانات دیگر املاکی را وقف کرده و مصارف آنها را بنگهداری و آسایش آن حیوانات اختصاص داده اند که نمونه بی از آنها در همین کتاب آورده شده است. گاهی برخی از مردم بشردوست ازین مرحله نیز

فراتر رفته و برای مخالفان دین و مردم بیگانه بی که سالها با آنان در جنگ و ستیر بودند (جنگ های صلیبی) قسمتی از املاک خود را وقف خریدن اسرای جنگی دشمنان و مخالفان دین و آئین و آزاد کردن آنان از زندان کرده بودند، در صورتی که در آن عصر و زمان بر همه کشورهای جهانی دین و مذهب شدت حکم روایی میکرد و تعصبات دینی در کمال رواج بود و همان جنگ ها و خونریزی ها که گاهی بیشتر از قری بطل می انجامید ناشی از اختلافات و تعصبات دینی بود.

توجه بهمین نکات و مسائل ارجمند در پیرامون موقوفات و صدقات جاریه بود که سالیان دراز اندیشه مرا متوجه ساخته بود تا تاریخچه بی برای این میراث بزرگ انسانیت و بشر دوستی و سرمایه فناپذیر مدنیت و فرهنگ که ارزش آن چنانکه باید تاکنون نشان داده نشده است تدوین و تألیف کند واندکی از خدمات بزرگ نیاکان پاک نهاد نیکو اعتقاد و مسلمانان با ایمان بشر دوست را که در طول متجاوز از هزار و سیصد سال برای پیشرفت دانش و فرهنگ عمومی و رفع نیازمندی های اجتماعی بهترین و پاک ترین اموال خود را وقف کرده و درآمد آنها را اختصاص باین کارهای خیر داده اند، و متأسفانه این نوع امور خیریه در همه کشورهای جهان و در ایران روبکسادی گذارده و حتی برخی از جوانان و بیخبران با نظر بدبینی و نکوهش بدان می نگرند، بهمه مردم ایران و بلکه بعموم جهانیان معرفی کند تا مختصری از حق آنان ادا شده باشد ولی پراکندگی و بسط موضوع و نبودن مآخذ و منابع فراوانی در دسترس، مرا از دست یازیدن باین کار دشوار باز می داشت تا اینکه در اوایل سال 1340 که دومین بار امور اوقاف کشور بعهدہ نویسنده واگذار شده بود دانشمند گرانمایه جناب آقای علی اصغر حکمت دامت ایام افاداته که سمت ریاست انجمن ملی یونسکودر ایران را دارند و انجمن نامبرده در آن هنگام باهتمام و تدبیر ایشان دست بکار علمی شگرف و سودمندی زده و تدوین و تألیف کتاب بزرگی را بنام: «ایران شهر» مشتمل برشوئن گوناگون تمدن و فرهنگ ومفاخر ومآثر کشور ایران در گذشته و حال هدف و برنامه کار خود قرار داده بود، از نویسنده خواستند که بخش و بهره بی از کتاب جامع نامبرده را که اختصاص باوقاف و سیر تکاملی و تطور آن در قرون مختلف اسلامی دارد برشته تحریر درآورم و تقدیم کارکنان انجمن دارم تا با سایر موضوعات و مسائلی که بدستگیری استادان فن و نویسندگان و محققان خبره فراهم می شود در آن کتاب چاپ گردد.

این پیشنهاد با آنچه از پیش در اندیشه ام بود انگیزه نیرومندی گردید تا شک و تردید را از خود دور کردم و از خداوند توانا یاری خواستم و بیدرنگ جمع آوری مطالب و مواد تاریخچه بی را که هم اکنون در دسترس خوانندگان و پژوهندگان ارجمند قرار دارد وجهه همت ساختم و با بضاعت کم و گرفتاری بسیار شالوده بی ریختم تا محققان و علاقه مندان باآثار ومآثر درخشان گذشته در اتمام و تکمیل آن بکوشند و کتاب ها و رساله های کامل و جامعی درین زمینه سودمند فراهم آورند.

در اینجا اشاره بچند نکته ضروری است :

1- با آنکه در طول زمان و حوادث دوران بسیاری از رقبات و املاک موقوفه دستخوش تطاول و تجاوز گروهی از آزمندان و از خدا بیخبران شده و از صورت وقتی بحالت ملکی درآمده است باز هم اکنون از درآمد موقوفات باقی مانده که اگر بوضع آنها توجهی شود درآمد آنها چند برابر درآمد کنونی می گردد، در هر سال مساعدت های فراوانی بمستمندان و محتاجان و بیماران و ابناء السبیل میشود، پرورشگاه ها، دبستان ها و بیمارستان هایی در مرکز و گوشه و کنار کشور از درآمد موقوفات اداره می شوند، مبالغ بسیاری در هر سال بعنوان «کومک هزینه تحصیلی» بدانش آموزان و دانشجویان پرداخته میشود، لوازم تحصیلی و کتاب ولباس بدانش آموزان بی بضاعت وزغال و وسایل پوشاک میان مستمندان تقسیم می گردد، زمینهای غیر

مزروعی برای ساختمان خانه و مؤسسات خیریه و عام المنفعه با اجاره عادلانه و شرایط آسان در دسترس تقاضا کنندگان گذارده می شود. برای حفظ شعائر اسلامی و ترویج و تبلیغ احکام و آداب دینی که یکی از نیات و مقاصد عالیّه و مشترک واقفان خیراندیش است مجالس جشن و سوگواری و اطعام و اتفاق موافق نظر واقفان در همه شهرستان ها و بخش ها برگزار می گردد. همچنین مدارسی که مخصوص فرا گرفتن علوم دینی و فلسفه و آداب و اخلاق اسلامی است و در آن زمان که هنوز در جهان غیر اسلامی دبیرستان و دانشگاهی وجود نداشت، همین مدارس بزرگترین دبیرستان ها و دانشگاه های آن زمان و مرکز بحث و تحقیقات علمی و فلسفی بودند، در اکثر شهرهای بزرگ و کوچک وجود دارد و گروهی از طالبان علم بروش متعلمان سلف در آنجا مشغول فرا گرفتن علوم و آداب و مذاکره و بحث هستند و از درآمد موقوفات آن مدارس خود و مدرسان آنان ارتزاق میکنند؛ در هر سال مبالغ بسیاری از درآمد موقوفات برای تعمیر و ترمیم همین مدارس و مساجد و بقاع متبرکه و ابنیه تاریخی و باستانی مصرف می شود.

2- با آنکه در نتیجه نفوذ مادیگری که لازمه تمدن و فرهنگ غربی است در همه کشورهای جهان توجه بامور معنوی و صرف اموال در امور خیریه و عام المنفعه از طرف مردم رو بنقصان گذارده است، معهداً باز در همین عصر در همه شهرهای ایران گروهی از مردم بشر دوست قسمتی از اموال خود را وقف بر امور خیر و عام المنفعه موافق احتیاجات و اقتضای آن زمان کرده اند از قبیل: احداث پرورشگاه ها بیمارستان ها، دبستان ها، گورستان ها حتی سینما و تفرجگاه های عمومی و نظائر آنها (عکس پاره یی از آنها در کتاب آورده شده است)

بزرگ ترین وقتی که در زمان ما انجام شده موقوفات عظیم «بنیاد پهلوی» است که براهنمایی و دستور شاهنشاه دانش پرور دین گستر محمدرضاشاه پهلوی خلد الله ملکه املاک خاص معظم له برای نشر امور فرهنگی بهداشتی و دینی وقف شده و تصرف وقف درآمده و اداره بزرگی بنام بنیاد پهلوی عهده دار رسیدگی با مور آن گردیده است.

3- چون جمع آوری بیشتر مطالب کتاب در سالهای 1340-1341 بوده، ممکن است در آمار و 1341 فهرست های متن کتاب در تاریخ اتمام مختصر تغییرات و یا اضافاتی پیدا شده باشد همچنین باید متوجه بود که فهرست الفبائی مساجد و مدارس و بقاع متبرکه که با زحمات بسیاری فراهم گردیده و در آخر کتاب آورده شده است از جهت اینکه وسایل فنی تهیه آمار کامل هنوز در ایران فراهم نیست، آمار کامل و جامعی نیست، چه بسا مساجد و مدارس و بقاع متبرکه که در گوشه و کنار ایران وجود دارد و نام آنها در فهرست آورده نشده است، همچنین ممکن است در ثبت و ضبط نام ها بر حسب شهرت های مختلف و یا سهو نویسندهگان اغلاط و اشتباهاتی علاوه بر اشتباهات چاپی رخ داده باشد امید می رود که این اشتباهات و نقایص در چاپهای بعدی رفع شود و آنچه اکنون بصورت کتاب و رساله یی درآمده است مورد استفاده خوانندگان گرامی قرار گیرد.

در پایان این دیباچه از باب تیمن و تبرک و حسن ختام حدیث معروفی از پیغمبر اکرم ص که عموم مسلمانان آن را نقل کرده اند آورده می شود: «اذا مات ابن آدم انقطع عمله الا من ثلاث: صدقة جاریة او علم ینتفع به او ولد صالح یدعوله بخیر... پس از مرگ آدمی کار او بریده می شود مگر از سه چیز صدقه و بخشش جاری یا دانشی که از او سود برند و یا فرزند صالحی که او را بنیکی یاد کند.»

مفاد و مضمون این حدیث شریف موجب و منشأ این همه آثار خیر و صدقات جاریه از گذشتگان پاک نهاد نیکو اعتقاد شده است امید و آرزو می رود که باشندگان و آیندگان نیز در کارهای خیر اجتماعی از

اسلاف خیراندیش خود پیروی کنند و در هنگام زندگی و توانایی بخشی از مال و خواسته خود را وقف امور خیریه و عام المنفعه کنند تا این سرمایه پرسود اجتماعی همواره باقی و در افزایش باشد.

از خداوند توانا همواره خواستارم که در خدمات علمی و اجتماعی مرا راهنما و مددکار باشد. والله الهادی الی سبیل الرشاد

تهران - شهریور ماه 1343

علی اکبر شهابی

ص: 10

بسم الله الرحمن الرحيم

اوقاف

در قرون وسطی که سراسر دنیای مغرب زمین را تاریکی جهالت و توحش و خود پرستی فرا گرفته بود و هنوز هیچ یک از مظاهر تمدن و سازمان های اجتماعی امروز و دستگاه های فرهنگی، بهداشتی، شهرداری و مؤسسات خیریه دولتی در ایران و سایر کشورهای جهان وجود نداشت در میان ملل اسلامی خاصه در ایران سرمایه فنا ناپذیر و پرسود و برکتی بود که از حقیقت و ایمان سرچشمه می گرفت و با ساده ترین وضع و بهترین ترتیب و نظمی کارهایی را که امروز دستگاه های عظیم دوتی و مؤسسات بزرگ ملی با آن همه سرمایه و افراد و تشریفات و مقررات انجام می دهند انجام می داد در همگی شهرهای بزرگ و کوچک و قصبه ها و دهستان های کشورهای وسیع اسلامی مکاتب، مدارس بیمارستان ها، تیمارستان ها، حمام ها، خانه ها، خانقاه ها، کاروان سراها و پل ها بوسیله مردمان نیک - اندیش و نوع دوست فراهم شده بود و گروه بسیاری از مردم برایگان از آن سازمانهای اجتماعی بهره مند میشدند و از درآمدهای املاکی که مخارج آنها اختصاص به آن مؤسسات داشت سالیان دراز چرخ این سازمان ها در گردش بود و همواره بوسیله مردمان خیر و نیکومنش بر شماره آنها افزوده می شد.

این سرمایه ملی و عام المنفعه عبارت است از: اوقاف یا خیرات و صدقات جاریه که هنوز آثار و ثمرات آنها در همه جا دیده میشود و مردم امروز نیز به پیروی از آداب و سنن دینی و اخلاقی املاک خود را متناسب با احتیاجات روز بر امور فرهنگی و بهداشتی و خیرات و مبرات عمومی وقف میکنند.

بدرستی می توان ادعا کرد که یکی از مظاهر عالیله تمدن و بشر دوستی و منابع تعلیم و تربیت و بهداشت عمومی در ایران و سایر ممالک اسلامی « اوقاف و صدقات جاریه » بوده است که متجاوز از هزار سال از درآمد آنها بهترین دانشگاه ها و بیمارستان ها و سایر مؤسسات خیریه اجتماعی در سراسر کشورهای اسلامی رواج داشته و هزاران دانشمند و فیلسوف و شاعر و نویسنده و پزشک از میان آنها برخاسته اند.

جای تأسف است که تاکنون درباره این مظهر تمدن و انسانیت که بیقین یکی از مفاخر و ماثر بزرگ نیاکان خیراندیش و بشر دوست ما بوده است غیر از کتب فقهی در جای دیگر بحثی بعمل نیامده و در پیرامون تاریخچه و سیر تکاملی آن مخصوصاً پس از پیدایش مشروطیت و وضع قوانین و مقررات خاص و ایجاد سازمان مستقلی برای اوقاف کشور کتاب و رساله یی نوشته نشده است.

لذا برای تهیه تاریخچه اوقاف و مخصوصاً تاریخ آن در ایران و اوضاع فعلی از آقای دکتر علی اکبر شهابی مدیرکل اوقاف خواهش شد که با مآخذ و منابعی که در دسترس دارند مطالبی درین باب فراهم

سازند که از هر جهت متقن و مستند باشد و محل استفاده

عموم قرار گیرد .

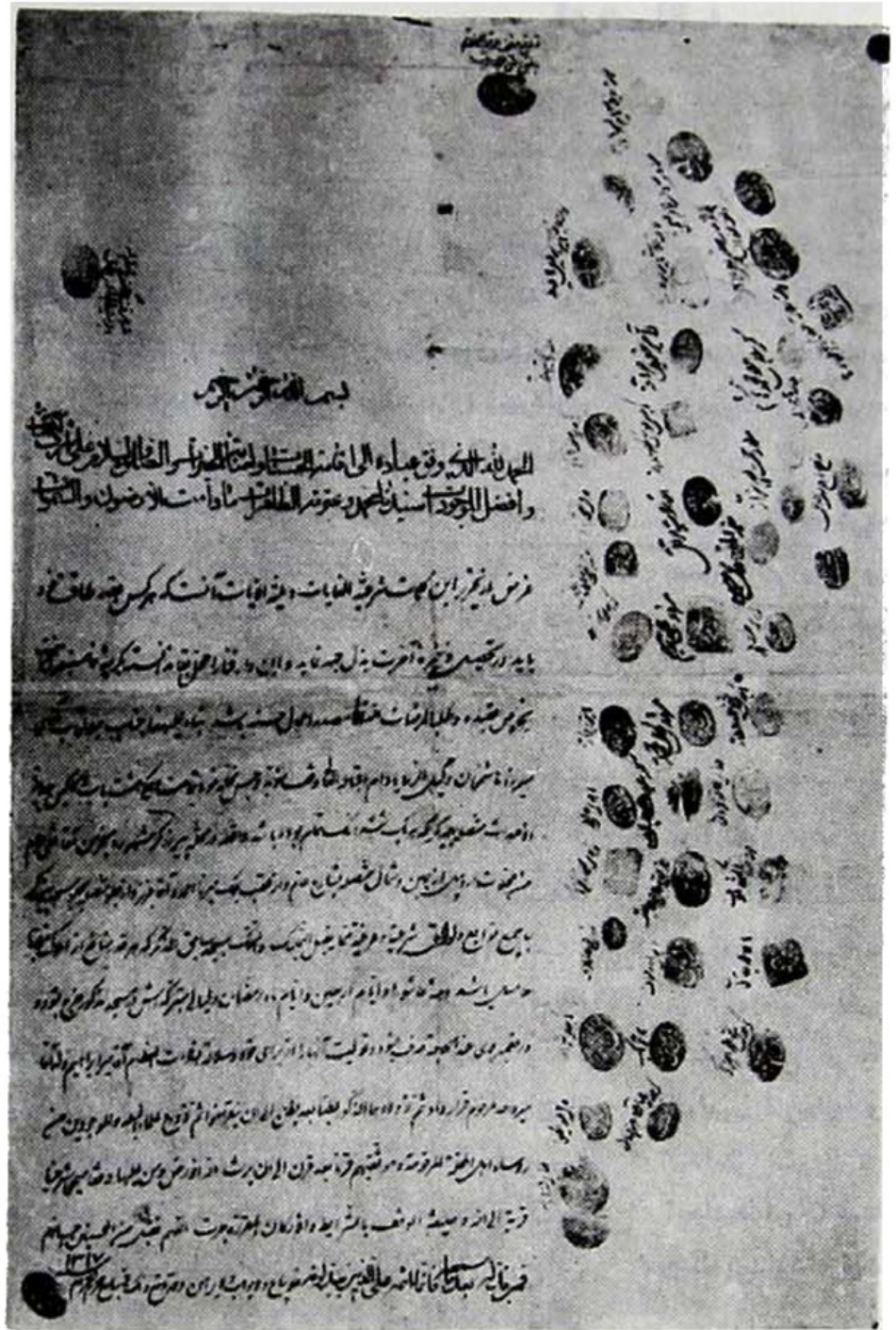
وقف در اسلام

مقدمه تاریخی

اگر چه تاریخ پیدایش اوقاف و نذورات و چگونگی آن در میان ملل و اقوام قدیمه بخوبی روشن نیست ولی از قرائن و شواهد تاریخی میتوان استنباط کرد که از آغاز پیدایش ادیان آسمانی و ظهور کاهنان و بعثت انبیاء و ساختمان معبدها و کنیسه ها و آتشکده ها و قربان - گاهها صدقات جاریه و نذورات مستمره بی مانند «اوقاف» وجود داشته که بمصارف خیریه و عمران و آبادی آن معابد می رسیده و کاهنان و موبدان و هیربدان و کشیشان و کاتبان از درآمد آنها امرار معاش می کرده اند.

از میان ملل قدیم ، اقوام آریایی نژاد خاصه ایرانیان که از زمان های بسیار قدیم به پیروی از آیین و کیش خود بکار های نیک و آبادانی و

دستگیری از در ماندگان بینوایان توجه بسیار می داشتند بیقین دارای موقوفات و نذورات بسیاری برای نگهداری معابد و آتشکده های خود بوده اند که پاره بی از آنها در بعضی از شهرستانهای ایران از قبیل یزد و کرمان هنوز در نزد زرتشتیان باقی و دایر است. از روی قرائن میتوان حدس زد که آتشکده معروف آذرگشسب در بلخ موقوفات و نذورات بسیار داشته ولی چنانکه اشاره رفت چگونگی وقف در دوره های قبل از اسلام و تعریف و مشخصات واحکام آن بخوبی روشن نیست.

وقفنامه دکاکین موقوفه میرزاهاشم خان وکیل الرعایا برای عزاداری در ایام عاشورا و اربعین و ماه رمضان و لیالی متبرکه، که در مسجد پیرزرگر- اردبیل برگزار شود
بتاریخ محرم الحرام ۱۳۱۷ هجری قمری

وقفنامه دکاکین موقوفه میرزاهاشم خان وکیل الرعایا برای عزاداری در ایام عاشورا و لیالی متبرکه، که در مسجد پیرزرگر اردبیل برگزار شود

ریخ محرم الحرام 1317 هجری قمری

اما از هنگام ظهور اسلام و پیدایش علم وسیع فقه و تأسیس حقوق متین اسلامی تاریخچه وقف و تعریف واحکام آن کاملاً معلوم و در کتب گوناگون فقهیه و اخبار و روایات مدون است. پس از انقلاب مشروطه، ایران در قانون مدنی ایران نیز که مقتبس از فقه اسلامی است از «وقف» بحث مخصوص شده و مواد قانونی و آیین نامه ها و مقرراتی برای آن تنظیم گردیده است.

تعریف وقف

اشاره

فقها در کتب فقه عمل وقف را چنین تعریف کرده اند: وقف عبارت است از اینکه عین ملک و مالی از طرف مالک آن حبس گردد بطریقی که هرگز فروخته و یا فروگذارده نشود و سود و بهره آن در راه خدا موافق نظر واقف بمصارف خیر برسد از وقف گاهی به «صدقه جاریه» نیز نام برده شده است. اگر مدت و زمانی برای ملک موقوفه معین نگردد بنام «وقف» و اگر مدت معین باشد بنام «حبس» خوانده میشود.

اصطلاحات مخصوص وقف

واقف: کسی است که خود در زمان حیات ملکی را وقف کند و یا وصیت نماید که بعد از مرگش دیگری ملکی از وی را وقف کند.

وقفنامه: سندی است که حکایت از وقفیت دارد و در آن نام ملک یا املاک موقوفه و نام واقف و محل و خصوصیات رقبات و چگونگی مصارف آنها و نام متولی و ترتیب تعیین متولیان بعد از متولی اول بیان می گردد.

متولی و تولیت: متولی کسی است که بر حسب صفات و مشخصاتی که واقف در وقفنامه ذکر کرده است در هر عصر و زمانی بداره امور وقف موافق نظر واقف می پردازد. معمولاً حق الزحمه بی در وقفنامه برای متولی معین می شود که در اغلب وقفنامه ها یک عشر از درآمد موقوفه است. عمل و سمت متولی در اداره موقوفه بنام «تولیت» خوانده می شود. معمولاً واقفان تا خود زنده هستند متولی موقوفه نیز می باشند در اکثر وقفنامه ها تولیت در اعیان و فرزندان واقف نسلی پس از نسل دیگر معین می گردد در پاره بی از وقفنامه ها نیز از همان آغاز امر بواسطه اینکه واقف اولاد نداشته و یا از فرزندان خود ناراضی بوده است تولیت در غیر اولاد و خاندان واقف قرار داده شده است. در بعضی دیگر از موقوفات مهم نیز برای اینکه کسانی نتوانند بملک موقوفه تجاوز کنند تولیت بسلطان وقت تفویض شده است از قبیل قسمت اعظم موقوفات آستان قدس رضوی و موقوفات مدرسه سپهسالار ناصری در تهران.

متولی منصوب: کسی است که در وقفنامه نام او برده شده و یا صفات و مشخصاتی برای متولی ذکر شده که با فرد معینی منطبق گردد از قبیل: ارشد، اکبر، اعلم اتقی و اورع اولاد یا اعلم علمای محل و یا پیشنماز مسجد جامع و نظایر آنها.

متولی منصوب یا متصدی: اگر وقفنامه از میان رفته باشد و یا موافق صفاتی که در وقفنامه برای متولی ذکر شده کسی پیدا نشود در این صورت موقوفه «مجهول التولیه» خوانده میشود و کسی که قبل از وضع قانون اوقاف از طرف حاکم شرع معین میشد و در زمان قانون از طرف وزارت اوقاف برای اداره موقوفه انتخاب میگردد بنام متولی منصوب یا متصدی خوانده می شود.

موقوف علیهم: درآمد هر موقوفه بی موافق نظر واقف باید بمصرف اشخاصی از قبیل فقرا، ایتم اولاد واقف، زوار، طالبان علم و غیره ی-ا مؤسسات و اماکنی مانند: مدارس، مساجد، حمام ها، پل ها، آب انبارها، قنوات و نظایر این ها برسد هر فرد از موارد مصرف را «موقوف علیه» می گویند.

وقف عام - وقف خاص: اگر مصارف موقوفه مخصوص دسته و طبقه معینی نباشد آن را وقف عام گویند مانند: وقف بر فقرا و بر طلاب و بر مدارس و مساجد اگر مصرف وقف مختص دسته بی معین و خاص باشد آنرا وقف خاص می گویند مانند: وقف بر

اولاد یا بر افراد و طبقه مخصوصی از مردم .

ناظر استصوابی و ناظر اطلاعی : غالباً در وقفنامه ها غیر از متولی کس دیگری نیز برای مراقبت کارهای متولی بنام «ناظر» معین می شود، اگر واقف کارهای متولی را در موقوفه منوط بتصویب و امضای ناظر کرده باشد اینگونه ناظر را « ناظر استصوابی » می گویند و اگر متولی را ملزم کرده باشند که امور وقف را بنظر و اطلاع ناظر برساند این ناظر را « ناظر اطلاعی » می نامند .

رقبات موقوفه : هر فرد و واحدی از املاک و مستغلات وقف بنام « رقبه » خوانده می شود و جمع آن را « رقبات » می گویند.

ضم امین ، منع مداخله ، لغو تصدی : اگر خیانتی از طرف متولی نسبت بموقوفه اثبات شود درین صورت از طرف محکمه کسی که مورد اعتماد باشد برای امور موقوفه ضمیمه متولی می شود که همه کارهای وقف را با نظر وی انجام دهد. این عمل را « ضم - امین » می گویند. اگر متولی از مقررات اوقافی تمکین نکند اداره تحقیق اوقاف برحسب تقاضای اوقاف او را موقت از دخالت در امور موقوفه ممنوع می کند و درین هنگام متولی را « ممنوع المداخله » می گویند . در مدت ممنوع بودن متولی اداره امور موقوفه موافق قانون بعهدہ اداره اوقاف است. بمحض اینکه متولی بمقررات تمکین کند از وی رفع ممنوعیت می شود و دوباره اداره امور موقوفه بعهدہ خود وی موقوف می گردد. متصدیان موقوفاتی که بحکم وزارت اوقاف عهده دار امور موقوفات باشند هرگاه مقتضی باشد تصدی آنان لغو میشود و ادارات اوقاف مستقیماً آن موقوفات را اداره می کنند.

تبدیل باحسن : اگر عین موقوفه بی خراب و بایر شود بطوری که دیگر از آن انتفاعی موافق غرض اولی واقف حاصل نشود با تشریفات وزارت اوقاف با فروش آن موافقت می کنند. وجهی که از فروش اینگونه موقوفات عاید شود باید بمصرف خرید رقبه دیگری برسد و بر مصارفی که در موقوفه فروخته شده ، واقف معین کرده بوده است وقف گردد. این عمل را تبدیل به احسن» می گویند.

غبطه وقف : متولیان و ادارات اوقاف موظف هستند که همواره نسبت بموقوفات چنان عمل کنند که عمران و آبادی و ازدیاد در آمد آنها مقدم بر هر چیزی باشد؛ این منظور را « غبطه وقف » می گویند.

الاقواق حسب ما اوقفها اهلها : این عبارت و اصل کلی از کتب فقه اسلامی گرفته شده و در متن «قانون - اوقاف یکی مصوب 1328 هجری قمری و دیگری مصوب 1313 ش نیز آورده شده است. عبارات دیگری نیز با مختصر تغییری بهمین معنی در کتب فقه دیده می شود مانند : « الوقوف علی حسب ما یوقفها اهلها » مقصود ازین عبارت این است که متولیان و متصدیان موقوفات و ادارات اوقاف ملزم هستند که در آمد موقوفات معلوم المصروف را موافق نظر واقفان و مفاد وقفنامه ها بمصرف برسانند و لاغیر.

نکته یی که از مفهوم این عبارت روشن میشود احترام و اهمیتی است که بنیان گذار بزرگوار اسلام برای مالکیت و حقوق مالک قائل شده است تا آنجا که اختیارات و عقاید او نسبت بملک خود حتی پس از مرگش محترم و نافذ شمرده شده است.

غالباً در آخر وقفنامه ها برای انذار و اخطار به متولیان و عموم مردم که نسبت بمندرجات وقفنامه و نیت واقفان تغییر و تبدیلی ندهند باین آیه شریفه قرآن کریم تمثل و تمسک میشود: «فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا أَلَمُّهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ» (1) (کسانی که پس از شنیدن در آن تبدیل و تغییری دهند گناه آن بگردن آنان خواهد بود)

ص: 4

در کتاب صحیح بخاری (1) آورده شده است که پیغمبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) زمینی را وقف کرد و منافع آنرا برای این سیل صدقه قرارداد.

فرید وجدی در دایرة المعارف آنجا که از وقف نام برده حدیثی باین مضمون نقل کرده است که حضرت نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) هنگامیکه عمر آهنگ آن داشت که زمینی از آن خود را (که بنام تمغ بود) صدقه دهد فرمود: «اصل آنرا برای صدقه قرار بده چنانکه فروخته نشود و به ارث نرسد و بخشیده نگردد» (2).

در کتب شیعه نیز از املاکی که حضرت فاطمه - زهرا (علیه السلام) بانوی بزرگ اسلام و حضرت علی - مرتضی (علیه السلام) نخستین امام شیعیان و همچنین سایر امامان بزرگوار آنها را وقف کرده اند بتفصیل سخن رانده شده است. بقراری که مشهور است باغ هائی که هم اکنون در محله «نخاوله» مدینه (محله شیعه نشین) بنام «باغ صبا» و «باغ مرجان» وجود دارد از موقوفات حضرت امام حسن مجتبی (علیه السلام) با حضرت علی بن الحسین (علیه السلام) است.

در کتب شیعه و سنی این خبر نبری که در تحریص بوقف کردن و صدقه جاریست بتواتر نقل شده است و همه آنرا محترم می دانند: «هرگاه پسر آدم بمیرد عمل او قطع میشود مگر از سه چیز: جاریه یا دانشی که از آن سود برد یا فرزند صالحی که برای او بخیر دعا کند.» (3).

سیر و تطور و توسعه اوقاف در اسلام

از زمان پیغمبر بزرگوار اسلام هنوز چند قرن سپری نشده بود که سطح موقوفات نیز مانند سایر شئون تمدن اسلامی بوضع شگفت انگیزی رو بتوسعه گذارد و املاک و مستغلات بزرگ و پر درآمد یکی پس از دیگری برای خیرات و مبرات عمومی وقف شد و مدارس و مساجد و بیمارستان ها و تیمارستان ها و جذامی خانه ها و پل ها و رباط ها و کاروان سراها و حمام ها و بازارها و آب انبارها و نظایر این ها از جانب مردم نیکومنش و خیر اندیش برای استفاده عموم خاصه فقرا و مستحقان در شهرستان ها و قصبه ها و دهستان ها وقف گردید.

در دوره خلفای عباسی که بعصر طلانی تمدن اسلامی شهرت دارد رقبات موقوفات و درآمد آنها در تمام کشورهای اسلامی رو باز دیاد گذارد و مردمان خیر اندیش و امرا و وزرا و بزرگان و تجار موقوفات بسیاری برای امور عام المنفعه از خود بیاد گار گذاردند چنانکه از مصارف موقوفات همه گونه وسایل زندگی طبقات بی بضاعت و فقیر بخوبی فراهم بود.

در همین عصر که پایه خلافت طولانی و پهناور آن بدست و نیروی ایرانیان بنانهاده شده بود همانطور که در تمام شئون علمی و ادبی و کشورداری ایرانیان مسلمان نسبت بسایر مسلمانان ممتاز و پیشرو بودند، درین کار خیر نیز پیش قدم شدند و ابتکاراتی در مصارف وقف از خود نشان دادند که هنوز قسمتی از آثار و ثمرات نیک آن باقی است. در همین عصر هنگام پادشاهی آل بویه که از خاندان های ایرانی الاصل بودند در شهرهای بزرگ ایران و عراق از قبیل اصفهان و شیراز وری و بغداد املاک بسیاری بر امور فرهنگی، بهداشتی و دینی بوسیله شاهان و شاهزادگان و وزرای دانشمند آن طایفه وقف گردید. عضدالدوله دیلمی در سال 358 هجری بیمارستان معروف «عضدی» را در بغداد ساخت و پیروی از

ص: 5

1- (صحیح بخاری) یکی از کتب ششگانه (صحاح سته) است که اخبار آنها در نزد اهل سنت مورد اعتماد است، مؤلف این کتاب ابو عبدالله محمد بن اسماعیل یکی از ایرانیانی است که اصلاً از مردم بخارا بوده و به امام بخاری شهرت دارد، وفاتش در 253 یا 256 در بخارا اتفاق افتاده و آرامگاهش در همان جاست.

2- دائرة المعارف فرید وجدی.

3- نص حديث - اذامات ابن آدم انقطع عمله الا من ثلاث : صدقة جارية او علم ينتفع به او ولد صالح يدعوه له بخير.

آن شاه دورانیش دانش پرور در شهرهای دیگر نیز بیمارستانهایی ساخته شد که در کتب تاریخ عربی بنام فارسی «مارستان» و «مارستانات» نام برده شده است.

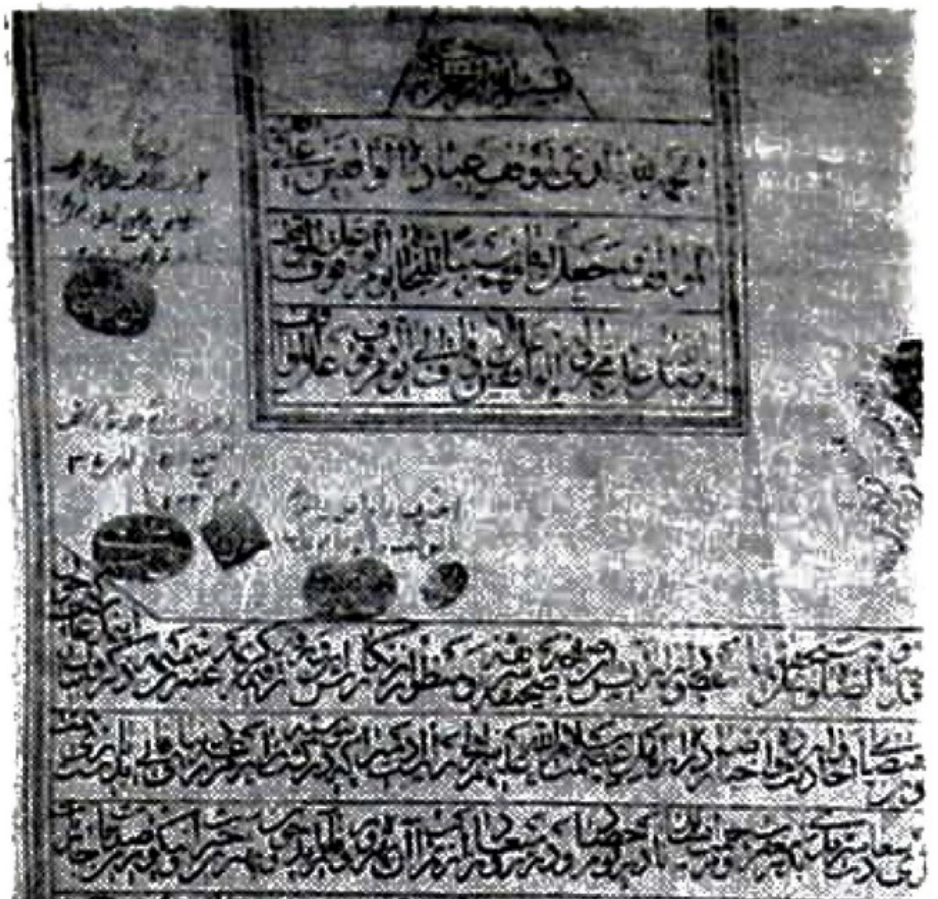
«مارستان عضدی» دارای 24 پزشک بوده و در 24 آنجا تمام وسایل دارو و لوازم پزشکی و جراحی و کحالی و شکسته بندی و فصادی وجود داشته پیشرفت مسلمانان در احداث و تأسیس مؤسسات خیریه فرهنگی و بهداشتی چنان سریع بود که بزودی بیمارستان های سیار نیز در میان مسلمانان رواج یافت. در لشکر سلطان محمود سلجوقی بیمارستان سیاری بود که آن را چهل شتر می کشید.

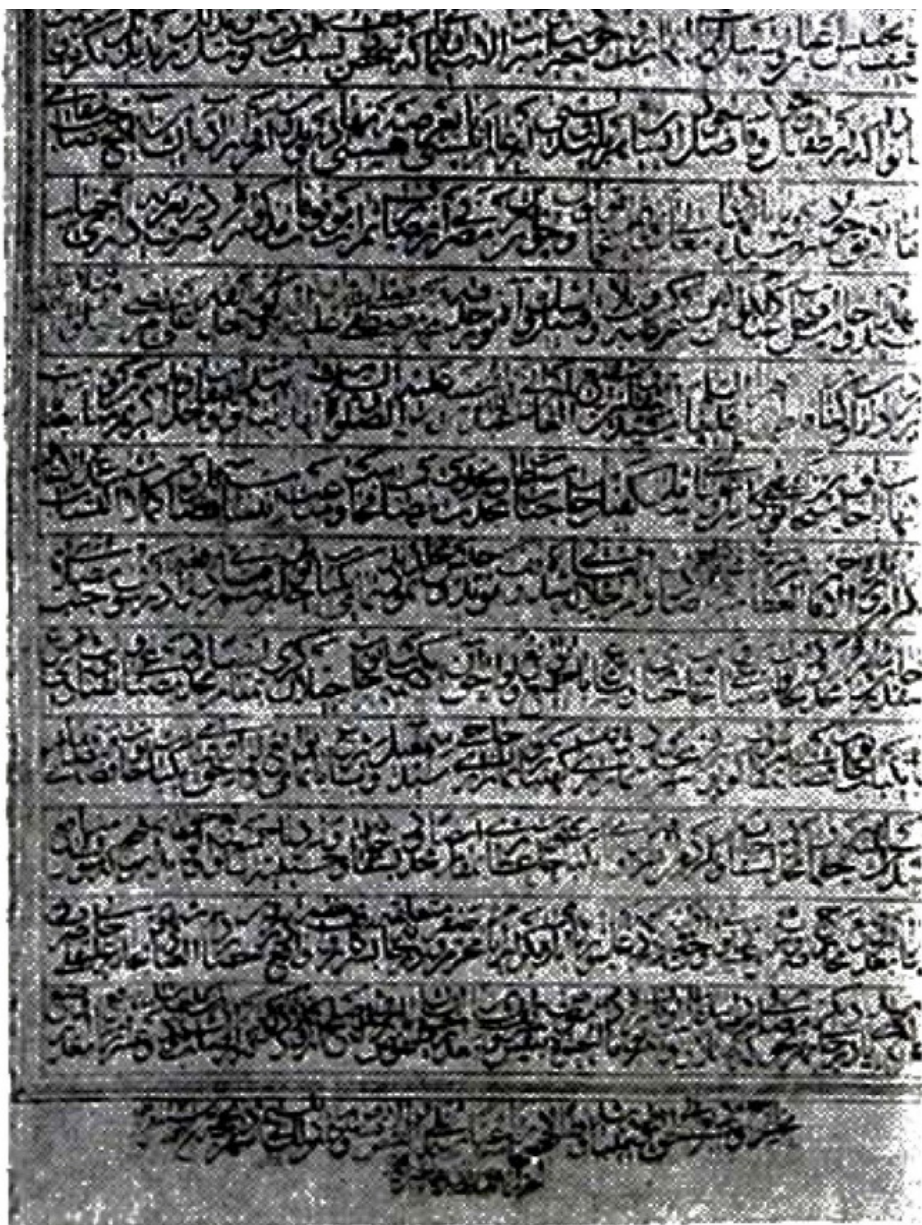
باز در همین عصر، زمانی که سلجوقیان در ایران پادشاهی می کردند بوسیله وزرای دانشمند ایرانی مانند خواجه نظام الملک که بیش از نیم قرن با اقتدار و تدبیر وزارت کرد، دانشگاه های بزرگی بنیان گذارده شد و صدقات و موقوفات بسیاری برای دانشمندان و مدرسان و دانشجویان مدارس و پارسایان و فقرای خانقاه ها وقف گردید .

جرجی زیدان در «تاریخ تمدن اسلامی» جمع درآمد این موقوفات را بالغ بر 600000 دینار 600 نوشته و جمع درآمد موقوفات مدرسه نظامیه بغداد 60000 دینار ذکر کرده است که البته مبتنی بر مستندات تاریخی است.

این پیشرفت و توسعه روزافزون موقوفات در ایران و در کشورهای اسلامی هم چنان رو بازیداد میرفت تا اینکه در زمان تیموریه (شاهرخ، سلطان حسین - بایقرا، امیر علیشیر نوائی) در خراسان و عراق و فارس و پس از آنها در دوره صفویه در ایران بمنت ها درجه وسعت رسید چنانکه بسیاری از موقوفات بزرگ و مهم در اصفهان و خراسان و اردبیل و تبریز و شیراز از قبیل مدارس و مساجد معظم و حمام ها و کاروانسراها و رباط ها و بازارهایی که ساختمان آنها در دوره صفویه آغاز شده هنوز کم و بیش دایر و آباد و مورد استفاده است و قسمت مهمی از املاک وسیع موقوفه آستان قدس رضوی از موقوفات پادشاهان صفوی است.

در این دوره پیروی از پادشاهان اغلب خاندان سلطنتی از زن و مرد و امرا و بزرگان کشوری و لشکری از خود موقوفات بسیاری بیادگار گذاردند و چنان در انجام این کار خیر اجتماعی برقابت افتادند و بر یکدیگر سبقت می گرفتند که بنابر مشهور در اواخر این دوره در نواحی و اطراف شهر بزرگ اصفهان

وقفنامه دكاكين واقعه دريزد - موقوفة ميرزا محمد صادق
برای مخارج عزاداری خامس آل عبا (ع) در ماههای محرم
و صفر ، بتاريخ ذیحجه الحرام ۱۲۷۱ هجری قمری

وقفنامه دكاكين واقعه دريزد - موقوفة ميرزا محمد صادق برای مخارج عزاداری خامس آل عبا (عليه السلام) در ماه های محرم و صفر ، بتاريخ ذیحجه الحرام
1271 هجری قمری

دیگر زمین و ملک غیر وقفی باقی نمانده بود و از اینرو بعضی از افراد خاندان سلطنت که قصد وقف داشتند ناگزیر نیت خیر خود را در شهرها و آبادی های دیگر از قبیل یزد و کاشان عملی می کردند.

از نظر نوع مصارف موقوفات و ساختمان های وقفی نیز در دوره صفویه تحولی پیدا شد. ساختمان رباط ها کاروانسراها تکیه ها، لنگرها امامزاده ها و آب انبار ها رو بتوسعه گذارد چنانکه در شاهراه های عمومی برای آسایش مسافران و کاروانیان کاروانسراها و رباط های مجهز بحجرات و اصطبل ها و مطبخ ها ساخته شد هنوز کاروانسراهای معروف به « شاه عباسی » که با دست و هنر معماران و بناهای لایق و با بهترین و محکمترین ابزار و مصالح ساخته شده است در گوشه و کنار ایران بچشم می خورد و با اینکه سالیان دراز است که کسی بمرمت و تعمیر آنها نپرداخته بازارخی از آنها در برابر گزند حوادث و باد و باران همچنان استوار برجای مانده و از تمدن عالی و بشر دوستی بنیان گذاران آنها حکایت می کنند.

موقوفاتی که مصرف آنها تشکیل مجالس روضه - خوانی و تعزیه داری خاندان رسول و اطعام در ایام و لیالی متبرکه است نیز از این دوره رو بتوسعه گذارد و تا زمان ما ادامه داشته و دارد.

اوقاف و تعلیم و تربیت عمومی و امور عام المنفعه

پایه موقوفات و صدقات جاریه بر روی امور خیر و اجتماعی گذارده شده است ، تمام کارهای وابسته بتعلیم و تربیت و بهداشت و امور اجتماعی و عام المنفعه (foundations) که امروز در کشورهای مترقی بودجه ها و اعتبارات سنگین برای آنها پادار و ادارات و سازمان های گوناگونی برای اداره آنها درست شده است در کشورهای اسلامی و در ایران در آن دوره ها که هنوز خبری از آن مؤسسات در دنیای مغرب زمین نبود از درآمد و مصارف موقوفات انجام می شده است.

برای شئون مختلف تمدن و امور اجتماعی واقفان خیراندیش در اوقاف خود مصارفی اختصاص داده بودند چنانکه برای امور علمی و تعلیمات عمومی موقوفاتی در شهرهای بزرگ و کوچک و در دهستان ها وجود داشت که از درآمد آنها مخارج آموزگار و مدرس و دانشجو و نوآموز تأمین میشد و برای محل تعلیم و تربیت نیز مدارس مجهز و زیبایی وجود داشت که وقف برطالبان علم بود و از درآمد موقوفات مخصوص خود همواره آباد و دایر نگاه داری می شد.

همچنین برای امور بهداشتی ، بیمارستان ها ، تیمارستان ها ، جذامی خانه ها و حتی حمامهای وقفی در همه نقاط کشور وجود داشت که مردم برایگان از آنها استفاده می کردند.

برای امور اجتماعی و آسایش و رفاه عمومی نیز کاروانسراها، پل ها، بازارها، رباط ها و آب انبارهای وقفی در همه جا دایر و رقباتی برای تعمیر و مخارج جاری آنها وقف شده بود

مدارس عالی و مجهز «نظامیه» در نیشابور و هرات و بغداد و «ربع رشیدی» در تبریز و بیمارستان عضدی در بغداد و خانقاه ها و کاروان - سراها و رباط ها در همه شهرها نمونه کاملی از مؤسسات فرهنگی و بهداشتی و امور رفاهی و اجتماعی بوده است.

اینک در اینجا برای نمونه و مثال برخی از انواع مصارفی را که باندیشه واقفان خیراندیش بشر دوست در راه خدمت بعالم انسانیت و رفاه و آسایش بشر رسیده و سالیان دراز در کشورهای اسلامی رواج داشته و اکنون نیز کم و بیش دنباله آنها ادامه دارد یاد می کنیم .

ابن بطوطه که از سیاحان بنام اسلامی است و در سال 5725 از قسمت مغرب کشورهای اسلامی (طنجه) مسافرت تاریخی خود را آغاز و شهرهای معظم آسیای مرکزی و شرقی و مشرق و دور را سیاحت کرده است در سفرنامه نفیس خود بنام " تحفة النظارفی غرائب الامصار و عجائب الاسفار شرح بسیار سودمندی از مؤسسات خیریه و عام المنفعه از قبیل : مدارس ، مساجد ، بیمارستان ها و خانقاه ها که در آن عصر همه شهرهای اسلامی بدان ها آراسته بوده است

ذکر می کند درباره خانقاه ها و بیمارستان های مصر چنین نوشته است:

« ... بیمارستانی که نزدیک مقبره قلاوون است از بسیاری وسایل و اسباب آسایش و فراوانی غذا و دارو قابل وصف نیست. هر روز هزار دینار صرف مخارج جاری آنجا میشود 000 زویا که آنها را خانقاه (1) می گویند در مصر بسیار است و هر یک از امرا و بزرگان در ساختمان زاویه ها با هم رقابت می کنند. هر زاویه مخصوص گروه و دسته بی از فقرا و درویشان است بیشتر ساکنان این زاویه ها از مردم عجم هستند که دارای ادب و تربیت شایسته و معرفت و درایت بسزایی در تصوف می باشند. برای هر زاویه شیخ و نگهبان خاصی است ... هر روز خادم خانقاه نزد هر یک از فقرامی آید و برای هر کدام غذایی را که میل دارد معین می کند. هنگامی که بر سرخوان می شوند برای هر یک گرده نان و ظرف غذای جداگانه می گذارد چنانچه هیچکدام با دیگری در ظرف غذا مشترک نیست غذای آنان در هر روز دوبار است. برای هر کدام جامه زمستانی و جامه تابستانی جداگانه داده می شود. هر کدام مقرری ماهانه از بیست تا سی در هم دارد. شب های جمعه بهر کدام مقداری شیرینی داده می شود. همچنین در ماه هر کدام چند عدد صابون برای شستن جامه ها و مزد رفتن بگرمابه و پول روغن زیت برای چراغ مقرری دارد. جایگاه مردان بی زن از جای زن داران جدا است. از شرایط سکنا در این زاویه ها حاضر شدن در نمازهای پنجگانه و خوابیدن در زاویه و شرکت در اجتماعات زیر قبه است 000 و از عادات و سنن آنان با کسی که بر آنان وارد میشود آن است که وارد شونده بر در زاویه می ایستد پس دربان خادم آنجا را از قدم وی آگاه می کند خادم بسوی او می آید و از او می پرسد که از کدام کشور آمده و در چه زاویه هایی فرود آمده است و بچه شیخی ارادت می ورزد. چون درستی گفتار او بر خادم روشن می گردد او را داخل زاویه می کند و در جای مناسبی فرش او را می گستراند ...»

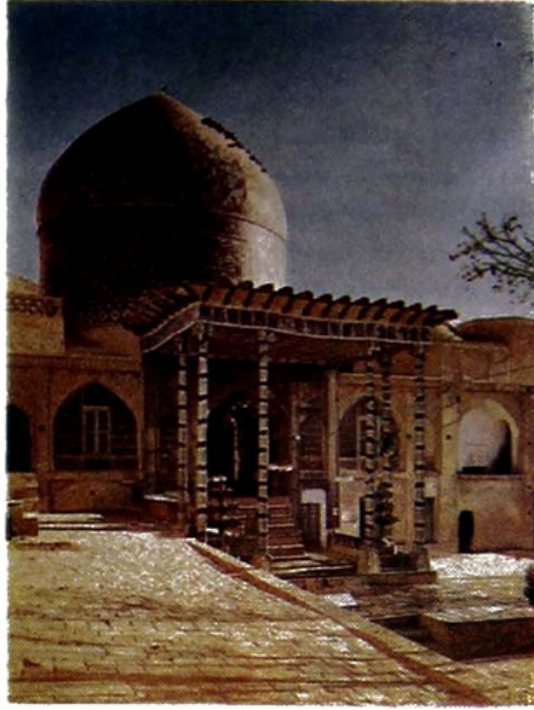
در دنبال شرحی که درباره اوقاف دمشق نوشته است مؤلف کتاب موضوعی را که خود شاهد آن بوده برسبیل حکایت نقل می کند :

« روزی از کوچه بی در دمشق می گذشتم غلام بچه بی را دیدم که از دست او قدحی چینی بر زمین افتاده و شکسته بود و مردم بگرد او جمع شده بودند یکی از آن میان به پسرک گفت خرده های قدح را بر گیر و نزد متولی اوقاف ظروف « ببر - غلام بچه پاره های شکسته را جمع کرد و با آن مرد نزد متولی رفت. و آن خرده ها را بوی نشان داد و او از درآمد موقوفه مخصوص این کار پولی برابر بهای قدح به آن پسر داد تا قدحی مانند قدح شکسته خرید و از مضر و ب شدن و دشنام شنیدن از خواجه و بانوی خود رهایی یافت ...»

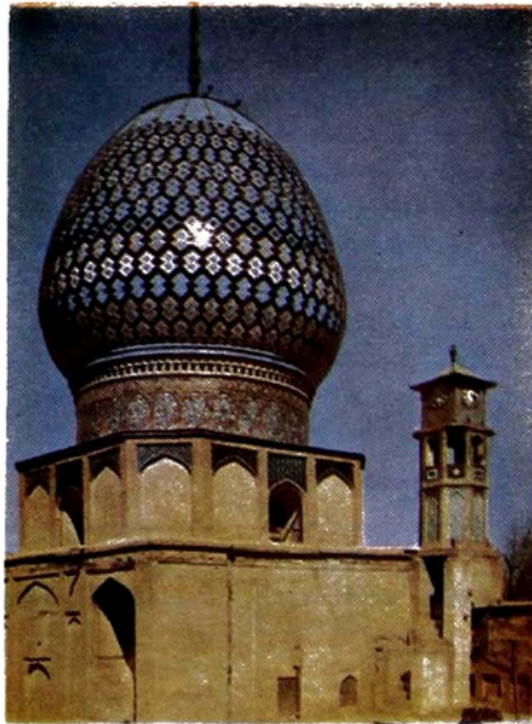
همچنین همان نویسنده درباره یکی از خانقاه های

مقبره معروف به شیخ جنید در توران پشت - یزد
(قرن پنجم هجری)

بقعه سیدعلاءالدین حسین
اصفهان

بقعه امیرزاده شاهرضا (ع)
شهرزای اصفهان

1- این کلمه نیز که فارسی است مانند کلمه «مارستان» و بسیاری از کلمات دیگر فارسی در تمام کشورهای عربی اسلامی رواج داشته و دارد و این خود قرینه ایست که معنی و مسمای این کلمات ابتدا از سرزمین ایران بآن کشورها رفته است.

اصفهان که خود چند روز در آنجا اقامت کرده چنین نوشته است:

«... در اصفهان بزایه منسوب به شیخ - علی بن سهل شاگرد جنید وارد شدم. این خانقاه بزرگی است که مردم از همه سوی بدانجا روی می آورند و زیارت قبر شیخ تبرک می جویند. در آنجا برای هر وارد و صادری طعام مهیاست و دارای گرمابه باشکوهی است که کف آن از سنگ رخام فرش شده و دیوارهایش با آجر کاشی تزیین گردیده است. این حمام وقف است برای عموم مردم که هر کس می تواند بی پرداخت مزد داخل گرما به شود...» در ذکر مشاهد شیراز نوشته است:

«... از آن جمله است مشهد احمد بن موسی برادر حضرت علی بن موسی الرضا (1) و آن مشهدی است بزرگ که اهل شیراز بدان توسل و تبرک می جویند. تاش خواتون مادر سلطان ابو اسحق در آنجا مدرسه بزرگ و خانقاهی ساخته که برای هر وارد و صادری طعام آماده است و هر شب دو شنبه زیارت آرامگاه می رود و در آن شب قاضیان و فقیهان و سرداران در آنجا جمع می شوند.. از ثقات شنیدم شماره بزرگانی که در آنجا دارای راتبه و مقرری هستند بهزار و چهارصد و اندی از کوچک و بزرگ بالغ می شود. چون این گروه در مشهد مبارک جمع می شوند شروع بخواندن قرآن کریم می کنند و قاریان با آهنگی موزون و صوتی حسن بتلاوت قرآن می پردازند و آنگاه طعام و میوه و شیرینی در مجلس می آورند و پس از صرف آنها واعظ آغاز وعظ می کند... در تمام این مراسم و آیین، خاتون در غرفه بی که مشرف به مسجد است می نشیند چون مراسم پایان می یابد طبل ها و نقاره ها و بوق ها بر در آرامگاه بصدا در می آید چنانکه بر در پادشاهان...»

در جای دیگر می نویسد: «... روزی از یکی از بازارهای شیراز می گذشتم - در آنجا مسجدی دیدم که دارای بنایی استوار و فرش هایی نیکو بود و در میان مسجد قرآن هایی در جلد حریر بروی کرسی دیده می شد... در آنجا پیری نیکو منظر و خوش لباس نشسته مشغول تلاوت قرآن بود. بر او سلام کردم و نزدیکش نشستم... گفت این مسجد را من ساخته ام و موقوفات بسیاری برای قاریان و غیر آنان وقف کرده ام...»

آنچه ابن بطوطه گفته است نمونه بسیار کمی است از انواع و اقسام مصارف موقوفات که همه در شهرهای کوچک و بزرگ و قصبه ها و دهستان های کشورهای اسلام از جمله ایران بفروانی وجود داشته است، اندیشه مردمان خیر و بشر دوست چنان در کارهای خیر و امور عام المنفعه پیشرفت کرده بود که واقفان با وقف کردن املاک و باقی گذاردن صدقات جاریه وسایل و موجباتی برای رفاه و آسایش بشر فراهم ساخته اند گاهی یکی از افراد نیکوکار بگوشه و نقطه بی از زندگانی اجتماعی توجه پیدا می کرد که جز اندیشه محض بشر دوستی چیز دیگری انسان را بآن نقطه های دور و نکته های دقیق رهبری نمی کند.

در یکی از شهرهای خراسان (شاید طبس) واقف خیراندیشی قسمتی از مصارف موقوفه بی را اختصاص داده است برای خریدن گوشتی که گربه خورده است! در موقوفه دیگری برای ظرفی که از دست خادم بیفتد و بشکند مصرفی معین شده که از آن محل بجای ظرف شکسته ظرف دیگری خریداری گردد در سبزوار در یکی از موقوفات مصرفی برای مخارج شکایت از عمال دیوان و مأموران دولت تعیین شده است!!!

در پایان این قسمت نمونه بی از نوع مصارف یکی از وقفنامه ها که وقف آن در سال های اخیر انجام یافته از نظر تنوعی که بمقتضای زمان در مصارف پیدا شده است ذکر می شود:

حاج شفیع ابریشمی اهل زنجان در سال 1328 ق. ده پارچه قراء ملکی خود واقع در زنجان را وقف و موافق وقفنامه مصرف در آمد آن را پس از عمران و آبادی عین رقبات چنین معین نموده است:

ص: 9

1- علاوه بر قنات موجود در شهر زنجان یک رشته قنات برای مصرف شهر احداث نمایند ... و آب آنرا لوله کشی ... تسبیل و تقسیم نمایند .

2- در هر نقطه یی از شهر زنجان که صلاح بدانند مریض خانه یی بگنجایش ده تختخواب بنا ... و کلیه مخارج ساختمان و وسایل جراحی و طبیب و قابله و دوا و غیر آن را از هر جهت و باسلوب روز تأمین و تکمیل نمایند و پیوسته از ده نفر مرضای فقیر و بی بضاعت در آنجا پذیرائی و مداوا کنند .

3- در دهات موقوفه مذکور ... دبستانی تأسیس نمایند که اطفال مشغول تحصیل دروس ابتدائی و قرآن بشوند.

4- در قریه زرزر که بعنوان عمل بوقف شروع بساختمان حمام نموده ام ... آن را تکمیل نمایند.

5- بر رودخانه ده دولجین که دولجین که معبر عمومی است پلی بسازند.

6- در هر سال در لیالی نوزدهم و بیست و یکم ماه رمضان و نهم و دهم محرم همه ساله در کلیه املاک موقوفه ... اطعام نمایند . بزرگ و کوچک و زن و مرد ... باید کلا اطعام بشوند .

7- هر سال نزدیک عید نوروز پنجاه دست لباس دخترانه و پنجاه دست لباس پسرانه تهیه نمایند که در شب عید نوروز هر سال بیک صد نفر پسر و دختر یتیم و بی بضاعت بدهند و لباس باید از هر حیث تکمیل حتی دارای کفش و جوراب نیز باشد

8- هر سال در شب چهارشنبه آخر سال بیکصد خانواده از اهالی مستحق و آبرومند زنجان بهر خانواده هرگاه از طبقه علما و طلاب علوم دینی باشد هر سال پانصد ریال و هرگاه از طبقات دیگر باشد بهر خانواده سیصد ریال همه ساله تقسیم نمایند. در تقسیم بایستی جدیت نمایند که بمستحقین آبرومند و غیر قادر بسؤال همه ساله تقسیم شود.

واقف دیگری بنام محمد تقی امیر شاهی اهل شاهی حق المیاه ملکی خود را از قنات جاری وقف کرده است: « ... برای مصارفی که در اساسنامه و نظامنامه های جمعیت شیر و خورشید سرخ مرکزی

ایران تعیین شده است ...»

نخستین سازمان و قانون اوقاف

اشاره

قوانین و آیین نامه ها

آغاز تشکیلات فعلی اوقاف در ایران بطور قطع پس از استقرار مشروطیت در ایران و وضع قانون تشکیلات «وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه» است ولی از قرائن و شواهدی که جست و گریخته در ضمن کتب تاریخ و اسناد تاریخی دیده میشود معلوم می گردد که شالوده تشکیلات اداری اوقاف از زمان صفویان که بنیان گذاران استقلال ایران شیعی مذهب بود هاند آغاز شده است در آن دوره که برای هر یک از مقامات کشوری و لشکری ، وزراء و مستوفیان ، مسئولان خاصی معین شده بودند اداره امور اوقاف ایران نیز بیکدی از بزرگان که هم جنبه روحانی و هم جنبه دیوانی و اداری داشت واگذار شده بود . متصدی این مقام بنام صدر الصدور و وزیر اوقاف و مستوفی موقوفات خوانده میشد

در کتاب تذکره الملوك (1) که درباره تشکیلات و سازمان اداری و مشاغل و مناصب دوره صفویه نوشته شده است در چند مورد مطالبی درباره کیفیت اداره امور اوقاف دارد. در فصل دوم از باب اول چنین می نویسد: « ... در بیان شغل صدارت خاصه و عامه - مجماًلاً لازمه منصب مطلق صدارت تعیین حکام شرع و مباشرین اوقاف تفویضی ... و متولیان

1- این کتاب در سال 1943 هجری بوسیله مستشرق نامی مینورسکی در کمبریج بچاپ عکسی رسیده و ترجمه آن با حواشی و تعلیقاتی بزبان انگلیسی بوسیله ناشر بر آن اضافه شده است ، متن فارسی آن در سال 1332 بکوشش آقای دبیرسیاقتی در تهران چاپ شده است .

و حفاظ و سایر خدمه مزارات و مدارس و مساجد و بقاع الخیر و وزرای اوقاف و نظار و مستوفیان و سایر عمله سرکار موقوفات ... با اوست»

سبع مهرشاه سلیمان صفوی « بنده شاه دین سلیمان است »

سبع مهرشاه سلیمان صفوی « بنده شاه دین سلیمان است »

در جای دیگر از همان کتاب (فصل دوم از باب پنجم) چنین می نویسد: « در بیان تفصیل شغل مستوفی موقوفات ممالک محروسه : شغل مشارالیه آنست که وزراء و مستوفیان و متصدیان و متولیان و مباشرین موقوفات خاصه و ممالک همگی محاسبه خود را بدفتر موقوفات رسانیده مستوفی مزبور محاسبات را خط گذاشته اسناد خرج را نسخه کشیده مفاصحا حساب و طوامیر نسق بهریک داده که از آن قرار داد و ستد نمایند و ارقام وامثله دفتری که صادر می شود بمسوده دفتر موقوفات محرران ارقام و مثال نویسان مثال می - نوشته اند...»

**

پس از انقلاب و استقرار مشروطیت در ایران و اجرای قانون تشکیلات معارف در ماده اول از فصل اول قانون اداری مصوب 28 شعبان المعظم 1328 ه . ق

ادارات وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه بدین ترتیب نام برده شده است: 1- دایره وزارت 2- مدیرکل 3- اداره تعلیم عمومی 4- اداره معارف 5- اداره اوقاف 6- دایره تحقیقات 7 و 8 و 9- سایر دوایر و شعب ذکر شده است.

در ماده 6 و 7 از فصل دوم همان قانون وظایف اداره اوقاف و تحقیق بدین گونه بیان شده است :

ماده ششم - وظایف اداره اوقاف .

1- تحصیل صورت صحیح از وقفنامه ها و وظایف اداره موقوفات مرکزی و ایالتی و ولایتی و بلوکات در کل ممالک ایران .

2- نظارت کلیه بر اعمال متولیان و نظار و تفتیش در وصول و ایصال عایدات اوقاف و ممانعت از حیف و میل اولیاء و مباشرین وقف نسبت باعیان و منافع موقوفات و تدارک موجبات آبادی آنها.

3- اداره کردن موقوفاتی که تولیت آنها مستقیماً راجع بشخص سلطان عصر یا دولت است (1).

4 - مراقبت در صرف عایدات اوقاف بمصارف مخصوصه خودش حسب ما اوقف ها اهل ها .

5- اهتمام در صرف منافع موقوفاتی که مصرف معین ندارد و باید در مطلق بریات صرف شود در مصارف تعلیمات و فوائد عمومیه .

5- اداره کردن موقوفاتی که متولی مخصوص ندارد بموجب اذن از طرف یکی از حکام شرع .

ماده هفتم - وظایف دایره تحقیقات :

1- تسویه اختلافات بین متولی و نظار اوقاف و رجوع بعدلیه در صورت لزوم .

ص: 11

1- در متمم قانون اداری وزارت معارف و اوقاف مصوب 29 جمادی الاخری 1329 قمری این ماده باین طریق اصلاح گردیده است : « ماده دوازدهم - اداره کردن وزارت معارف و اوقاف موقوفاتی را که تولیت آنها مستقیماً راجع بشخص سلطان عصر است با اجازه سلطان عصر خواهد بود » .

2- تحقیق جمع و خرج و عایدی اوقاف مختلفه

3- تحقیق و تمیز املاک موقوفه از املاک شخصی.

مواد قانون اوقاف بطریقی که ذکر شد تا سال 1313 شمسی مورد عمل بود؛ در تاریخ سوم دیماه 1313 شمسی قانون دیگری مشتمل بر 10 ماده و 7 تبصره بتصویب مجلس شورای ملی ایران رسیده و بمرحله عمل و اجرا گذارده شد اکنون همین قانون و نظامنامه آن که باستناد ماده دهم قانون در جلسه 13 اردیبهشت ماه 1314 بتصویب هیأت دولت رسیده و مشتمل بر شش فصل و 76 ماده است مورد عمل اداره کل اوقاف در مرکز و ادارات اوقاف در شهرستانها می باشد.

موادی از قانون مدنی ایران نیز که ارتباط بوقف دارد مورد عمل و استناد در امور مربوط بوقف قرار می گیرد. مواد ده گانه قانون مصوب سوم دی ماه 1313 که اکنون بدان عمل میشود بدین قرار است:

ماده اول - اداره کردن موقوفاتی که متولی ندارد و یا مجهول التولیه است با وزارت معارف و اوقاف است و در صورتیکه متصدی داشته باشد ممکن است وزارت مزبوره در دست او ابقاء نماید.

تبصره - مقصود از مجهول التولیه آنست که متولی شخص معین یا اشخاص معین و یا برحسب اوصاف که بالاخره منطبق با شخص معینی میشود معلوم نباشد.

ماده دوم - نسبت بموقوفات عامه که متولی مخصوص دارد وزارت معارف و اوقاف نظارت کامل داشته و برطبق مواد 6 و 7 قانون وزارت معارف و اوقاف مصوب شعبان 1328 و ضمیمه آن رفتار خواهد

نمود.

تبصره 1 - عمران و آبادی رقبات موقوفات بر هر مصرفی مقدم است.

تبصره 2- موقوفاتی که تولیت آن با سلطان عصر است مشمول این قانون نخواهد بود.

ماده سوم - اموال غیر منقول که برحسب نذر یا وصیت و یا حبس منافع آن بطور دائم یا در مدتی که کمتر از 18 سال نباشد برای مصارف عامه تخصیص داده شده مشمول مواد 1 و 2 این قانون خواهد بود.

تبصره - نظارت وزارت اوقاف در جمع و خرج مؤسسات خیریه و همچنین نظارت در آبهایی که وقف برشهرها است مجانی خواهد بود

ماده چهارم - وزارت معارف و اوقاف در موقوفات خاصه باستثنای موارد ماده 7 مداخله ندارد.

ماده پنجم - در موقوفات عامه که اداره آن مستقیماً با وزارت معارف و اوقاف است از حیث تقاضای ثبت و اعتراض بر ثبت و اقامه دعوی و طرفیت در دعوی و غیره وزارت مزبوره مانند متولی منصوص خواهد بود و در موقوفات عامه که نظارت آن با اداره اوقاف است حق تقاضای ثبت و اعتراض بر آن و اقامه دعوی دارد و اگر متولی طرف دعوی واقع شده باشد میتواند بعنوان ثالث داخل در محاکمه شده و در صورت محکوم شدن متولی برحکم اعتراض نماید.

تبصره - در موقوفات خاصه هرگاه تقاضای ثبت بعنوان ملکیت شده وزارت اوقاف مکلف است اعتراض دهد.

ماده ششم - در موارد مذکوره در ماده قبل وزارت معارف و اوقاف از پرداخت مخارج محاکمه معاف خواهد بود. چنانچه ملک عایدی داشته باشد و در تصرف وزارت اوقاف باشد یا بموجب حکم قطعی بتصرف وزارت مزبوره درآید باید بعداً مخارج محاکمه را بپردازد.

ماده -هفتم- بیع وقف و تبدیل آن در موردی که مطابق مواد 88 و 89 قانون مدنی (1) باشد جایز است

ص: 12

1- ماده 88 قانون مدنی - بیع وقف در صورتیکه خراب شود یا خوف آن باشد که منجر بخرابی گردد بطوریکه انتفاع از آن ممکن نباشد در صورتی جایز است که عمران آن متعذر باشد یا کسی برای عمران آن حاضر نشود. ماده 89 قانون مدنی - هرگاه بعض موقوفه خراب یا مشرف بخرابی گردد بطوریکه انتفاع از آن ممکن نباشد همان بعض فروخته می شود مگر اینکه خرابی بعض سبب سلب انتفاع قسمتی که باقی مانده است بشود در اینصورت تمام فروخته می شود.

باید با اطلاع و تصویب وزارت معارف و اوقاف و با رعایت ماده 90 قانون مزبور (1) واقع شود و همچنین است اجاره موقوفات خاصه که بیش از ده سال باشد.

ماده - هشتم در مواردی که اداره تحقیق اوقاف خانن بودن متولی را احراز نمود موقه ناظری بر او خواهد گماشت و اداره اوقاف در محاکم صالحه اقامه دعوی نموده پس از اثبات خیانت متولی برای ضمامین به اداره مدعی عمومی مراجعه می نماید که مطابق مقررات اقدام شود و ممکن است در این صورت خود اداره اوقاف بعنوان امین منضم معین گردد .

ماده نهم - حق التولیه موقوفاتی که مستقلا وزارت اوقاف اداره می نماید مطابق وقفنامه خواهد بود و در صورت عدم وقفنامه یک عشر از عایدات خالص را دریافت میدارد و برای نظارت در سایر موقوفات عامه وزارت اوقاف نیم عشر از عواید خالص دریافت می دارد.

تبصره 1 - نسبت بموقوفات مریض خانه و مدارس وزارت اوقاف صدی سه حق التولیه و صدی دو حق النظاره دریافت خواهد نمود.

تبصره 2- وزارت معارف و اوقاف عواید حاصله از حق النظاره را بعد از وضع مخارج وصول که نباید از صدی ده کل عایدات مزبور تجاوز کند بمصرف ساختمان و تعمیرات ابنیه تاریخی و مرمت مدارس قدیمه و اماکن و آثار مقدسه ملی خواهد رسانید در صورتیکه موارد مصرف در حوزه وقف باشد حق تقدم خواهد داشت.

ماده دهم - نظامنامه راجع بطرز اداره موقوفاتی که اداره آن با وزارت معارف و اوقاف و طرز اجرای نظارت در موقوفاتی که وزارت مزبوره نظارت دارد و نظامنامه تعیین مصارف موقوفاتی که مجهول المصرف و یا مصرف آن مطلق مبرات و یا صرف منافع آن در مصرفی که واقف قرار داده متعذر است و همچنین نظامنامه اجرای مواد این قانون باید وزارت اوقاف تنظیم کرده و پس از تصویب هیأت دولت بموقع اجرا گذارد.

این قانون که مشتمل بر ده ماده است در جلسه سوم دی ماه 1313 شمسی بتصویب مجلس شورای ملی رسید.

سازمان اداری اوقاف

چنانکه از این پیش ذکر شد در قانون اساسی وزارت معارف و اوقاف اداره کل اوقاف یکی از ادارات وزارت نامبرده و جزء تشکیلات داخلی آن وزارتخانه است. در عمل هم تا سال 1328 ادارات اوقاف در مرکز و شهرستان ها از فرهنگ جدا نشده بود بطوری که در مرکز یکی از ادارات داخل وزارتخانه ، اداره کل اوقاف بود و در شهرستان ها نیز ریاست فرهنگ و اوقاف بعهدہ یک تن بود و کارهای فرهنگ و اوقاف در یک اداره و با یک سازمان اداره می شد. چون بتدریج دامنه کارهای اختصاصی فرهنگ و اوقاف هر دو رو بازدید گذارد و اجرای کارهای هر دو قسمت بوسیله یک تن در عمل مواجه با اشکال گردید از سال 1328 ادارات اوقاف در مرکز و شهرستان ها از ادارات فرهنگ جدا گردید و برای کارهای اوقاف مسئولان جداگانه تعیین شدند البته این عمل یکباره و در همه جا در یک زمان انجام نیافت بلکه اول در مراکز استان ها و شهرهای بزرگ عملی گردید و سپس در شهرهای کوچک و بخش ها و دهات. مدتی بعد از جدایی اوقاف از فرهنگ بازکار های اوقاف بعهدہ رؤسا و نمایندگان فرهنگ بود چنانچه هم اکنون در بعضی از شهرهای کوچک و بخش ها که موقوفات زیادی در آنجا نیست کارهای اوقاف بعهدہ نمایندگان فرهنگ و رؤسای آموزشگاه ها است.

سازمان اداره کل اوقاف در مرکز

مدیر کل معاون اداره دفتر و بایگانی اداره اوقاف تهران اداره اوقاف شهرستان ها . اداره امور قضائی اداره حسابداری اداره کارگزینی اداره -

1- ماده 90 قانون مدنی : عین موقوفه در مورد جواز بیع با قرب بغير قصد واقف تبدیل می شود .

مساجد و مدارس قدیمه اداره آمار و عمران اداره - امور ثبتی و اجرا اداره کارشناسی و نظارت اداره - تحقیق اوقاف .

جمع کارمندان و کارکنان اوقاف در مرکز و شهرستان ها در حدود . . . 5 تن . جمع مشاوران قضائی در حدود . 5 تن . جمع محققان در حدود 20 تن .

سازمان اداری مرکز استان ها و شهرستان های درجه 1 و 2 نیز بتناسب وسعت حوزه کار دارای رؤسا و معاونان و کارمندان و مشاوران قضائی و خدمتگزاران می باشد .

غیر از اداره تحقیق مرکز در پنج مرکز استان (مشهد ، تبریز ، شیراز ، اصفهان ، کرمان) نیز ادارات تحقیق دایر است و در همه شهرستان ها کمیسیون رسیدگی بصورت حساب های موقوفات متصرفی و غیر متصرفی مرکب از سه محقق که غالباً از دبیران و رؤسای فرهنگ انتخاب می شوند وجود دارد .

آمار

اشاره

چنانکه در سازمان اداری ملاحظه شد اداره بی در مرکز بنام اداره آمار اوقاف وجود دارد و آماری از شماره رقبات و چگونگی و مشخصات آنها بوسیله اداره مذکور تهیه شده است که در اینجا آورده می شود ولی یادآوری این نکته در اینجا لازم است که آمار فعلی نماینده تعداد حقیقی رقبات موقوفات و درآمد آنها در تمام ایران نیست زیرا بسیاری از موقوفات هنوز در گوشه و کنار ایران وجود دارد که در ادارات اوقاف سابقه بی ندارند و پاره بی از موقوفات نیز بنام ملک غیر وقفی ثبت داده شده است .

اینک در فهرست ذیل آنچه در دفاتر ادارات اوقاف ثبت و ضبط شده است نوشته می شود :

الف - آمار رقبات و اماکن

1 - مجموع رقبات زراعتی 38519 رقبه

2- مجموع رقبات مستغلات 15881

3- مجموع امامزاده ها و مساجد و مدارس 7015

4 - مجموع نخلستان ها 418

ه- مجموع مراتع 524

6- مجموع آب و قنات 7609

7- مجموع معادن (از قبیل : گچ ، سرب ، سنگهای ساختمانی - و غیرها) 15

8- مجموع رقبات مختلف و اشجار 3713

جمع کل 73694 رقبه

ب - درآمد رقبات

1- مجموع درآمد متصرفی در سال 1339 34654419 ریال

2- مجموع درآمد غیر متصرفی - در سال 1339 240803943

جمع کل 275458362 ریال

ج- مدارس قدیمه

1 مجموع مدارس و مساجد قدیمه که طلاب علوم دینی در آنجا درس می خوانند 214 باب

2- مجموع طلاب و مدرسان مدارس قدیمه 13016 تن

3- مجموع وظیفه و مقرری ماهانه که در سال بطلاب و مدرسان از موقوفات داده می شود 110000 ریال

د- میزان وصولی اداره کل اوقاف در سال

1- حق التولیه 1338 و 1339 طبق بودجه عمومی 8020204 ریال

2- حق النظاره 1338 و 1339 طبق بودجه عمومی 2891007 ریال

(بودجه سالانه اوقاف از این دورقم فراهم می شود)

ص: 14

ه- مساعدت هایی که از عواید بعضی رقبات بمؤسسات مختلف شده است

1- دبستان هایی که از طرف اوقاف در چند سال اخیر ساخته شده است 93 باب

2- زمین هایی که در سال های اخیر برای ساختمان دبستان و دبیرستان بفرهنگ واگذار شده 110 قطعه

4- مساعدت سالانه بدانشرای تعلیمات دینی 330000 ریال .

4- بابت تعمیر و ساختمان مدارس قدیمه در هر یک از سال های اخیر 2128646 ریال

5- مساعدت بدار الایتام مظفیری و جعفری در هر یک از سال های اخیر 240000 ریال

6- هزینه تحصیلی بدانان آموزان بی بضاعت از عواید موقوفات متصرفی و غیر متصرفی سالانه 489810 ریال

7- اعتبار برای تعمیر آثار تاریخی و باستانی سالانه 1400000 ریال

8- مساعدت بانجمن شیر و خورشید سرخ سالانه 490000 ریال

9- مساعدت بدارو و درمان فقرا و بعض بیمارستان ها سالانه 6610930 ریال

10- اعتباری که برای راهسازی یا پل سازی تعمیرات حمام وغیرهها از محل 5% درآمد رقبات طبق قانون عمران دهات بمصرف می رسد 24000000 ریال

11- خریداری و چاپ کتاب های دینی و علمی 427495 ریال

کمک های علمی و فنی

برای مساعدت بمؤلفان و ناشران تاکنون از کتب و رسالات علمی و دینی و ادبی بالغ بر 90 کتاب و رساله بوسیله اداره کل اوقاف از محل بودجه عمومی خریداری شده و میان دانشمندان و فضلا توزیع گردیده و هم اکنون نیز مقداری از کتب نامبرده در اداره کل اوقاف موجود است.

کتبی که بوسیله اداره کل اوقاف مستقیماً به چاپ رسیده و یا در زیر چاپ است بدین قرار می باشد :

1- چهار مجلد کتابهای تعلیمات دینی (از کتاب اول تا کتاب پنجم) که بوسیله استادان دانشگاه تهران آقایان : محمود شهابی ، راشد و مشکوة تألیف یافته است.

2- چهار مجلد کتاب سرمایه سخن که بوسیله آقایان سبزواری و آیتی استاد و معلم دانشگاه تهران تألیف یافته است .

3- چهار مجلد تفسیر نفیس محمد بن شیخعلی شریف لاهیجی .

هم اکنون نیز اداره کل اوقاف بوسیله آگهی در روزنامه ها تألیف کتابی ساده و سودمند را برای استفاده سالمندان میان دانشمندان بمسابقه گذارده است. بنویسنده بهترین کتاب بیست هزار ریال جایزه داده خواهد شد و پس از تعیین بهترین کتاب اداره کل اوقاف نسخه های بسیاری از آن چاپ خواهد کرد و برایگان در دسترس سالمندانی که توانایی خواندن دارند قرار خواهد داد تا از این راه تشویقی از آنان بعمل آید و از خواندن کتاب راه و رسم زندگی را فرا گیرند.

اقدام دیگری که در سال جاری اداره کل اوقاف برای تشویق سالمندان و مساعدت بانان انجام داده است این است که به عموم ادارات اوقاف شهرستانها دستور داده که لوازم تحصیلی سالمندان را برایگان از عواید موقوفات بلا مانع در اختیار آنان بگذارند.

ص: 15

اشاره

در دنبال تاریخچه مختصر اوقاف لازم است از مساجد و مدارس و بقاع متبرکه ایالات و ولایات ایران نیز نام و فهرستی در اینجا آورده شود و مشخصات و اوصاف نمونه هایی چند از آنها بیان گردد:

**

الف - مساجد

مساجد در دوران اولیه اسلام

در زمان پیغمبر اسلام (صلی الله علیه وآله وسلم) و خلفای راشدین، چنانکه در همه امور و شئون مسلمانان سادگی و بی آلابشی حکمفرما بود، در ساختمان معابد و مساجد نیز همین حالت وجود داشت داشت. مساجد زمان پیغمبر در مدینه و مکه عبارت بود از قطعه زمین محصور که چند ستون در آن استوار و سقفی از حصیر و لیف خرما بر آنها نهاده شده بود تا مؤمنان از گزند آفتاب و باران در امان باشند و منبر ساده بی نیز برای خطابه و وعظ در گوشه بی از آنجا نهاده بودند دیگر هیچ گونه ساختمان با شکوه و تزیینات و صنایع معماری و تصاویر و نقوش در و فلس آنها وجود نداشت ولی روحانیت و عظمت و شکوه معنوی بر سراسر آن پرتو انداخته بود و همان محل ساده و بی آرایش و پیرایش جایگاه نماز جماعت و جمعه مؤمنان و محل مواعظ پیغمبر بزرگ اسلام و شور مسلمانان در امور اجتماعی بود.

دوران این سادگی و بساطت بسیار کوتاه بود و زیبا و از اواسط قرن اول هجری که فتوحات اسلام گسترش یافت و حکومت اسلامی در دست امویان و عباسیان بصورت سلطنت و پادشاهی درآمد ساختمان های بزرگ و با شکوهی بنام مساجد و مدارس در کشورهای گچ بر شام و مصر و عراق و پس از آن ایران و هند و افریقا و مغرب (مراکش ، تونس ، اسپانیا)

بنیان گذارده شد و موقوفات بسیاری برای اداره و ادامه آنها تعیین گردید. در نتیجه رواج و گسترش اینگونه ساختمان ها بالضروره در فن معماری نیز پیشرفت های بزرگی حاصل گردید و سبک های مخصوصی در هر یک از کشورهای اسلامی برای ساختمان مساجد و بقاع متبرکه بوجود آمد و با آنکه منظور و غرض از ساختمان مساجد در همه ممالک اسلامی یکی بود و همه دارای یک قبله و یک مقصد و یک حکم و همه مشتمل بر محراب و جایگاه اذان بودند ولی از نظر سبک معماری و تزیینات مساجد هر کشوری دارای مشخصات و اوصاف اختصاصی گردید که در نظر اهل فن روشن است.

این مشخصات در مساجد ایران نمایان تر و ابداعات و ابتکارات معماری ایران (1) در اینگونه ساختمان ها از سایر کشورهای اسلامی نمایان است.

مشخصات و مزایای مساجد ایران

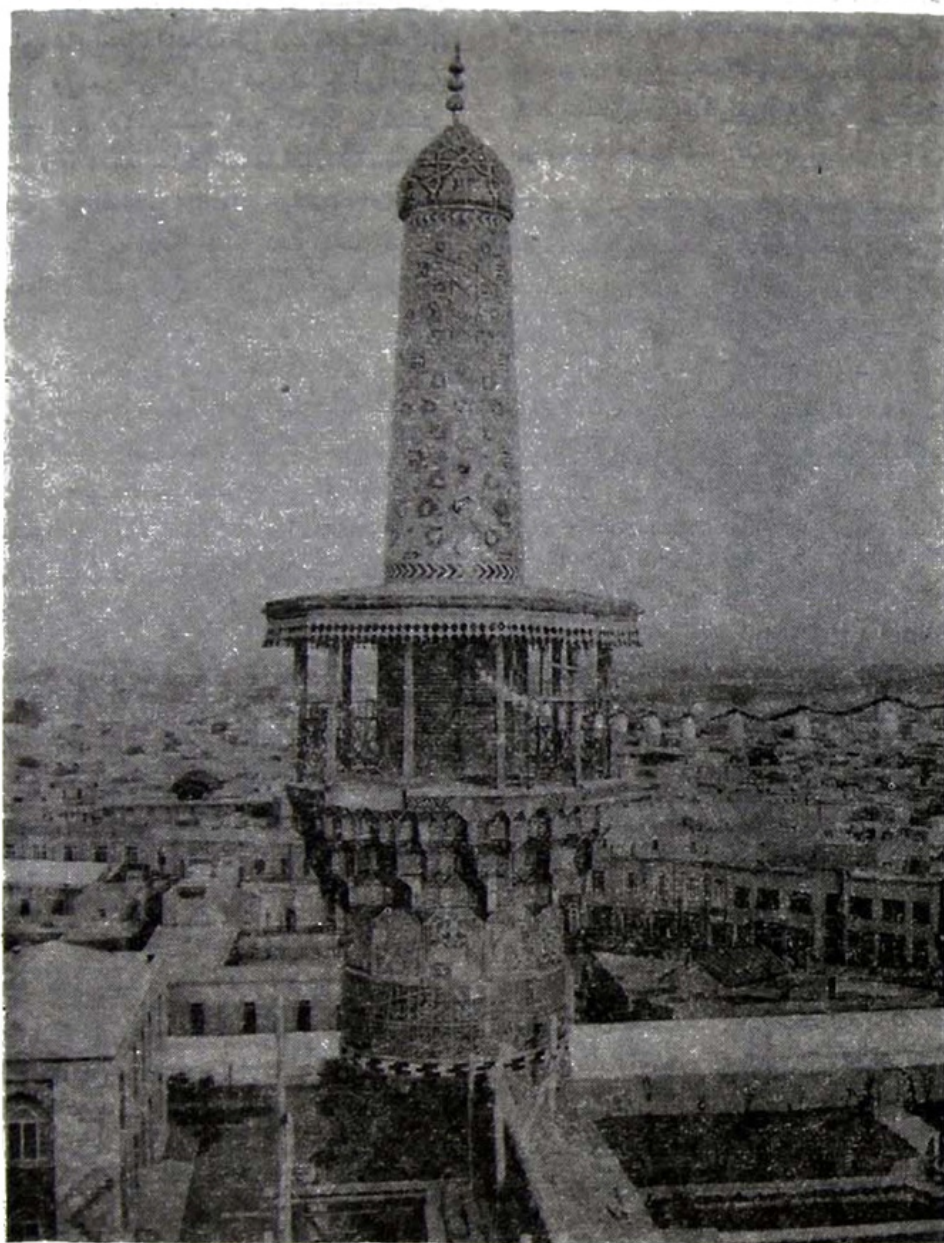
اشاره

ساختمان مساجد کشورهای مصر و شام و لبنان و فلسطین چه از نظر فن معماری و تزیینات و چه از نظر مواد و مصالح ساختمانی شباهت کامل بیکدیگر دارند؛ مناره ها و محراب ها و ستون های سنگی و منابر چوبی و سنگی و سبک ساختمان نظیر یکدیگر است ولی مساجد ایران جهات ممتازه زیادی دارد از خصایص مساجد ایران کاشی کاری های بسیار ظریف و زیبا و مقرنس کاری های ممتاز است که در بعضی از آن ها از قبیل مسجد گوهرشاد در مشهد و مسجد شاه شیخ لطف الله و مدرسه چهارباغ در اصفهان و مسجد وکیل در شیراز این صنایع بحد کمال است. همچنین گچ بری های بسیار زیبا و ظریف از عصر ایلخانیان که نمونه آنها در مسجد جامع اصفهان و مسجد مجاور مزار شیخ احمد جام در خراسان و مسجد بسطام در جوار

1- رجوع شود بفصل « معماری » در مجلد اول همین کتاب .

مزار عارف نامی بایزید بسطامی باقیمانده است خطوط و نقوش بر جسته بر روی آجر و آجر کاریهای بسیار ظریف و دقیق که در دوران سلاجقه متداول بوده و نمونه بی از آن در یکی از شبستان های مسجد جامع اصفهان هنوز باقی است از خصایص سبک معماری مساجد ایران است. شکل مناره ها و جفت و قرینه مناره ها بودن آنها و تزیینات کاشی کاری و یا تذهیب و همچنین تزیینات محراب و مقرنس کاری های بسیار ظریف و ایوان های با شکوه و متقابل نیز از مختصات مساجد ایران می باشد.

مناره شرقی مسجد گوهرشاد - مشهد

مناره شرقی مسجد گوهرشاد - مشهد

«... باتیسیه در تاریخ ابنیه خود راجع بمساجد ایران چنین اظهار عقیده می کند: بین مساجد ایران و مساجد شام چندان اختلاف طرز و سبک مشاهده نمی شود. ولی من این قول را قبول ندارم زیرا مابین مساجد ایران و شام حقیقه هیچ شباهت و مناسبتی نیست و بهیچوجه نمیتوان مساجد قدیمه شام یعنی: دمشق بیت المقدس و حلب را با مساجد اصفهان مقایسه نمود. محل انکار نیست که فن معماری ایرانی و عرب با معماری عرب قرابتی دارد یعنی این دو سبک بواسطه مخالفت و معاشرت این دو قوم از یکدیگر تقلید و اقتباساتی کرده اند ولی مسلماً معماری ایرانی استقلال خود را هیچ وقت از دست نداده و کاملاً شیوه مخصوص خود را همیشه حائز است. کیفیات ممیزه مساجد ایرانی بسیار است و بسهولت می توان آنها را تشخیص داد و عمده امتیاز آنها در شکل مناره ها و هلال ها و گنبدها و طریقه زینت کاری خارج مساجد است. مناره های مساجد ایران حتی مساجد خیلی قدیمه بشکل مخروطی ساخته شده است، ارتفاع آنها چندان زیاد نیست و سطح خارجی آنها بکاشی ملون و منقش پوشیده شده... برخلاف مناره های شام، افریقا اندلس و بلکه مصر که همه بشکل مربع عمارت شده و هر کدام دارای چند مرتبه و هر مرتبه بشکل دیگری ساخته شده... مدخل مساجد ایران چنانکه در مساجد قدیمی خرابه همدان هم امروز آثار آنها پیدا است (2) عبارت از ایوان پهناور و مستقیمی است که ارتفاع آن ببلندی تمام جبهه بناست و قوس فوقانی این درگاه عظیم یک نوع هلال جناغی شکل دهن فراخی است مساجد که دو بازوی آن بطرز معینی دارای تحدب و خمیدگی بدیع و مخصوصی که منحصر باسلوب ایران و در هیچ مسجد ساخت عرب این طرز هلال دیده نمیشود و معمول نبوده. تزیینات خارجی مساجد ایران نیز بسبک مخصوص ممتازی است یعنی کلیه سطح خارج بنای مساجد با آجر کاشی مینایی منقش بانواع نقوش بدیعه و بخصوص نقوش گل و ریاحین روکش شده و این نوع تزیین مسلماً مخصوص بایرانیان است و هر جای دیگر هم در ابنیه ساخت عرب [چنانکه در مسجد عمر (قدس) دیده می شود] این سبک بکار رفته میتوان بطور یقین گفت معماران و کارگرانی که آنها را ساخته اند ایرانی بوده اند ... »

همین نویسنده در جای دیگر کتاب تمدن اسلام و عرب چنین گفته است: «... بهر حال طرز اصلی این عمارات ایرانی است. مناره های مخروطی، طاق های جسیم جناغی شکل، بکار بردن کاشی های میناکار در دیوارها و اقسام رنگ آمیزی تماماً از شاهکارهای صنعت معماری ایران میباشد و در عمارات هندوستان در هر جا که این طرز دیده شود باید یقین کرد از ایران گرفته شده است...»

مارتین س بریگر یکی دیگر از خاورشناسان و عضو انجمن شاهنشاهی معماران انگلیس درباره خصایص و ممیزات مساجد ایران چنین نوشته است (3): «... مساجد ایران با آجر ساخته شده و روی آن با کاشی های پر نقش و نگار الوان و گاهی برجسته پوشیده شده و این عمل بعداً حتی در ممالکی مانند سوریه و مصر که بناهای خود را با سنگ می ساختند نیز معمول شد. مناره ها معمولاً جفت است و ساختمان آن مدور و بطرف بالا باریک میشود و سطح خارجی آن از کاشی های الوان براق پوشیده شده است...»

از آنچه ذکر شد تا اندازه یی خصایص و مزایای مساجد ایران دانسته شد این نکته نیز لازم است در اینجا یادآوری شود که پیشرفت ساختمان مساجد در ایران تأثیر بسزائی در پیشرفت و تکامل خطوط گوناگون و انواع کاشی سازی، نقاشی، میناسازی، آئینه کاری، طلا و نقره کاری، منبت کاری، مرصع -

1- تاریخ تمدن اسلام و عرب، چاپ ایران - تهران، ترجمه فخرداعی.

2- مقصود بنای تاریخی گنبد علویان و در همدان است.

3- کتاب میراث اسلام - ترجمه مصطفی علم، فصل معماری و ساختمان، چاپ تهران.

کاری، گچ بری و سایر فنون نفیس و ظریف وابسته بساختمان و معماری داشته است. در پیشانی ایوان ها و روی دیوارها و مناره‌ها آیات مناسبی از قرآن کریم و احادیث مأثور از نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) و ائمه اطهار با بهترین خطوط به ثلث یا نسخ نوشته شده است. دو حدیث کوتاه که از نظر معنی دوجبه مخالف را در بردارد و مؤمنان را تشویق و تحریص بر ورود مساجد میکند در در و دیوار و محراب و مناره بیشتر مساجد نوشته شده است.

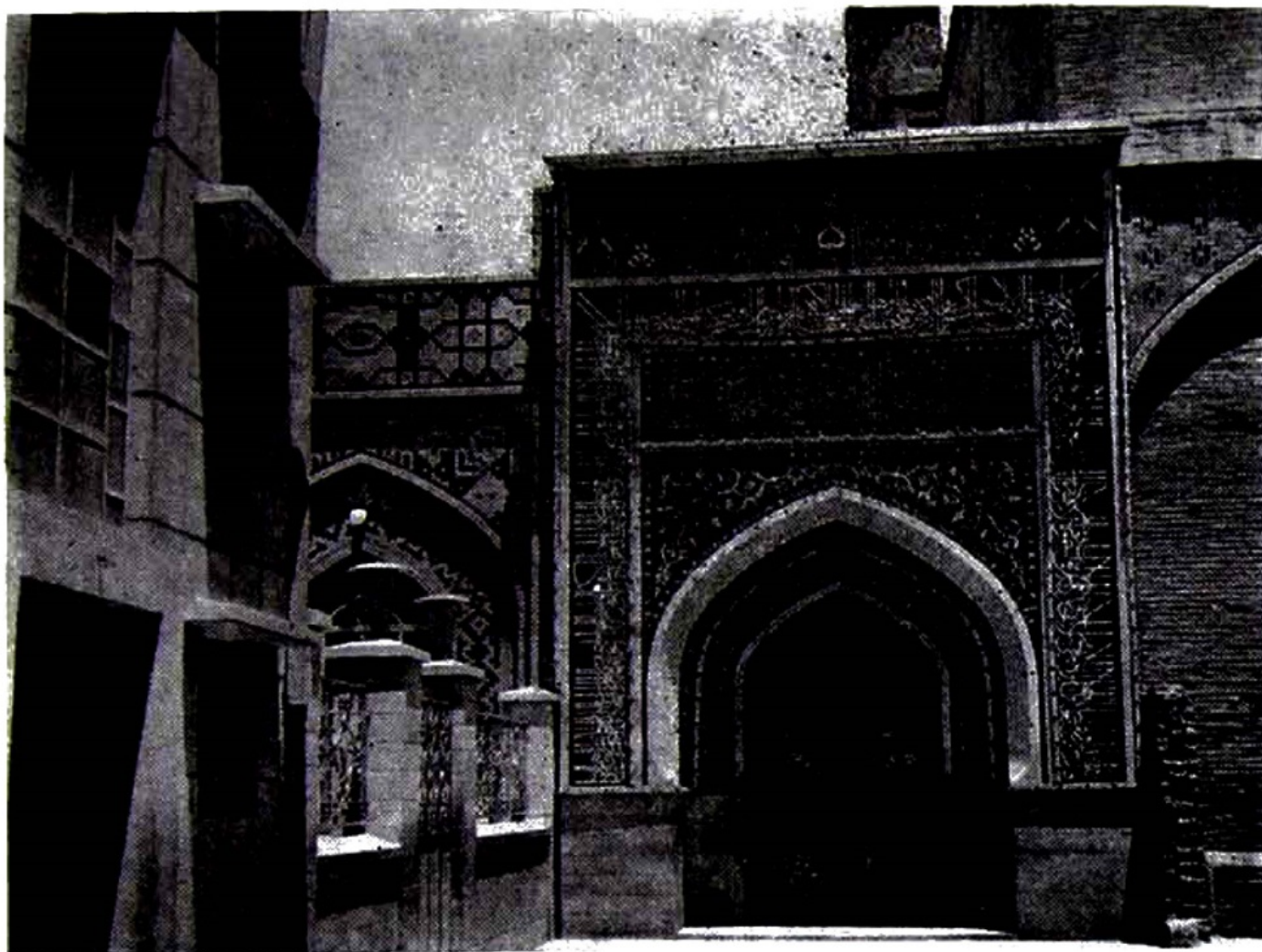
متن آن دو حدیث چنین است: « المؤمن في المسجد كالسَّمَكِ في الماء » یعنی مؤمن در میان مسجد مانند ماهی است در میان آب. و « المنافق في المسجد - كالطير في القفس » یعنی منافق در میان مسجد هم چون پرنده محبوس در قفس است.

اینک در اینجا بذکر تاریخچه و مشخصات چند مسجد معروف ایران میپردازیم و نام بقیه مساجد در فهرستی که از مساجد و مدارس و بقاع شریفه در آخر همین فصل آورده خواهد شد ذکر می شود:

1 - مسجد گوهرشاد

این مسجد در شهر مشهد و در جنوب ساختمان های آستان قدس رضوی قرار گرفته و وصل بانهایی باشد و هم اکنون یکی از کفش کنهای ورود بحرم - مطهر در ضلع شمال شرقی مسجد قرار دارد .

بانی این مسجد ملکه نیکوکار و خیر اندیش گوهرشاد آغا زوجه میرزا شاهرخ بن امیر تیمور گورکانی است که در سال 821 هـ. از مال خالص خود بساختمان این مسجد پرداخته است. چنانکه در هرات نیز مسجد و مدرسه با شکوهی بفرمان وی ساخته شده است نام بانی در دو جا در روی کاشی بسیار نفیس معرق نوشته شده: یکی در کتیبه مقصوره بخط فرزند خطاط و هنرمندش میرزا بایسنغر و دیگر در دیوار رویقبله ایوان دار السیادة .

سردر جنوبی مسجد گوهرشاد - مشهد

سردر جنوبی مسجد گوهرشاد مشهد

این مسجد از نظر زیبایی و آبادی و دایر بودن در همه اوقات شبانه روز و داشتن موقوفات بسیار و صرف درآمد موقوفات در مصرف موقوف علییه شاید در میان

مساجد تمام کشورهای اسلامی بمانند باشد. در تمام اوقات شبانه روز مردم بسیاری از شهرستان های مختلف و کشورهای اسلامی در آنجا در رفت و آمد و نماز گزاردن هستند و در هر گوشه و شبستانی مدرس و واعظ و ذاکر و مسأله گویی بتدریس و وعظ و بیان احکام دینی اشتغال دارد. در مواقع معین نماز نیز چندین امام باقامه نماز جماعت میپردازند و تمام شبستانهای متعدد و وسیع و صحن مسجد پر از نماز گزاران میشود چنانکه هیچ جای خالی باقی نمی ماند است.

گاهی مسلمانانی که پیرو مذهب حنفی یا شافعی هستند و گلد نیز برای انجام نماز در این مسجد حاضر میشوند و با کمال آزادی بر وفق سنت و مذهب خود بنماز می ایستند .

مساحت و مشخصات : مسجد بشکل مربع مستطیلی است که طول آن از شمال بجنوب تقریباً . متر و عرض 49 متر است ، چون در اطراف شبستان های بزرگی است مساحت عرصه و صحن زیاد بنظر نمی آید.

مسجد دارای چهار ایوان بزرگ و هفت شبستان و یک گنبد و دو گلدسته است. ایوان شمالی از راه دارالسیاده بحرم مطهر رضوی وصل است. ایوان شرقی و غربی که قرینه یکدیگر هستند محل نماز گزاران میباشند و بخارج راه ندارند. با شکوه ترین ایوانها ایوان جنوبی است که بنام ایوان مقصوره مشهور و منتهی بگنبد عظیم مسجد میشود . در دو طرف این ایوان دو گلدسته ظریف و زیبا برای مؤذن ساخته شده است . دهنه ایوان مقصوره تقریباً 12 متر و ارتفاع گنبد و گلدسته ها در حدود 35 متر است. در پهلوئی محراب منبر بسیار عظیم و بلندی از چوب منبت کاری وجود دارد که بنام «منبر صاحب الزمان» معروف است و خود یکی از شاهکارهای صنعت نجاری است.

در عصر اخیر حوض بزرگ و زیبایی از بهترین سنگهای مشهد در وسط مسجد ساخته شده . معروف ست که در قدیم الایام در این محل مسجد خاصی بوده که پیرزنی از مال حلال خود بنا کرده و ازین جهت

به « مسجد پیرزن » مشهور بود. از منبع آبی که یکی از مردان نیکوکار مخصوص مسجد لوله کشی کرده است این حوض همیشه پر آب است. تمام دیوارهای مسجد از بهترین کاشی های معرق و غیر معرق تزئین شده و بهترین خطوط در کتیبه های ایوان ها وجود دارد. از خطوط درجه یک خط بایسنغر، محمد رضا امامی و محمد حسین شهید مشهدی در کتیبه های گوناگون با تصریح بنام نویسندگان وجود دارد.

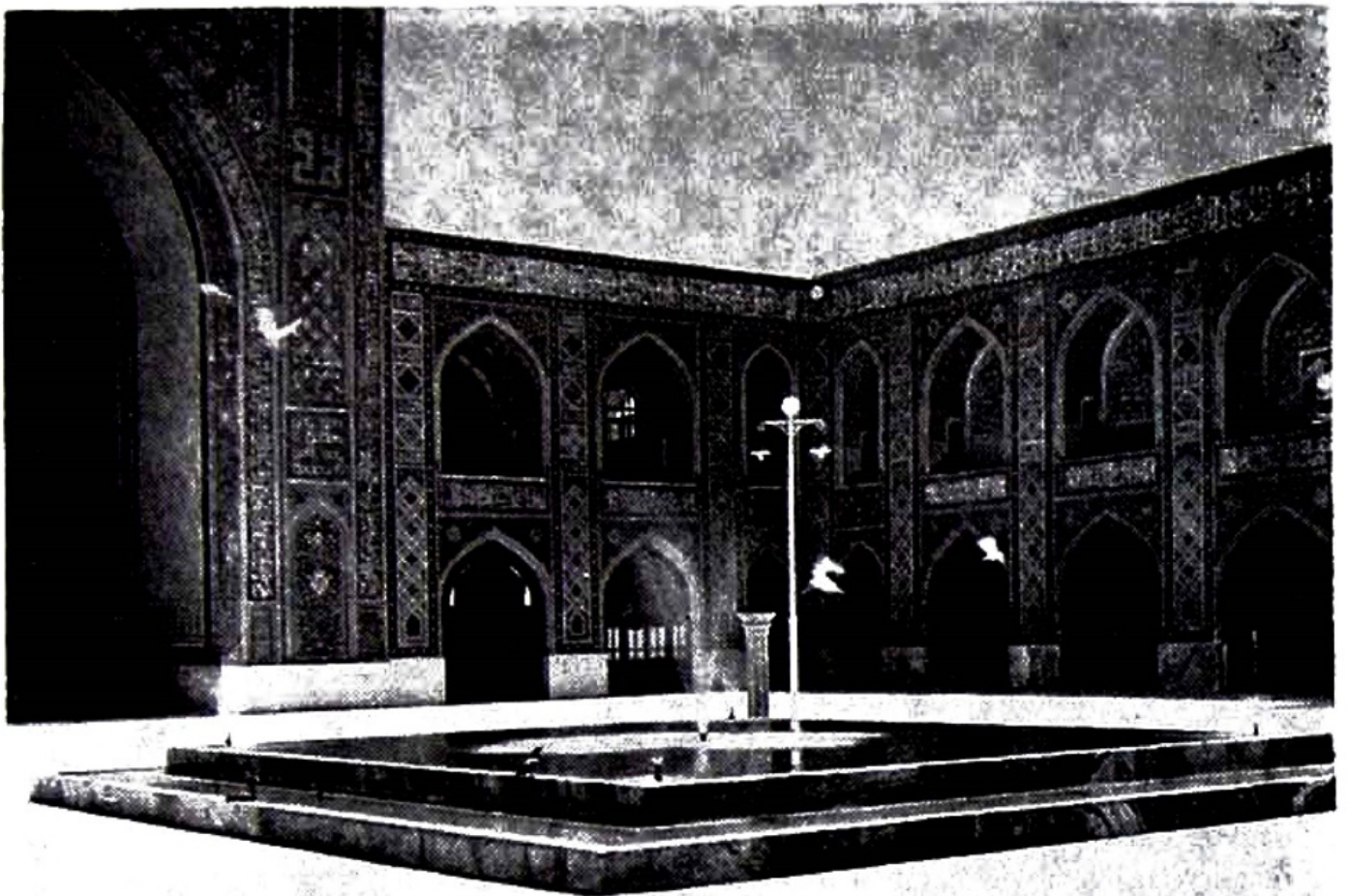
در سراسر ایوان مقصوره کتیبه بی است بخط ثلث بسیار زیبا و پخته از بایسنغر که تاریخ کتابت آن 82 هجری است. عین عبارت آخر کتیبه چنین است: « کتبه راجیاً الی الله بایسنغر بن شاهرخ بن تیمور گورکانی فی سنة احدى و عشرين و ثمانمائه » 821

از شاهانی که نام آنان در کتیبه ها نقش شده است شاهرخ بن امیر تیمور شوهر گوهر شاد - آغا است که مسجد در زمان سلطنت وی بنیاد شده است. شاه عباس اول، شاه سلیمان و شاه - سلطان حسین صفوی نیز تعمیراتی در آن کرده اند و نام آنان و تاریخ تعمیر ثبت شده است. از امرای دوره قاجاریه نام امیر اسحق خان قرآنی نیز بعنوان تعمیر کننده ذکر شده است.

در دوره مناره ها قصیده بی از میرز امینای تربتی نوشته شده که بیت آخر آن مشتمل بر ماده تاریخ ساختمان است و بسیار مناسب و بدیع سروده شده است:

سراز دریچه مؤذن برون نمود و سرود *** اذان اشهد ان لا اله الا الله

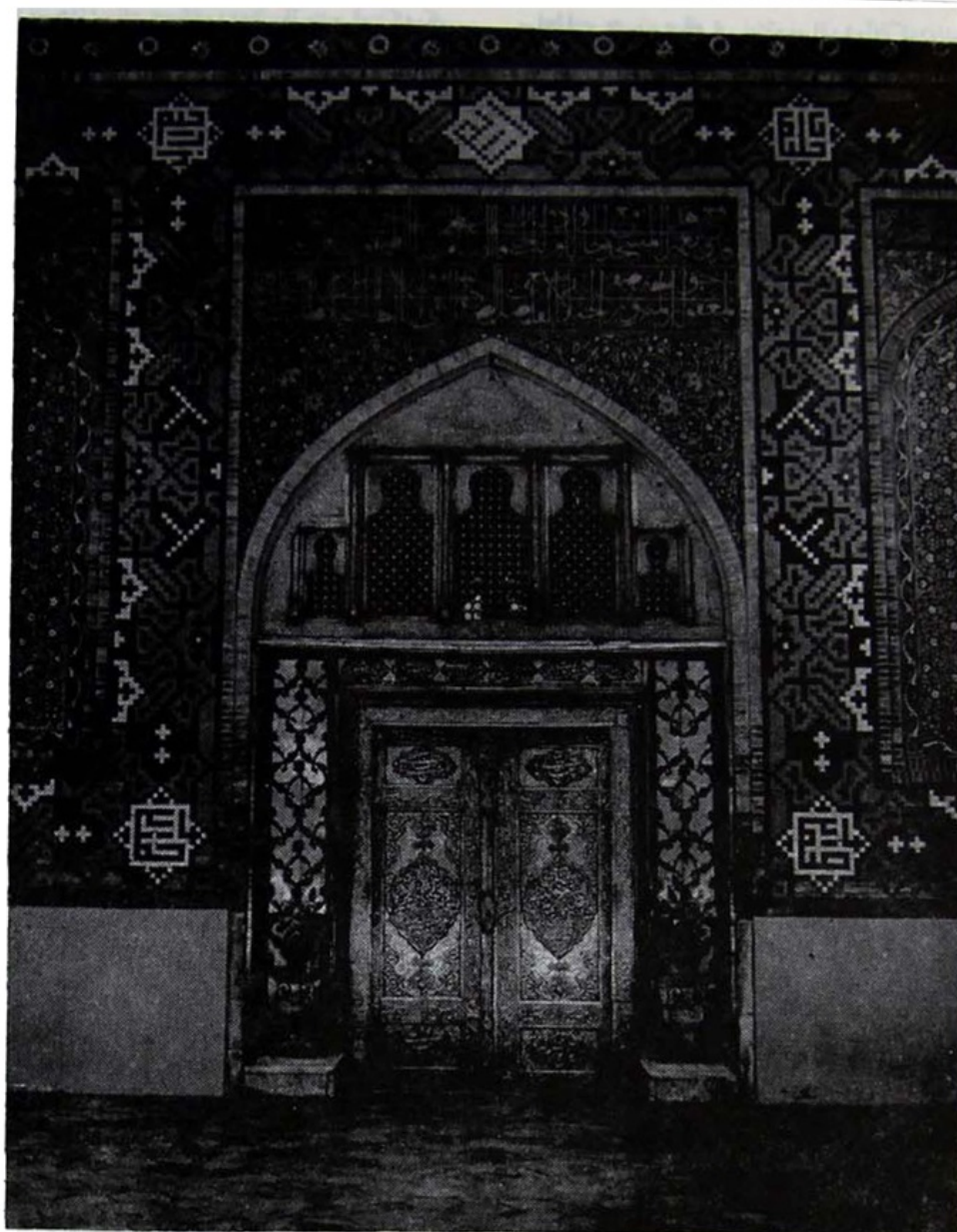
1274 هجری

زاویه شمال شرقی مسجد گوهرشاد - مشهد

چنانکه در آغاز این قسمت اشاره شد از خصوصیات این مسجد آنست که همواره هم از نظر صادر و وارد و نمازگزار معمور است و هم از نظر تعمیر و ترمیم درسالهای اخیر بهمت و تدبیر متولیان علاقمند مسجد و از درآمد موقوفات آنجا تعمیرات اساسی و قابل توجهی

ص: 21

در نقره فاصل بین مسجد گوهرشاد و دارالسیاده آستان قدس
واقع در ایوان شمالی - مشهد

در نقره فاصل بین مسجد گوهرشاد و دارالسیاده آستان قدس واقع در ایوان شمالی - مشهد

انجام یافته است، هم اکنون نیز تعمیر اساسی گنبد در میان است و با استفاده از وسایل امروزی بهترین وجهی با حفظ سبک، نخستین کارهای تعمیر و ترمیم انجام می یابد.

در خود مسجد کارگاه کاشی سازی فنی دایر است و بوسیله استادان و هنرمندان بهترین نمونه کاشی های معرق و غیر معرق برای مسجد ساخته می شود و این فن نفیس و اصیل ایرانی و استادان هنرمند آن زنده مانده است.

این مسجد از مساجد بسیار قدیمی است و ظاهراً در نیمه دوم قرن سوم هجری بفرمان عمر ولایت دومین پادشاه از خاندان صفاری ساخته شده است.

معین الدین ابو القاسم جنید شیرازی که از مورخان و نویسندگان قرن هشتم هجری است درباره این مسجد شرحی نوشته که ترجمه آن چنین است (1): «... قاضی ناصر الدین بیضاوی در کتاب نظام التواریخ خود نوشته است که مسجد جامع عتیق از بناهای عمرو بن لیث است و درباره ساختمان آن گفته اند که چون عمر ولایت آهنگ ساختن آن را کرد داد که تیرهای چوبی برای ساختمان آن فراهم کنند بوی خبر دادند که زنی نیکوکار و پارسا از مردم سروستان دارای بوستانی است که در آن تیرهای بسیار است و آن را از مال حلال خود بدست آورده است. عمرو کس نزد آن زن فرستاد تا تیرها را از او بخرند زن پارسا گفت نخست آنها را قطع کنید پس از آن بها را معین نمائید چون درختان را بریدند گفت آنها را بجای ساختمان ببرید بعد درباره قیمت گفتگو. میکنم چون آنها را بسرکار بردند و دیوارها و ستون ها و طاق ها تمام شده بود گفت آنها را بر روی سقف کار کنید سپس بها را حساب می کنیم. چون تیرها بکار گذارده شد و سقف پایان یافت گفت مرا نیازی بهای تیرها نیست آنها را در راه خدا دادم چون این خبر بعمر رسید درخشم شد و گفت یا بهای تیرها را بپذیرد و یا آنها را از جای بر کنید.

زن نیکوکار نزد عمر آمد و گفت: ای امیر برای چه کس این خانه را بنیان نهادی؟ گفت برای خداوند بزرگ و بامید دریافت ثواب و طلب خشنودی گفت من نیز بهمین امید و برای همین غرض این کار را کردم. عمرو از این سخن متأثر شد و دستور داد که زن را بحال خود گذارند و متعرض وی نگردند... در وسط این مسجد «قرآن خانه» یی است بصورت مکعب متساوی الاضلاع که در آن کتاب ها و مجموعه ها و جزواتی از قرآن کریم وجود دارد که بسیاری از آنها بخط صحابه و تابعان است و نیز در آن قرآن هایی بخط امیر المؤمنین علی و حسین و علی بن الحسین و جعفر علیهم السلام می باشد...»

این مسجد بر اثر طول زمان و از میان رفتن موقوفات آن خراب و بایر شده بود ولی اخیراً بهمت امام مسجد و جمعی از مردم نیکوکار تعمیرات زیادی در آن انجام یافته ولی چون بدون نظارت اداره باستانشناسی این تعمیرات صورت گرفته متأسفانه رعایت اصول فنی در آن بعمل نیامده است. بیشک در طول مدتی که متجاوز از هزار سال است چندین بار حالت خرابی و تعمیر در آن راه یافته و شاید از سبک و اساس نخستین آثار کمی در آن باقی مانده باشد.

خوشبختانه بنای قرآن خانه (بیت المصحف - خانه خدا) که بنای مربعی است هم اکنون در وسط صحن مسجد وجود دارد و کتیبه ها و کاشی کاری های نفیس از قرن هشتم در اطراف آن باقی مانده است. و کتیبه یی نیز بنام شاه ابو اسحق اینجو مورخ بسال 752 ق. هنوز در گلدسته آن موجود است.

3- مسجد جامع اصفهان

این مسجد از نظر قدمت و عظمت و صنعت و وسعت و اشتغال بر معماری های دوره های مختلف بی نظیر است و مجموعه یی است از شاهکارهای معماری چندین قرن که شاید ابتدای آن از قرن سوم اسلامی شروع و اضافات و تعمیرات تا قرن دهم و یازدهم هجری بوسیله سلاطین و امرای سلجوقی، مغول، صفویه و قاجاریه و حتی تراکمه و افغانه انجام یافته و در سنوات اخیر نیز بوسیله اداره کل اوقاف و باستان شناسی ترمیم و تعمیر جامعی با رعایت اصول فنی و حفظ اسلوب قدیمی در آن بعمل آمده است

بنا بگفته ما فروخی نویسنده کتاب «محاسن -

ص: 23

اصفهان» (421 هـ-) این مسجد نخست بوسیله عرب های دهکده تیران (60 کیلومتری اصفهان) ساخته شده سپس در سال 1226 زمان المعتصم عباسی ساختمان مسجد از نو بنیاد گردید. در زمان طغرل بیک سلجوقی 442 هـ- خرابی زیادی بمسجد وارد شد و در سال 444 هجری ترمیم یافت. بگفته شاردن بنای نخستین مسجد کوچک بوده و بوسیله خلیفه عباسی المنصور توسعه یافته است. مسجد دوره عباسی را با خشت خام ساخته بودند (هنوز از خشت های قطور خام در چهل ستون و دالان ورودی صفة « عمر » آثاری دیده می شود).

طاق و کاشیکاری راهرو مسجد شاه - اصفهان

ساختمان مجلل واقع در خیابان
شاهرضا که وقف بریماستان است
تهران

منظره پشت طاق ایوان بزرگ غربی مسجد جامع اصفهان (از آثار عهد سلجوقی)

منظره پشت طاق ایوان بزرگ غربی مسجد جامع اصفهان (از آثار عهد سلجوقی)

ما فروخی نوشته است که این مسجد کتابخانه بزرگی داشته که فهرست آن در سه مجلد بزرگ نوشته است. یکبار باطنیان کتابخانه مسجد را آتش زدند و ملک‌شاه سلجوقی آن را تعمیر و ترمیم کرد. در کتیبه سر در شمالی باین تعمیر که بعد از احتراق واقع شده تصریح شده است. ساختمانی در شمال شرقی بنام «صفه» و «مسجد عمر» وجود دارد که بوسیله عمر بن عبد العزیز عجلی از خاندان ابی دلف که والی همدان و اصفهان بود (281) انجام یافته و ضمیمه مسجد گردیده است (1).

مسجد جامع دارای چهار ایوان اصلی در چهار طرف و چندین شبستان و چهلستون و دهلیز و هشت در ورودی است بزرگترین و باشکوه ترین ایوانها و صفه ها که منتهی بگنبد عظیمی می شود ایوان جنوبی مسجد است که بنام صاحب بن عباد وزیر ادیب و دانشمند آل بویه است ایوان منتهی بگنبد بسیار عظیم و باشکوهی میشود که در آن محرابی از یک پارچه سنگ مرمر وجود دارد در دو طرف ایوان دو مناره بار تقاع 35 متر بنا شده است. این صفه و ایوان و گنبد از نظر عظمت و شکوه و ریزه کاریهای معماری و تزیینات و گچ بری و کاشی کاری های معرق و سنگهای مرمر و خطوط گوناگون از شاهکارهای ساختمان های اسلامی

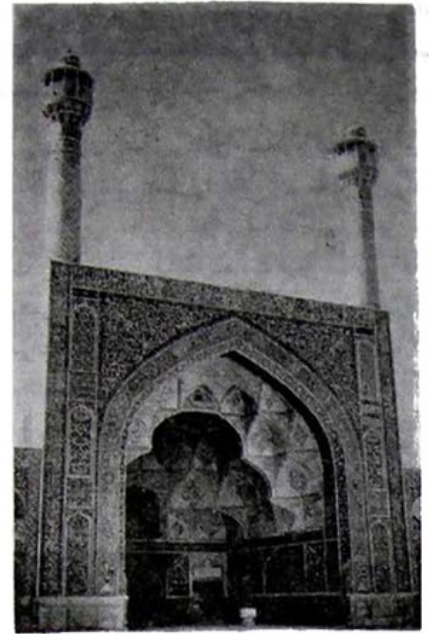
طاق و کاشی کاری را هرو مسجد شاه - اصفهان

ساختمان مجلل واقع در خیابان شاهرضا که وقف بر بیمارستان است تهران

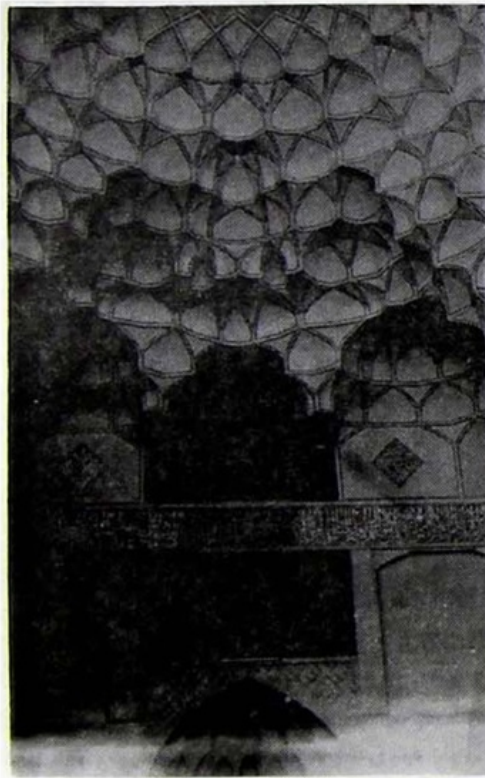
ص: 24

1- این صفه و ساختمان را بیشتر مردم از نظر تشابه اسمی گمان میکنند منسوب به عمر بن عبدالعزیز اموی است در صورتیکه در زمان این خلیفه هنوز ساختمان مسجد جامع شروع نشده بوده است .

است و خوشبختانه با وجود گذشت زمان هم اکنون محکم و استوار برجاست.

صفه صاحب (مسجد جامع اصفهان)

قطار بندی صفه شرقی مسجد جامع اصفهان

صفه صاحب (مسجد جامع اصفهان)

چنانکه گفته شد این مسجد در یک زمان و بوسیله یک بانی ساخته نشده است، بلکه در قرون مختلف بناهای جدید بدان ملحق شده و پادشاهان و امراء و وزراء و بزرگان وقت در ساختمان و تعمیر و ترمیم آن شرکت کرده‌اند اینک بطور فهرست نام بانیان و تعمیر گان که در کتیبه های گوناگون آن مسجد مهم هنوز باقی مانده و عصر و دوره یی که ساختمان یا تعمیر در آن زمان واقع شده است ذکر می کنیم:

1- ساختمان صفه و مسجدی که در ضلع شرقی قرار دارد و بنام صفه عمر عبد العزیز است. این قسمت بوسیله عمر بن عبدالعزیز عجلی از خاندان ابی دلف که در سال 281 هـ. بر اصفهان و همدان فرمانروایی داشت ساخته شده و در دوره های بعد ساختمان هایی بران اضافه گردیده است.

2- تعمیر یا ساختمان گنبدی در صفه صاحب بامر وزیر نامی ایران خواجه نظام الملک طوسی در زمان ملکشاه سلجوقی (481 هـ). درباره ساختمان این

گنبد کتیبه بی بخط کوفی در اطراف گنبد وجود دارد باین عبارت: « بسم الله الرحمن الرحيم . امر ببناء القبة في ايام السلطان ... ملكشاه بن محمد بن داود ... العبد الفقير ... الحسن بن علي .. » .

بعضی را عقیده بر آنست که این بنا بجای آتشکده قدیمی ساخته شده است.

3- گنبد معروف به گنبد خاکی در ضلع شمالی مسجد که با مرابو الغنائم تاج الملك وزیر ترکان - خاتون و جانشین خواجه نظام الملک در سال 481 هجری ساخته شده است ، عبارت کتیبه بی که نام بانی و تاریخ ساختمان در آن نوشته شده چنین است :

« امر ببناء هذه القبة ابو الغنائم المرزبان خسرو - فيروز ختم الله بالخير في شهر سنة احدى و ثمانين و اربعماية » . 481

قطار بندی صفه شرقی مسجد جامع اصفهان

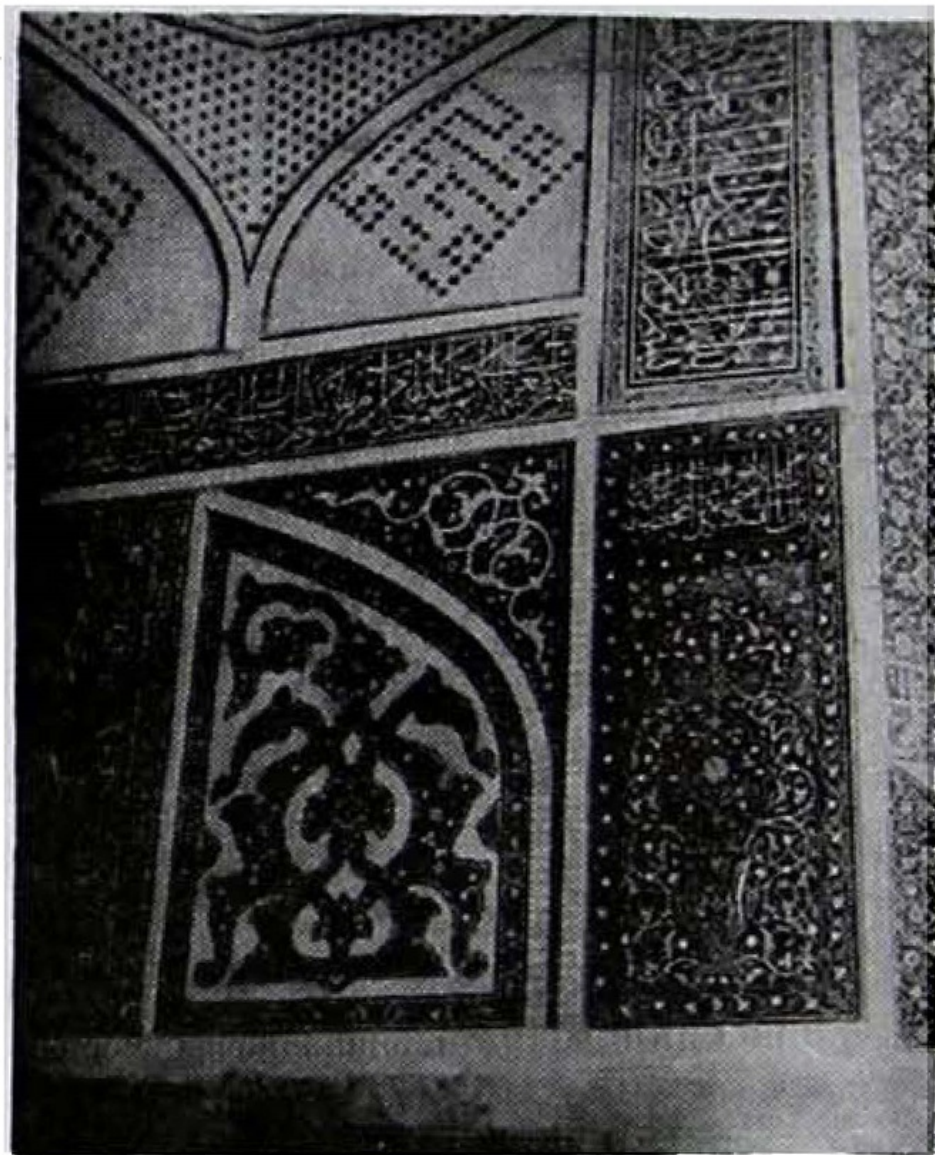
این گنبد با چهل ستونی که در دو طرف و قسمت

ص: 25

مقدم آن قرار دارد از نظر آجر چینی مخصوص دوره سلجوقیان و تزئین و فنون معماری کمتر از صفا و ایوان جنوبی نیست .

4- طرف دست راست دهلیز درب اصلی مسجد که در ضلع شرقی قرار دارد سر در کاشی کاری زیبایی از زمان شاه محمود آل مظفر که فرمانروای اصفهان بود (قرن هشتم هجری) باقی مانده است. در محراب صفا عمر نیز تعمیراتی بسال 778 بامر همان پادشاه انجام یافته است.

5- در شبستان ضلع شمال غربی گچ بری بسیار ظریف و زیبایی در اطراف محراب دیده میشود که نام سلطان محمد الجایتو (خدابنده) در آن نوشته شده. پادشاه مغول نامبرده که بدین اسلام و آیین شیعه گرویده بود در سال 710 هجری در شبستان مذکور ساختمان و تعمیراتی کرده است. در کنار آن محراب منبر چوبی منبت کاری نفیسی وجود دارد.

نمونه کاشیکاری صفا صاحب - مسجد جامع اصفهان

نمونه کاشی کاری صفا صاحب - مسجد جامع اصفهان

6- در عقب شبستان الجایتو شبستان زمستانی بسیار بزرگی بطول 50 و عرض 25 متر وجود دارد. این شبستان بنام « بیت الشتاء » نامیده می شود و از آثار سلطان محمد بن بایسنقر تیموری (قرن نهم هجری) و یکی از بناهای بسیار عالی و زیباست و ستون های کوتاه و قطور و طاق های چهارترک مثلثی آن منحصر بفرد است و در هیچ جای دیگر نظیر ندارد. در وسط هر طاقی برای روشنائی قطعه سنگ مرمر صاف و ظریفی تعبیه شده است.

7- نام آغا سلطان دختر کیخسرو و زن سلطان محمدبن مبارزالدین آل مظفر در پیشانی ایوان صاحب دیده میشود عبارت کتیبه بدین شرح است: « و این تزیینات سعادت قرین بسعی و اهتمام علیا مرتبه عصمت پناه عفت شعار ساعیة الخیرات و المبرات آغا سلطان لازال ایام عصمتها و عفتها الی یوم القیامه صورت اتمام یافت...»

8- نام اوزون حسن پادشاه آق قوینلو در ایوان صاحب روی کتیبه بی نوشته شده است و مفاد آن تعمیراتی است که در سال 880 بامر آن پادشاه در آن ایوان انجام یافته است.

9- در داخل ایوان کتیبه های مختلف از زمان شاه طهماسب بتاریخ 938 دیده می شود همچنین دولوحه سنگی و گچ بری مربوط بزمان شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب صفوی در این ایوان وجود دارد.

10- در کنار راهرو بین گنبد و چهل ستون لوحه سنگی دیگری است متعلق بزمان غازان خان مغول و درباره لغو مالیات و عوارض دیوانی است.

11- در پهلوی محراب قطعه سنگی نصب شده که در آن توبه نامه شاه طهماسب صفوی درج شده و مفاد آن آنست که پس از سعادت زیارت آستان قدس رضوی شاه سعادت مند از تمام منکرات و منهیات اعراض نموده و برای اینکه دیگر پیرامون آنها نگردد عزم خود را بصورت توبه نصوح در آن لوحه سنگی حک کرده است.

12- در سردر ورودی روبروی خیابان هاتف کتیبه بی است که نام فتحعلی شاه قاجار در آن نوشته شده و از تعمیراتی که در سال 1218 بوسیله تاج محمد حسین خان صدر اصفهانی با مرشاه نامبرده انجام یافته ذکر شده است.

13- در وسط مسجد حوض چهار گوشه وجود داشت که بر روی آن صدف و قبه بی ساخته بودند و این ساختمان تا همین اواخر موجود بود متأسفانه چند سال پیش بی مطالعه این اثر تاریخی را خراب و سنگهای نفیس و قیمتی آنرا ضبط کردند چنانکه از قدیم شهرت داشته است این بنا شبیهی از خانه کعبه بوده و بدین منظور ساخته شده بوده است که مسافران مکه قبل از حرکت اعمال و مراسم حج را در آنجا تمرین کنند از اشعاری که بر روی یکی از سنگ های ساختمان روی حوض نوشته شده است معلوم می گردد که ساختمان آن بنا در زمان سلطان محمد صفوی (معروف - به خدا بنده) بسال 980 انجام یافته است.

14- در اطراف ایوان صدف عمر کتیبه بی است بنام اشرف افغان که نام خلفای راشدین در آن نوشته شده و تاریخ آن 1139 هجری است (1).

4- مسجد شاه اصفهان

این مسجد نیز از نظر عظمت و صنعت و تزیینات یکی از بدایع معماری ایران است و برخلاف مسجد جامع بنای آن دارای یک سبک و ساختمانهای آن همه متعلق بیک عصر و یک بانی است و چون از تاریخ بنیان آن زمان دیری نگذشته اساس و صورت بنا سالم و استوار مانده و تغییرات بزرگی در آن راه نیافته است .

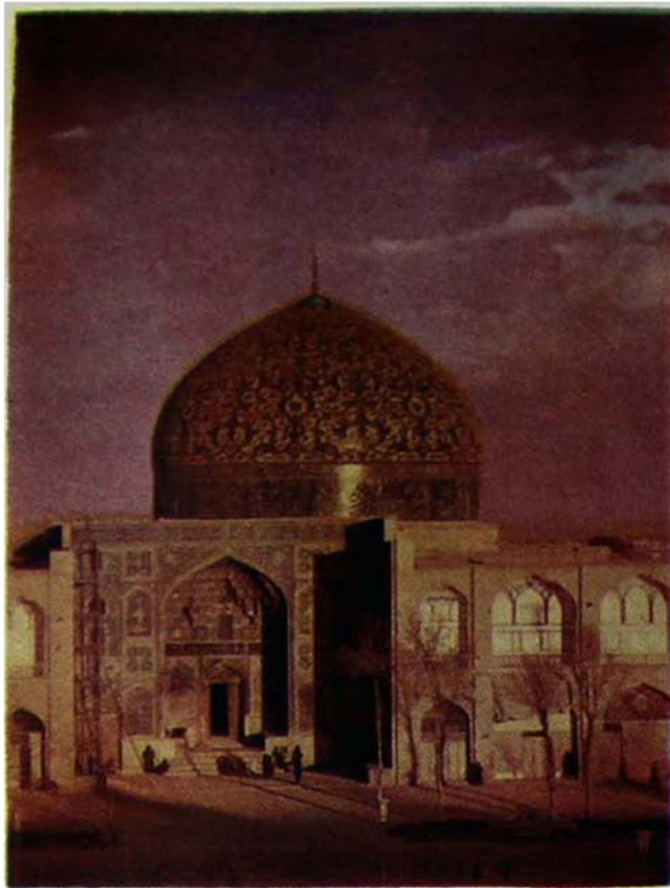
ساختمان مسجد شاه بفرمان شاه عباس کبیر و در دوره درخشان پادشاهی آن پادشاه صفوی انجام یافته از آغاز ساختمان تا پایان آن 19 سال طول کشیده است (1021-1040 هجری).

مسجد شاه در ضلع جنوبی میدان نقش جهان قرار گرفته است روبروی آن در ضلع شمالی سر در فیصریه و نقاره خانه و در ضلع شرقی مسجد شیخ لطف الله و در ضلع غربی کاخ با شکوه عالی قاپو قرار دارد . شاه - عباس کبیر که در پیشرفت امور کشور و آبادی شهر پایتخت اصفهان همواره کوشا بود با ساختمان این بناهای باشکوه در چهار طرف میدان بر عظمت و زیبایی آن افزود چنانکه میدان بی نظیر نقش جهان بطول 512 متر و عرض 160 متر با این ساختمان های عظیم و تزیینات و تنظیمات داخلی در زمان آبادی مورد اعجاب و تحسین سیاحان و مسافران قرار میگرفت و تحقیقاً در نوع خود بی نظیر بود. هم اکنون نیز با اینکه در اصفهان و شهرستان های دیگر ایران میدان های بزرگی احداث شده است هیچکدام از نظر زیبایی و وسعت و سبک بنا بپایه این میدان نمی رسد .

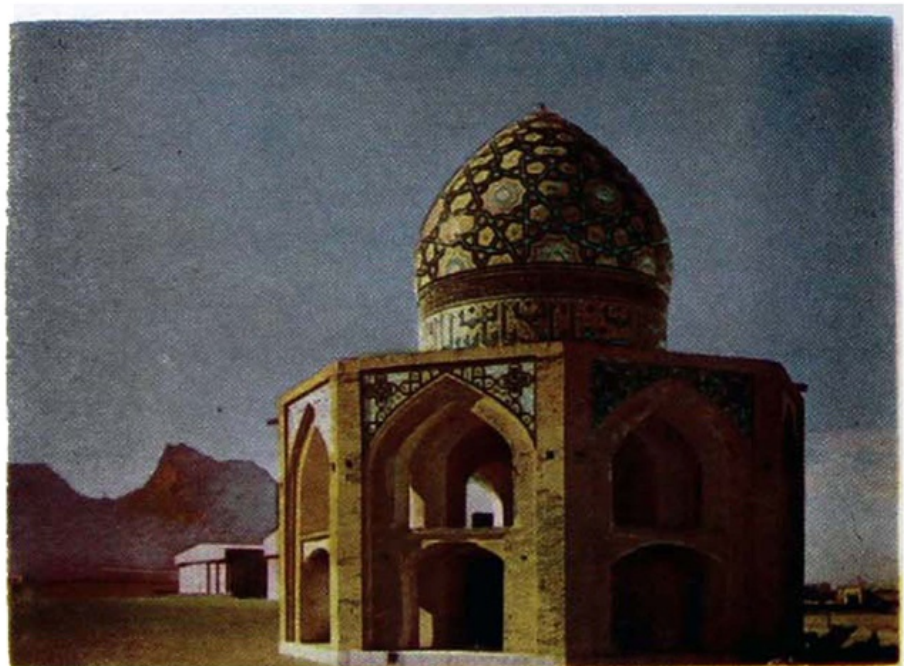
باری بنیان مسجد عظیم و زیبایی در جنوب میدان و ساختمان سردر با شکوه و مناره های زیبا که آن همه در کاشی های معرق و نقش و نگار و خطوط کتیبه های آن نهایت ظرافت و نفاست بکار رفته است بر زیبایی و شکوه میدان چندین برابر افزوده است . هنرمندی مهندسان و طراحان در اینکه هم سردر مسجد نسبت بوضع میدان راست و مستقیم و هم قبله و محراب مسجد راست باشد یکی از شاهکارهای معماری آن زمان است و بنا بمشهور در مهندسی این بنا دانشمند و عالم - ذوفنون عصر شیخ بهاءالدین عاملی نیز دست داشته است. با اینکه سمت قبله نسبت بمیدان انحراف دارد این انحراف بوضعی متناسب و هنرمندانه در دهلیز مسجد رفع شده و در نتیجه قبله مسجد راست گردیده است.

در دو طرف سردر دو مناره بلند بارتفاع 48 متر قرار دارد. کاشی های سردر تمام معرق و بسیار نفیس و عالی است. مشهور است که هفت شاهکار بی نظیر در ساختمان و تزیینات مسجد وجود دارد. یکی از آنها شکل دو طاووس بسیار زیبا بر روی کاشی معرق پیشانی سردر است. در کتیبه پیشانی سردر از خطوط دو تن خطاط مشهور دوره صفویه: علیرضای عباسی و محمد رضای امامی دیده می شود . در این کتیبه که تاریخ سردر را تعیین میکند (1021 هجری) نام شاه عباس کبیر ذکر شده است.

ص: 27

گنبد و سردر مسجد شیخ لطف‌الله - اصفهان

بقعه میرزا رویما - اصفهان

قسمتی از طاق مقرنس سردر مسجد شاه اصفهان
(قرن ۱۷ میلادی)

قسمتی از طاق مقرنس سردر مسجد شاه اصفهان (قرن 17 میلادی)

یکی دیگر از نفایس هفتگانه دوستون پیچ لاجوردی بسیار ظریف و زیبایی است که از دو طرف سردر اصلی شروع و در تیزی سقف بیکدیگر متصل می شوند.

در اصلی مسجد از چوب چنار است که روپوش بسیار ظریف و منقشی از نقره و طلا بر روی آن کشیده شده و نقش و نگار و خطوط زیبایی بر روی آن دیده می شود. موافق اشعاری که بر روی لنگه راست در نوشته شده روپوش نقره و طلای آن بامر شاه صفی در سال 1047 انجام یافته است.

دیگر از شاهکارهای هفتگانه سنگ آب بسیار ظریفی است از سنگ مرمر که در وسط دهلیز مدخل مسجد قرار دارد و بر آن نقوش زیبا و خطوطی کنده شده است. خاصیت این سنگ آب آنست که هنگام نواختن دست بآن صدای چینی می کند.

پس از ورود بمسجد دهلیز و دورا هر و سر پوشیده وجود دارد که یکی از طرف راست و دیگری از سمت چپ بشکل نیم دایره ناقصی منتهی بفضای مسجد می شوند و سقف و دیوارهای این دالان ها و دهلیز ورودی همه از بهترین کاشی های رنگارنگ و خطوط بنایی و کوفی ترین یافته است. در چهار طرف مسجد چهار ایوان و شبستان های متعدد وجود دارد که ایوان جنوبی منتهی بگنبد عظیم و محراب مسجد می شود. ازاره های پیرامون مسجد تمام از سنگ های نفیس مرمر در دهلیز سمت راست لوحه سنگ مرمری بسال 1038 نصب شده که در آن فرمان شاه عباس درباره بخشودن مالیات از صنف سلمانی و خاصه تراش نوشته شده است. در همین سمت یک لوحه سنگ سماق یک پارچه شفاف نصب شده است که تصویر نمای ایوان جنوبی در آن نقش می بندد ولی متأسفانه قسمت های پائین سنگ بر اثر رطوبت و طول زمان از صفا و شفافیت افتاده است. این سنگ نیز یکی دیگر از شاهکارهای نفیس هفت گانه مسجد است.

سراسر دیوارهای مسجد از کاشیهای رنگین و اسلیمی های زیبا و شفاف ترین شده است.

ضلع جنوبی مسجد که در حقیقت بنای بزرگ و اصلی در آنجا ساخته شده مشتمل است بر دو شبستان در دو طرف ایوان و شبستان بزرگی در وسط یعنی در

زیر گنبد شبستان های طرفین دارای هشت ستون سنگی هشت ضاعی است در چهار ردیف با ازاره سنگ های مرمریک پارچه رنگارنگ و کاشیهای بسیار نفیس منقش و پنجره های کاشی معرق بسیار زیبا و نفیس، در وسط این شبستان سنگابه بسیار ظریفی نظیر سنگابه دهلیز مسجد وجود دارد که موافق اشعار منقوش بر آن در عصر شاه سلیمان صفوی بسال 1090 ساخته و پرداخته شده است .

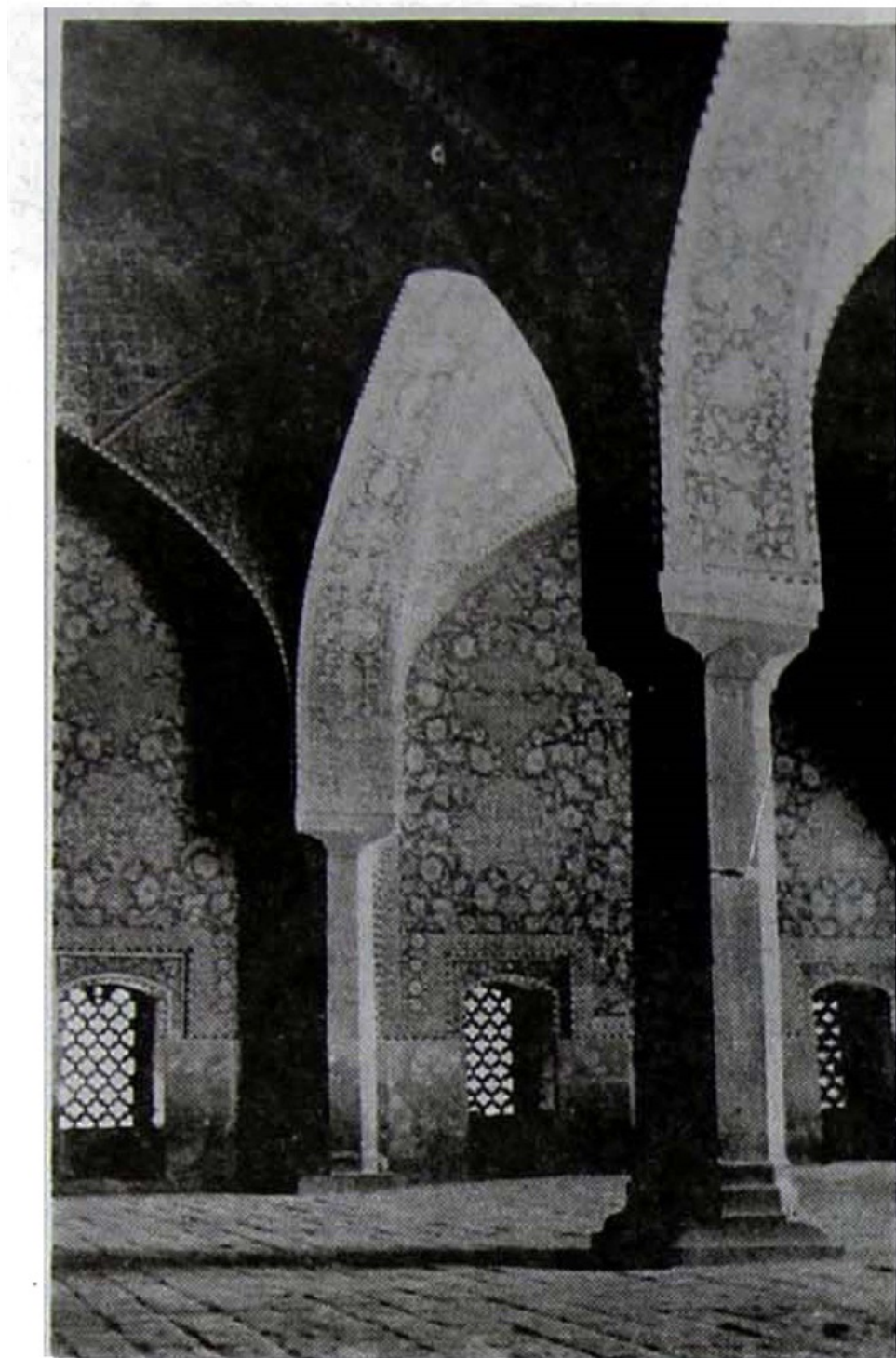
در شبستان شرقی نیز سنگابه مرمری قرار دارد که مساحت محیطش یک متر است. در بدنه جنوبی این شبستان خشت های کاشی ایوان نصب شده که در آنها برخلاف معمول و سابقه اشکال طیور و حیوانات نقش گردیده است.

شبستان اصلی که زیر گنبد قرار گرفته از جهت کاشی های معرق رنگارنگ و تزیینات و خطوط و

گنبد و سر در مسجد شیخ لطف الله - اصفهان

بقعه میرزا رفیعا - اصفهان

ص: 28

داخل شبستان مسجد شاه ، از آثار دوران صفویه - اصفهان

داخل شبستان مسجد شاه ، از آثار دوران صفویه - اصفها

سنگ های مرمر نمونه عالی صنعت معماری است. این گنبد نیز مانند سایر گنبدهای بزرگ دارای دو پوشش است. بلندی سقف شبستان تا زیر پوشش اول 34 متر و مساحت فضای زیر گنبد $22/5 \times 22/5$ متر است. بلندی تمام گنبد 54 متر و ارتفاع مناره های طرفین ایوان 52 متر و فاصله میان دو پوشش گنبد 12 متر است.

در ساختمان اینگونه گنبدهای عظیم معماران و مهندسان قدیم برای تقسیم فشار و حفظ تعادل و علل و جهات فنی دیگر در رأس گنبد اول سنگ مدوری

شبهه بسنگ آسیا قرار می داده اند. محیط این سنگ نه متر و دور گردنه گنبد 84 متر است.

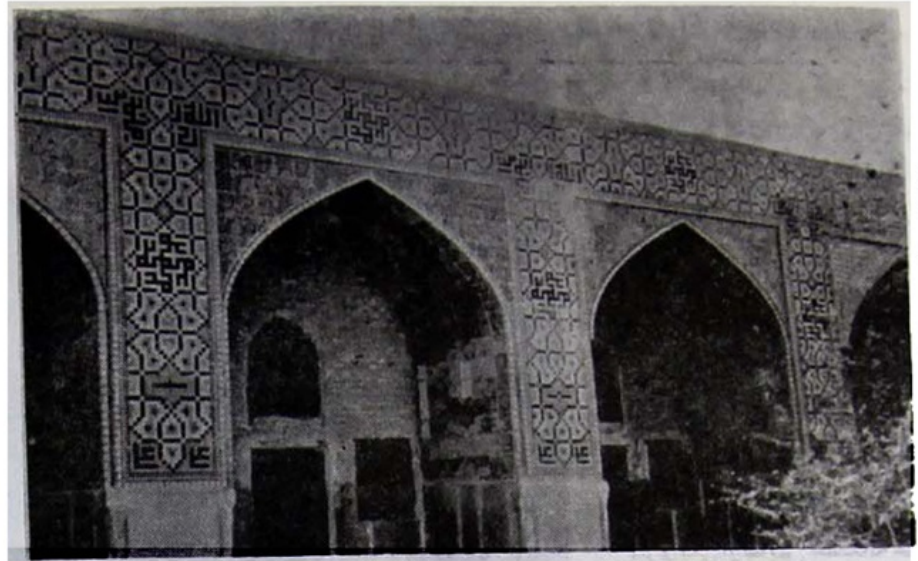
در ساختمان این گنبد نیز مانند اغلب گنبدهای بزرگ برای اینکه

کثیر الاضلاعی تبدیل بدایره شود قسمت پائین چهار پهلو و در بالا هشت پهلو و بالاتر 16 پهلو و بعد کم کم تبدیل بدایره میشود.

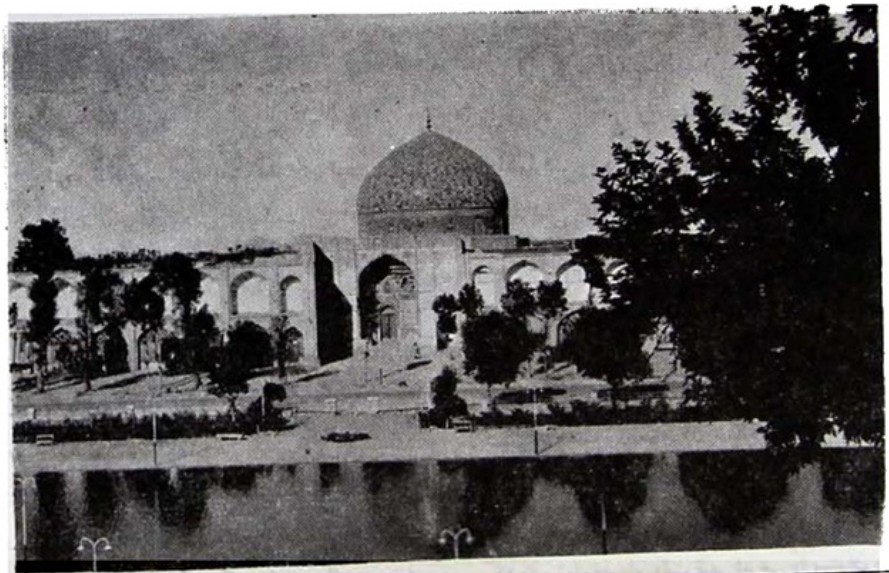
در زیر گنبد نزدیک محراب منبری یک پارچه که از سنگ مرمر بسیار نفیس ساخته و پرداخته شده است قرار دارد. این منبر دارای 14 پله و بطول 4/10 متر و یکی از نفایس هفتگانه مسجد است محراب مسجد نیز دارای بهترین کاشی های معرق و سنگ های گلدانی شکل رنگارنگ و تزیینات بسیار عالی است. در بالای محراب دریچه بسیار زیبا و نفیسی وجود دارد که بنا بر مشهور قرآن منسوب بخط حضرت سید سجاد وجبه شیخ صفی الدین اردبیلی در آنجا محفوظ بوده است (اکنون هر دو در موزه چهل ستون است). این دریچه و قطعه فیروزه بی که در سقف گنبد نصب شده هر دو از نفایس هفتگانه است.

در دو گوشه جنوب شرقی و جنوب غربی دوازویه قرار دارد که جای طالبان علم بوده و هر کدام دارای صحن و حجرات و مدرس و مسجد می باشد. زاویه جنوب غربی بنام مدرسه سلیمانیه و از بناهای شاه سلیمان صفوی است (1078 هجری) و دری بخارج دارد. در شمال این مدرسه دو قطعه سنگ یکی مرمر و یکی سیاه نصب شده که بمنزله نصف النهار و شاخصی است که در تمام فصول وقت ظهر شرعی را میتوان بوسیله آن معین کرد.

ص: 29

دیوار شرقی حیاط مسجد شاه اصفهان

مسجد شیخ لطف الله - اصفهان

دیوار شرقی حیاط مسجد شاه اصفهان

زاویه جنوب شرقی بنام «مدرسه ناصریه» و دارای هشت حجره است که دری بخارج دارد (1).

5- مسجد شیخ لطف الله

چنانکه در شرح مسجد شاه بیان شد مسجد شیخ لطف الله در ضلع شرقی میدان نقش جهان و در مقابل کاخ باشکوه عالی قاپو قرار دارد.

مسجد شیخ لطف الله - اصفهان

بنیان این مسجد نیز بفرمان شاه عباس کبیر قبل از ساختمان مسجد شاه در سال 1011 هجری آغاز گردید و تا سال 1028 هجری ادامه یافت و چون شیخ لطف الله که از علمای زمان و نزدیکان شاه

1- تاریخچه ابنیه تاریخی اصفهان، تألیف آقای نیکزاد امیر حسینی - چاپ اصفهان .

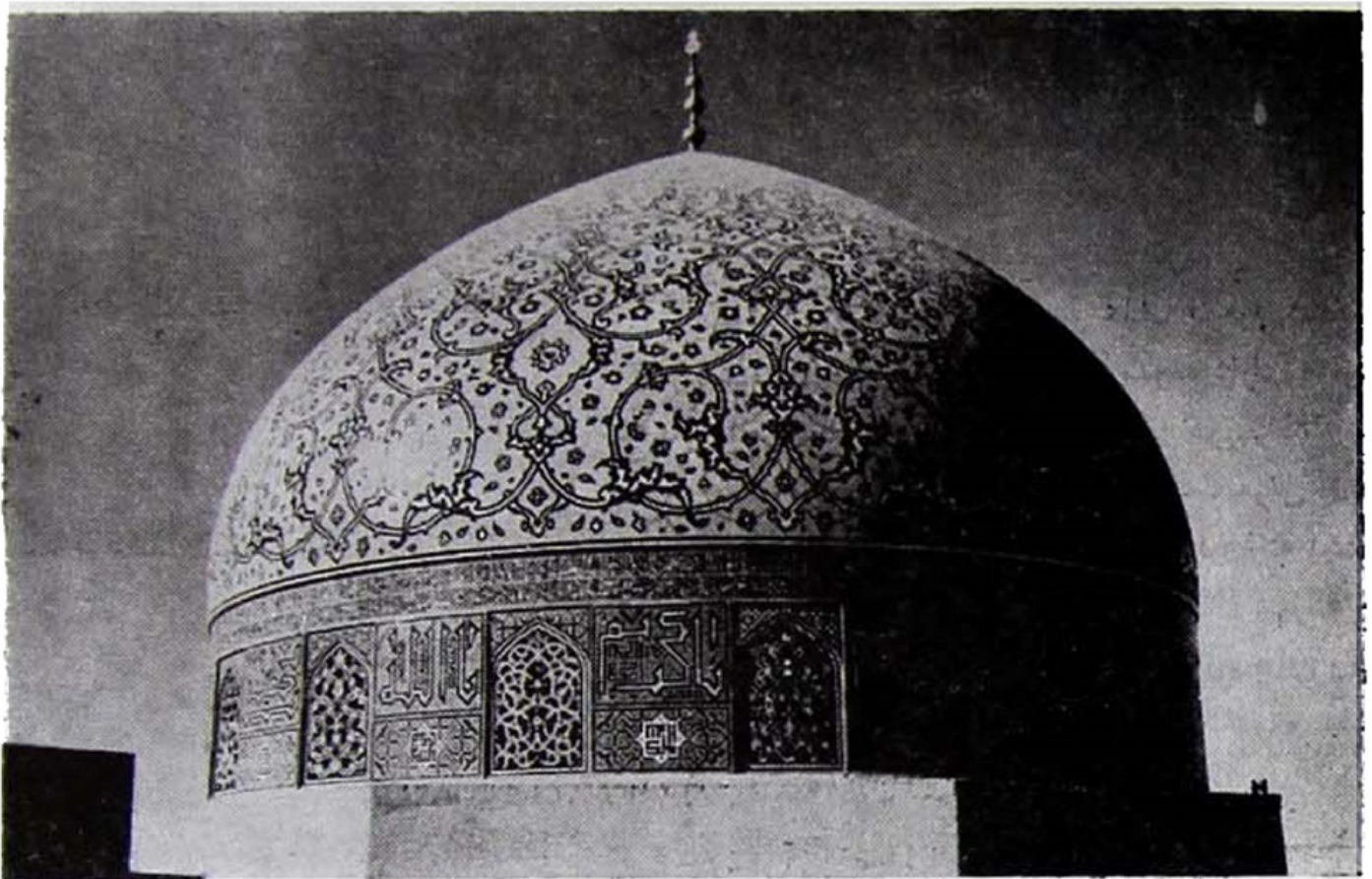
بود برای امامت مسجد معین شد و از همان زمان مسجد بنام وی شهرت یافت.

امتیاز و شهرت این مسجد یکی از جهت گنبد بسیار زیبا و متناسب آن است که بیقین نظیر و قرین ندارد و از توازن و ظرافت و زیبایی آن را بکاسه چینی وارونه مانند کرده اند. دیگر از آن جهت است که این گنبد با شکوه و سردر عظیم دارای محوطه و صحنی نیست و زیر ساختمان و شبستان گنبد خالی و شبستان زمستانی است. بهمین جهت این مسجد و گنبد از سطح مجاور خود باندازه شش پله بلندتر است.

سردر مسجد دارای کاشیهای معرق بسیار ظریف و زیباست و در کتیبه آن که بخط رقاع از خطاط هنرمند دوره صفویه علیرضای عباسی است نام شاه عباس - کبیر دیده میشود (1012 هـ-) در کتیبه دوم زیر گنبد نیز نام همین خطاط دیده میشود (1025). در طرفین محراب نام معمار محمد رضا بن استاد حسین بنای اصفهانی و سال اتمام بنا 1028 هـ. نوشته شده است.

نقش و نگار کاشی های گنبد از قسمت خارجی آن و شکل و سبک ساختمان گنبد و موزونیت و تناسب آن و همچنین عظمت و زیبایی داخل گنبد و کاشی - کاری بسیار زیبا و نفیس آن هر بیننده را در نظر اول دچار حیرت و اعجاب میکند.

بلندی گنبد تا زیر سقف 32 متر و ارتفاعش از روی زمین 42 متر و محیط آن 70 متر است.

گنبد نفیس کاشیکاری مسجد شیخ لطف الله از آثار دوران صفویه - اصفهان

گنبد نفیس کاشی کاری مسجد شیخ لطف الله از آثار دوران صفویه - اصفهان

روشنایی شبستان زیر گنبد از پنجره های 16 گانه بسیار ظریف و مشبکی است که با کاشی های معرق تزیین شده و نور از آنها بداخل مسجد می تابد و جلوه خاصی بکاشی های سقف میدهد. این شبستان که در حقیقت تمام مسجد از آن تشکیل شده است منتهی بمحراب بسیار زیبایی می شود که از ابتدای ورود نظر هر بیننده را بیخود می کشاند و چنانکه قبلا هم گفته شد زیر این شبستان خالی است و شبستان زمستانی دیگری - قرار دارد.

چنانکه مشهور است این مسجد را شاه عباس - کبیر بجهت ملا عبدالله که یکی از علمای مشهور زمان بود ساخت ولی چون مشارالیه امامت مسجد جامع را داشت، شیخ لطف الله برای امامت آنجا برگزیده شد و پس از ساختمان مسجد شاه این مسجد

ص: 31

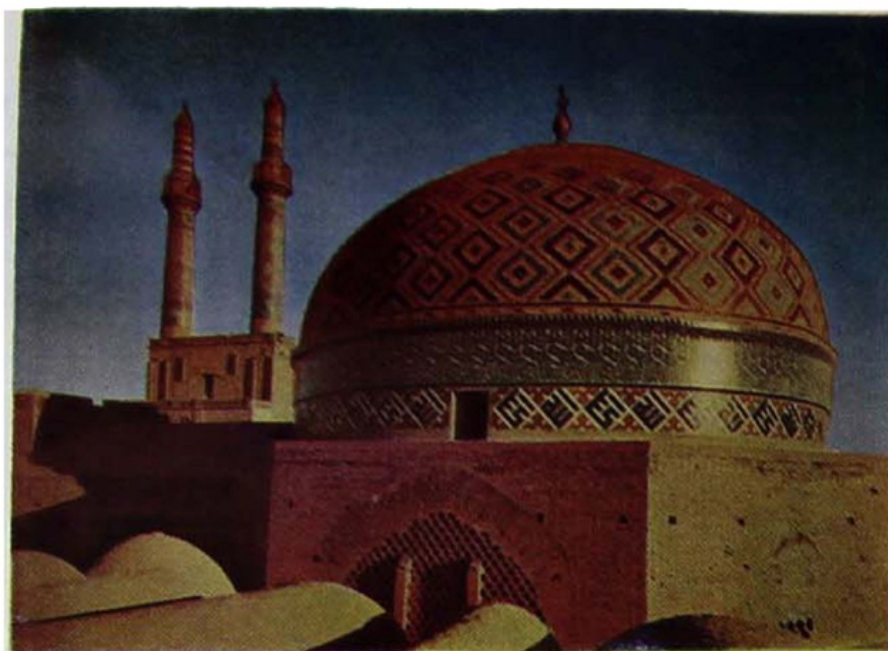
6- مسجد دارالاحسان

مسجد دارالاحسان در سنندج (کردستان) که آن را مسجد جامع نیز گویند از بناهای مرحوم امان الله خان اردلان معروف به «بزرگ» کردستان است (2). این مسجد در نهایت زینت و استحکام و در دیوار آن کاشی کاری است. شبستان خیلی بزرگی دارد که بر بیست و چهار عدد ستون سنگی بنا شده و دارای 30 سقف گنبدی است بعلاوه دو ایوان بزرگ عالی هم دارد یکی در سمت قبله و دیگری در طرف مشرق تقریباً دو ثلث قرآن در کتیبه دور مسجد و ایوان و اطراف ستون ها بخط خیلی قشنگ کتیبه شده میرزا محمد صادق (ناطق) اصفهانی قصیده یی برای اتمام این مسجد گفته که هر مصرع آن تاریخ اتمام مسجد است و آترا در سنگ مرمر ایوان رو قبله بخط نستعلیق بسیار خوشی نقر و مرتسم کرده اند و مرحوم میرزا فتح الله (خرم) کردستانی قصیده غرائی در مقابل آن گفته که مصرع اول هر یک از اشعار آن تاریخ بنا و مصرع دوم تاریخ اتمام است و این قصیده نیز در کتیبه سنگ مرمر ایوان شرقی منقور و منقوش است. خط نسخ و نستعلیق این کتیبه ها یادگار مرحوم شیخ حسن مرحوم شیخ - عبدالمیمون ثانی است. حیاط مدرسه دارای دوازده حجره و دو بالاخانه میباشد حوضیکه در حیاط مدرسه است از هشت تخته سنگ ساخته شده ، عرض آن دو تکه و طول آنهم دو تکه تا ته حوض فرورفته است. قریه خلیچیان که در یک فرسخی شمال شهر سنندج است با چند باغ از طرف مرحوم امان الله خان والی وقف تعمیر مسجد و اعاشه مدرس و طلاب و خادم است.

شعر آخر قصیده ناطق اصفهانی :

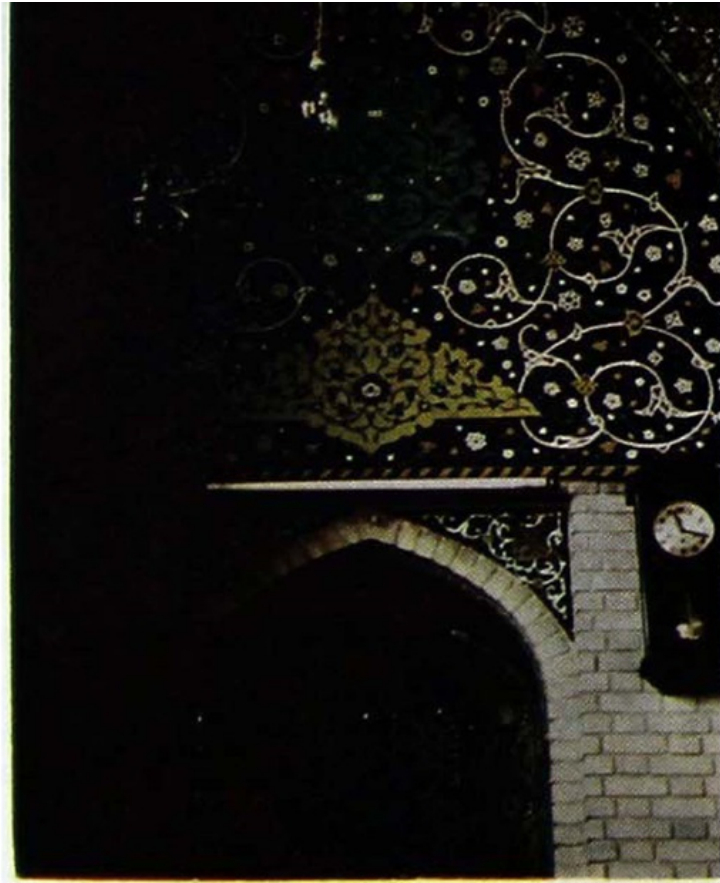
باد دایم دارالاحسان امان الله خان *** جای حمد و جای مدح و جای علم 1227

مسجد دارالاحسان - سنندج (کردستان)

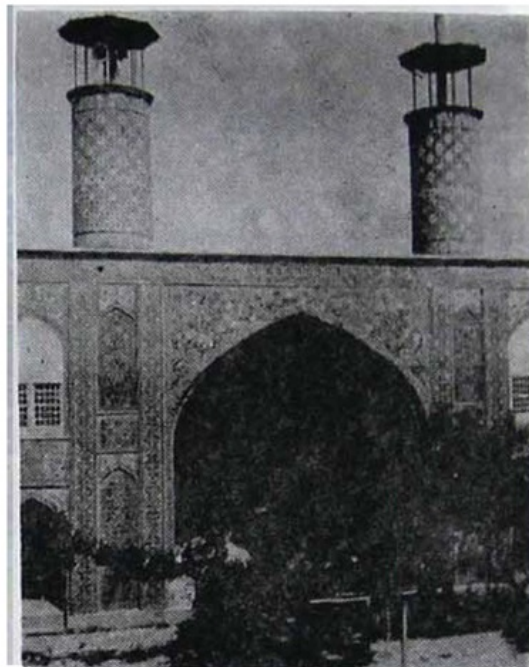

گنبد و مناره های مسجد جامع یزد

محراب و قسمت بالای آن - کاشیکاری ظریف مسجد جلیلی خیابان ایرانشهر - تهران

مسجد دارالاحسان - سنندج (کردستان)

شعر آخر قصیده خرم کردستانی :

گنبد و مناره های مسجد جامع یزد

محراب و قسمت بالای آن - کاشی کاری ظریف مسجد جلیلی خیابان ایرانشهر - تهران

1- تاریخچه ابنیه تاریخی اصفهان .

2- مرحوم امان الله خان اردلان والی کردستان که بنای مسجد دارالاحسان (مسجد جامع) از اقدامات غیر اوست در ماه صفر 1214 هجری از طرف فتحعلی شاه والی کردستان شده است. وی را امان الله خان بزرگ می نامند ، شخصی با عزم و قوی الاراده و دارای طبیعی بلند و همتی بزرگ بوده است ، عمارت حکومتی و حیاط گلستان و تالار دلگشا و مسجد. دارالاحسان و چمن کان شما و حمام و بازار و باغ و عمارت خسرو آباد و میدان دروازه حکومتی و اکثر عمارات عالیة شهر سنه (سنندج) و مساجد و حمام و بازار و باغات از یادگارهای اوست کردستان در زمان حکومت و والی بودن او رونقی تازه و شکوهی فوق اندازه یافت . طایفه اردلان که از طوایف مشهور و خاندان های قدیمی کردستان اند از قرون قدیمه اسلامی در خدمت دولت ایران بوده و بنام آوری و شرافت معروف اند. تولیت مسجد با رئیس خاندان اردلان و در این تاریخ با حاجی عز الممالک اردلان (امان الله خان) است که از رجال معروف ایران و خدمتگزار عصر مشروطیت است .

دار احسان امان الله خان بادا مدام 1337 مجمع طاعات و احسان منهج صدق و یقین 1228 امان الله خان اردلان والی برای بنای این مسجد و قلعه حکومتی از اصفهان مهندس و معمار کاشی کار و حجار و نجار و فخار آورده است.

ایوان شمالی مسجد دارالاحسان - سنندج (کردستان)

7- مسجد جامع مظفری در کرمان

از مساجد قدیمی بزرگ و از بناهای تاریخی شهر کرمان مسجد جامع مظفری است که اکنون در سمت شرقی شهر کرمان واقع و به مسجد کبیر مشهور است. بنای این مسجد مانند دیگر مساجد ایران به سبک بناهای اسلامی ایران و شامل سه ایوان بزرگ غربی، شمالی و جنوبی است و در دو طرف هر ایوان شبستان های مسجد قرار دارد.

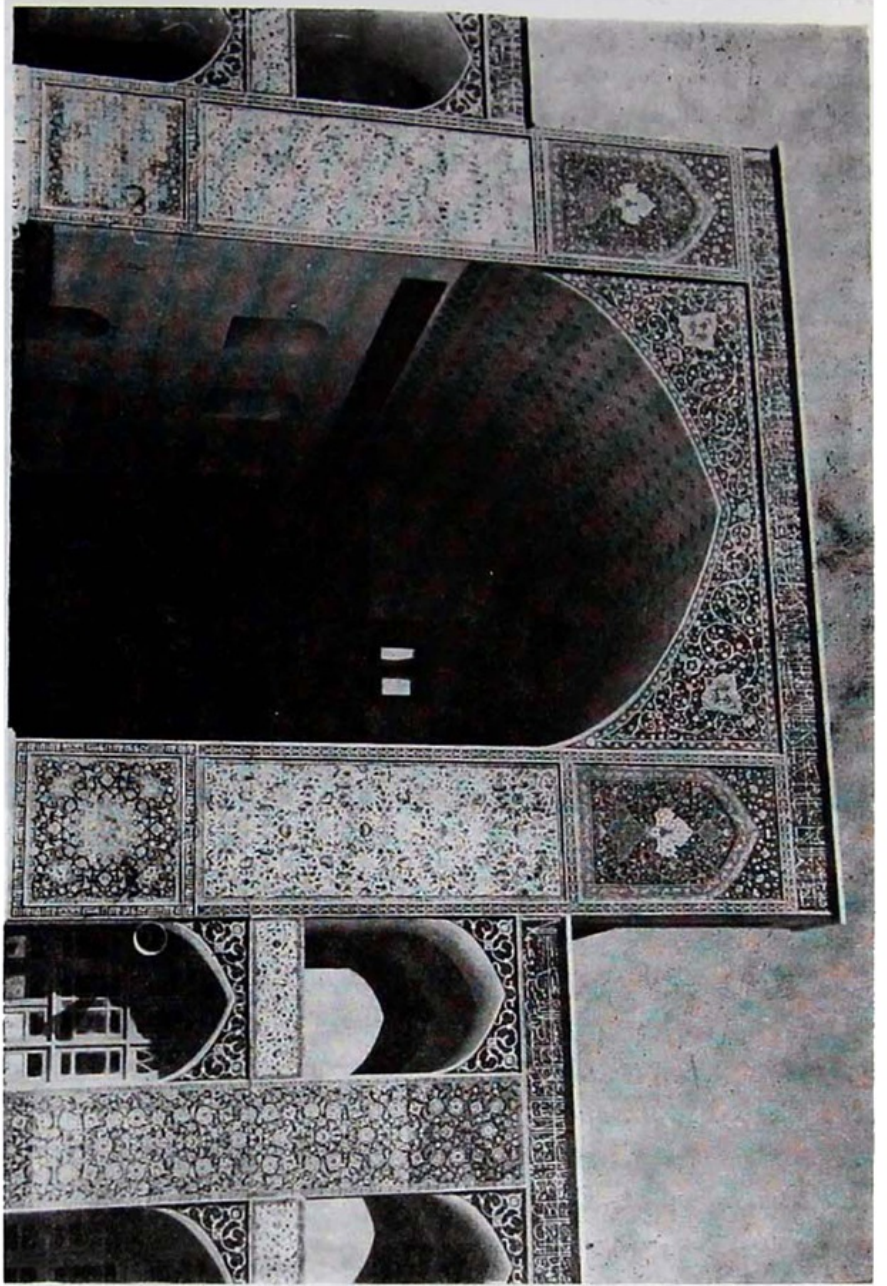
موافق کاشی کاری سردر بزرگ مسجد که خوشبختانه هنوز باقی و کتیبه آن سالم است آغاز بنا در سال 700 هجری بفرمان محمد بن مظفر بن منصور بن حاجی خراسانی الاصل آغاز گردیده است. این محمد - بن مظفر که بعنوان بنده ضعیف در کتیبه از وی نام برده شده است همان امیر محمد ملقب به مبارز - الدین، مرد شجاع و نیرومند و سر سلسله خاندان آل مظفر است که جدش منصور از خراسان هجرت کرد و در یزد ساکن شد امیر محمد در قرن هشتم سلسله بی را تشکیل داد که مدتی در یزد و فارس و کرمان امارت داشتند و معاصر با خواجه حافظ شیرازی می باشد.

در کتاب « تاریخ محمود کتبی » که خلاصه بی از « تاریخ مواهب الهی » است درباره چگونگی بنای مسجد و علت آن و تغییری که در اواخر عمر بحال امیر محمد راه یافته بود شرحی بدین قرار نوشته است:

بنای مسجد جامع : « ... در در سنه اثنی و خمسین و سبعمایه بتوبه و انابه وجد و اجتهاد در طاعت و عبادت و تلاوت کلام الله و سماع حدیث رسول (صلی الله علیه وآله وسلم) اشتغال مینمود و در امر بمعروف و نهی از منکر باقصی - الغایه می کوشید.

چون احوال ملک روی بصلاح نهاد عمارت ساحت

ص: 33

مسجد جامع کرمان

مسجد جامع کرمان

دین را پیش گرفت در ظاهر شهر قدیم کرمان بدر بزرگ ، مسجد جامع بنا فرمود ... و اکنون بحمد الله تعالی از صبح تا شام مسلمانان در آنجا با قامت فرایض و نوافل مشغول می باشند و در محله سر میدان نزدیک قصر همایون دارالسیاده عمارت کرد که محل آثار نبوی و منزل اشراف و سادات است ... و اخراجات عمارت این هر دو موضع مبارک از حاصل املاک موروثی میید کرد و یک دینار از هیچ جای دیگر بآن ضم نکرد ... « (1)

اختلافی که در کتیبه و این نوشته درباره تاریخ بنا مشهود است ممکن است ناشی از اختلاف آغاز ساختمان و پایان آن باشد یعنی تاریخ کتیبه (750 هجری) تاریخ آغاز و تاریخ 702 هجری تاریخ اتمام

بنا باشد .

ب- مدارس

اشاره

بعد از مساجد از بناهای خیر و مهم و فراوان که ارباب خیرات طلباً لمرضات الله و به نیت خدمت بعلم و دانش در گوشه و کنار ولایات و بلاد ایران ساخته و موقوفات بر آن وقف کرده اند همانا مدارس است که کمتر شهر یا قصبه بی در ایران موجود است که فاقد مدرسه برای طلاب علم باشد ... شرح مدارس و سبک معماری آن و کیفیت اداره آنها سابقاً ذکر شده است (رجوع شود بفصل مدرسه در مجلد اول) در اینجا برای نمونه از دو مدرسه معروف ایران شرح مختصری ذکر می شود:

**

1 - مدرسه سلطانی (مادر شاه) اصفهان

این مدرسه که اکنون بنام مدرسه چهارباغ شهرت دارد و بنام مدرسه سلطانی و مدرسه مادر شاه نیز خوانده شده است از جهت ظرافت و نفاست معماری و کاشی کاری و حسن منظر و صفا و روحانیت بیقین قرین و نظیر ندارد ساختمان آن در عصری آغاز شده است که فن معماری و صنعت کاشیکاری و تزیینات ساختمان در ایران بدرجه کمال رسیده بوده است. بفرمان شاه سلطان حسین صفوی آخرین شاهان این دودمان در سال 1118 بنیاد این بنای باشکوه گذاشته شد و چون شاه نامبرده خود از دوستداران علوم و صنایع بود و نزد دانشمندان زمان بفرآ گرفتن علوم و فنون می - پرداخت از اینرو بر آن شد که این مدرسه که محل سکناى طالبان علم و جای تعلیم و تعلم و بحث و فحوص مسائل علمی است از هر جهت در نوع خود ممتاز و نظیر باشد، تا آنجا که بنابر مشهور پس از پایان یافتن ساختمان مدرسه یکی از حجرات را برای خود اختصاص داد که اکنون هم آن حجره با تزیینات خاص از سایر حجرات ممتاز و سالم و بی عیب باقی مانده و بنام آن شاه بد بخت تیره روز مشهور است می گویند وی در حجره مذکور که در انتهای شمال غربی مدرسه واقع است برای مطالعه و مباحثه و مذاکره با مدرسین و طلاب حاضر میشده «و هم در همین حجره بدست افاغنه کشته شده است». در کتیبه منظومی که بخط نستعلیق بسیار زیبا در داخل دالان وجود دارد اشاره باین معنی شده است. شعر آخر کتیبه که مشتمل بر مل بر ماده تاریخ می باشد این است :

مسجد سلطان عادل ماه برج مشرقین

مدرس عالیجناب شاه دین سلطان حسین

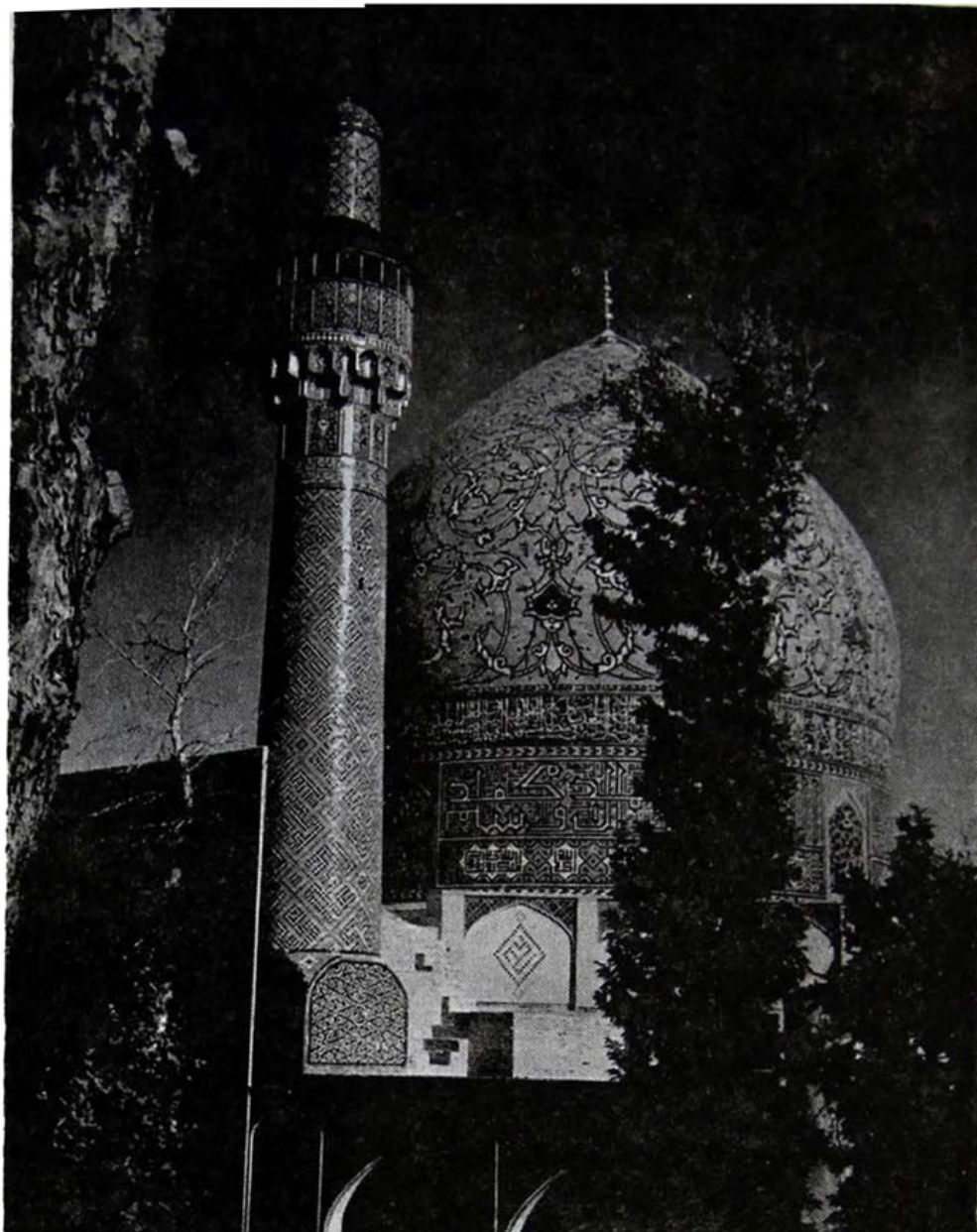
(کتبه محمد صالح 1119)

ضلع غربی مدرسه که مشتمل است برسر در بسیار عالی و کاشی کاری نفیس و ظریف و نمای زیبای هفده دهانه ایوان دو طبقه که عقب آنها حجرات است ، در حاشیه خیابان چهار باغ که آن خود نیز احدائی دوره صفویه است قرار دارد و بر زیبایی و شکوه خیابان افزوده است.

دور دهانه سردر از کاشی های فیروزه یی و بر روی دوپایه سنگ مرمر گلدانی شکل بسیار زیبا قرار گرفته

ص: 35

1- نقل از کتاب « آثار تاریخی کرمان » تألیف باستانی پاریزی چاپ کرمان 1336.

گنبد و مناره مسجد مادر شاه اصفهان (چهارباغ)

گنبد و مناره مسجد مادر شاه اصفهان (چهارباغ)

پهنای دهانه سرد و هفت متر است و در طرفین در دو سکوی مرمر بسیار نفیس و عالی وجود دارد. در میان مقرنس کاریهای بالای در روی سوسن وسط نقش طاووسی است که بال و پرگشوده و در کمال ظرافت و زیبایی است کتیبه بالای در بنام شاه سلطان حسین صفوی و بخط عبدالرحیم جزائری بتاریخ 1123 هجری است.

مساحت ساختمان و صحن مدرسه قریب 8000 متر مربع است و صحن آن بشکل مربع است که طول آن از مشرق بمغرب 65/5 و عرضش از شمال بجنوب 55/5

متر است. نهر بزرگی که از شعب زاینده رود است از وسط آن می گذرد و چند چنار کهن سال از چنارهای قدیمی آنجا هنوز باقی است. در چهار گوشه مدرسه چهار زاویه و در داخل مدرسه موافق ساختمان های نظیرش چهار ایوان وجود دارد ساختمان مدرسه مثل اغلب مدارس قدیمه دو طبقه است و دور تا دور طبقه فوقانی و تحتانی ایوان های زیبا و خوش طرحی وجود دارد که در عقب آنها حجرات طلاب قرار گرفته است. مجموع ایوانهای تحتانی و فوقانی 44 و مجموع حجرات داخل مدرسه و داخل زوایای چهارگانه غیر از انبار و اطاق سرایدار 134 حجره میباشد. تمام حجرات دارای فرش مخصوص بخود بوده است. یکی از فرشها که اختصاص بحجره منسوب بشاه سلطان حسین اکنون موجود و بر حاشیه آن این شعر نقش شده است :

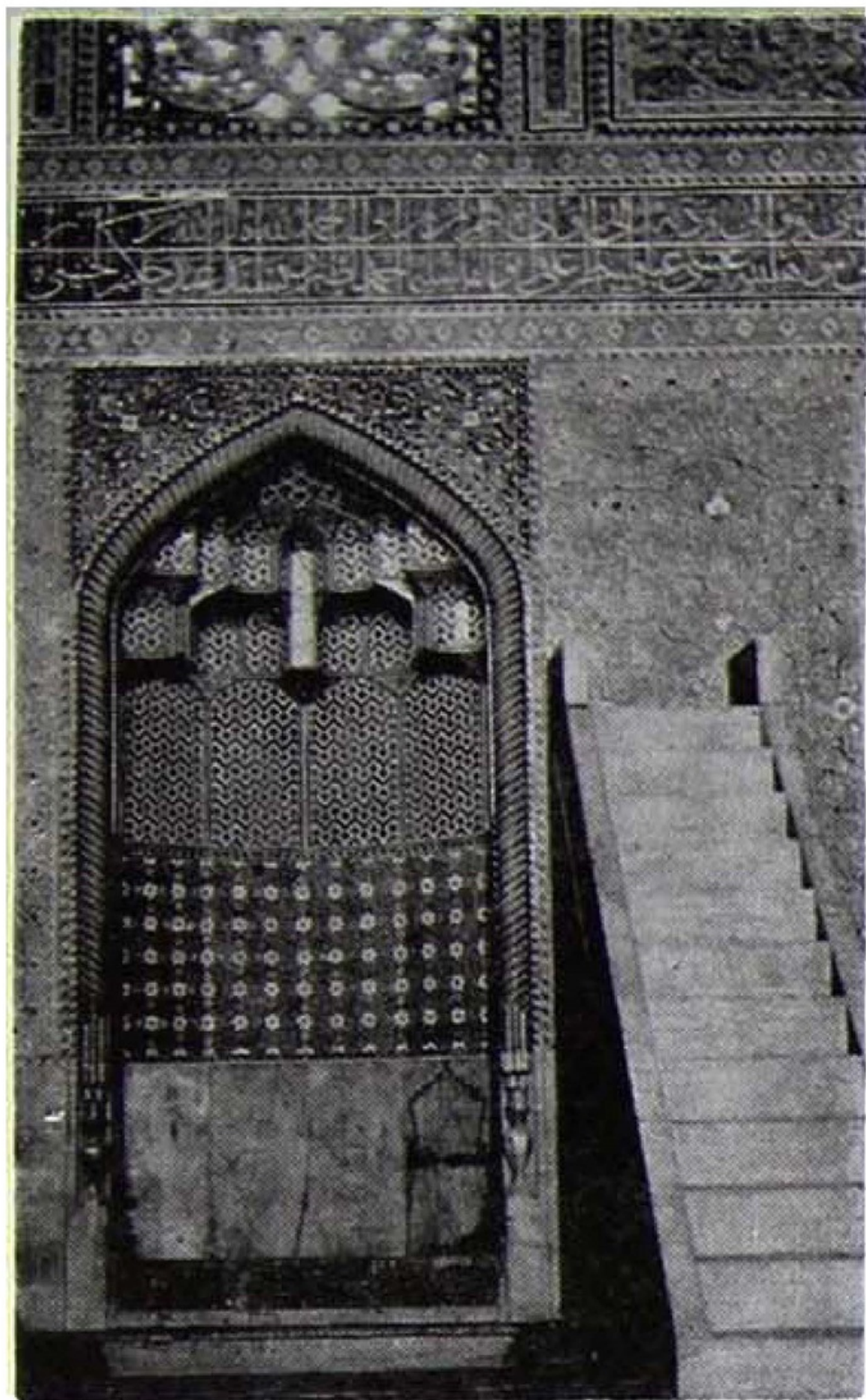
فرش این مدرسه که روح افزاست

وقف نواب اشرف والاس 1118 ایوان جنوبی مدرسه منتهی بگنبد عظیم و باشکوهی میشود که در زیبایی و ظرافت نمونه کاملی از صنایع معماری دوران پرافتخار صفویه است و مانند گنبد مسجد شاه و مسجد شیخ لطف الله مایه اعجاب و شگفتی بینندگان می گردد. در دو طرف ایوان دو مناره بارتفاع 38 متر ساخته شده که قسمت فوقانی آنها در آنجا که مؤذن اذان می گوید با بهترین طارمی های چوبی مشبک تزیین گردیده است. کاشی های فیروزه بی مناره ها نیز بسیار زیبا و خوش منظر است. طول دهانه ایوان 9/5 و عرضش 8 متر و ارتفاع آن شانزده متر است. در دوره ایوان کتیبه یی بسیار عالی بخط عبدالرحیم - جزائری بتاریخ 1122 وجود دارد.

گنبد عظیم و باشکوه در عمق این ایوان قرار گرفته است. در دور گیلوئی گنبد و اطراف شاه نشین ها و رواق ها کتیبه هایی با خطوط بسیار زیبا بر قم عبد الرحیم دیده میشود که تاریخ تحریر یکی 1121

و دیگری 1126 هجری است که آخرین کتیبه دوره صفویه می باشد .

در کنار محراب منبری از یک پارچه سنگ مرمر سفید نفیس بسیار عالی قرار دارد که دارای دوازده پله است .

محراب و منبر مدرسه سلطانی اصفهان (چهار باغ)

محراب و منبر مدرسه سلطانی اصفهان (چهار باغ)

در قسمت شرقی شبستان زیر کنید یک درب منبت کاری بسیار عالی وجود دارد که بشیستان زمستانی مدرسه گشوده می شود این شبستان دارای درهایی است که در سابق بطرف باغ و حوضخانه مدرسه باز میشده ولی اکنون از باغ و حوضخانه اثری باقی نمانده است.

بقراری که برخی از سالخوردگان و مطلعان اصفهان نقل میکنند چون شاه سلطان حسین در تشویق طالبان علم و دانشمندان سعی بلیغ داشت از اینرو

دستور داده بود که در ساختمان آنجا موجبات و وسایل رفاه و آسایش طلاب مدرسه و مدرسان از هر جهت فراهم باشد. این است که علاوه بر تهیه همه گونه وسایل

ص: 37

درس و بحث و مطالعه در داخل مدرسه، باغ ها و تفرجگاه هایی نیز برای روزهای تعطیل طلاب نزدیک مدرسه احداث شده بوده است و چنانچه باز شهرت دارد در روزهای جمعه تمام طلاب از مدرسه بیرون میرفته اند و زنان حرم پادشاهی برای تیمن و تبرک و تشویق اهل علم از دری که متصل بعمارات سلطنتی است داخل مدرسه میشده اند و جامه های طالبان علم را میشته و حجرات آنان را جاروب می کرده اند.

در طرف شرقی مدرسه کاروانسرای بزرگی قرار دارد که بنام سرای فتحیه مشهور است و از جهت سبک ساختمان نمونه زیبایی است از کاروانسراهای دوره صفویه که مرکز داد و ستد مهم آن دوره بوده است. این کاروانسرا دو طبقه است و شکل حجرات و کاشی کاری خارجی آن بی شباهت بمدرسه چهارباغ نیست.

اخیراً شرکت بیمه آنجا را بمدت طولانی اجاره نموده و با حفظ اسلوب قدیمی و بی آنکه در وضع عرصه و ظاهر و نمای آن تغییری اساسی بدهد با استفاده از حجرات و بیوتات و اراضی مجاور آن آنجا را با مخارجی بمهمانخانه معظمی بنام مهمانسرای شاه عباس کبیر تبدیل کرده است.

در طرف شمال مدرسه بازارچه مرتفع و بسیار زیبایی بنام « بازارچه بلند » وجود دارد که نمونه بی از بازارهای آباد دوران صفویه است. از ایوان شرقی مدرسه باین بازارچه دری باز میشود. این بازارچه دهنه مغازه است و جزء آثار قدیمی و ابنیه تاریخی محسوب است. قسمتی از آن را مردمان از خدا بیخبر از بازارچه مجزا و جزء املاک خود کرده اند، سرا و بازارچه مذکور را مادر شاه سلطان حسین وقف بر مدرسه کرده است که عایدات آنها باضافه عایدات سایر موقوفات مدرسه که باقی مانده است و از آن جمله « مزرعه مرغ ملک » در چهار محال و احمد آباد (کاشان) است خرج مدرسه می شود (1).

2- مدرسه ناصریه (سپهسالار) تهران

یکی از مدارس بزرگ و آباد که در قرون اخیر بنیاد گردیده مدرسه بی است که اکنون بنام مدرسه - سپهسالار ناصری نامیده میشود و در کنار مجلس شورای ملی واقع شده است بانی و صاحب این دو بنای بزرگ که یکی کانون تعلیم و تعلم و دانش و فرهنگ و دیگری مرکز قانونگذاری و خانه نمایندگان ملت و مظهر حکومت مشروطه ایران است: مرحوم حاج - میرزا حسین خان سپهسالار قزوینی صدر اعظم وقت و مرد سیاسی و تجددخواه و بنیان گذار بسیاری از رسوم و مقررات جدید کشوری و لشکری در دوره ناصر الدین شاه قاجار بوده است.

پس از مدرسه چهارباغ این مدرسه بزرگترین و باشکوه ترین بنای مذهبی است که در ایران بنیان شده است.

مرحوم سپهسالار در سال 1296 یعنی دو سال پیش از مرگش پی ریزی و بنیان گذاری این ساختمان عظیم را آغاز کرد و خود تا سال 1297 در ساختمان آن دخالت و نظارت می کرد. چون دارای نظری بسیار بلند بود و میخواست که این بنا سالیان دراز در مقابل حوادث روزگار مقاومت کند از اینرو بهیچوجه در صرف مال و سعی و اهتمام در تهیه وسایل و موجبات حسن و استحکام آن دریغ نکرد. هنگام پی ریزی خود مراقب و ناظر کار بود و چنانکه شهرت دارد دستور داد که نخست تمام محوطه زیر بنا را بعمق 17 متر گود کنند تا پی ریزی استوار و شفته کاری محکمی بشود.

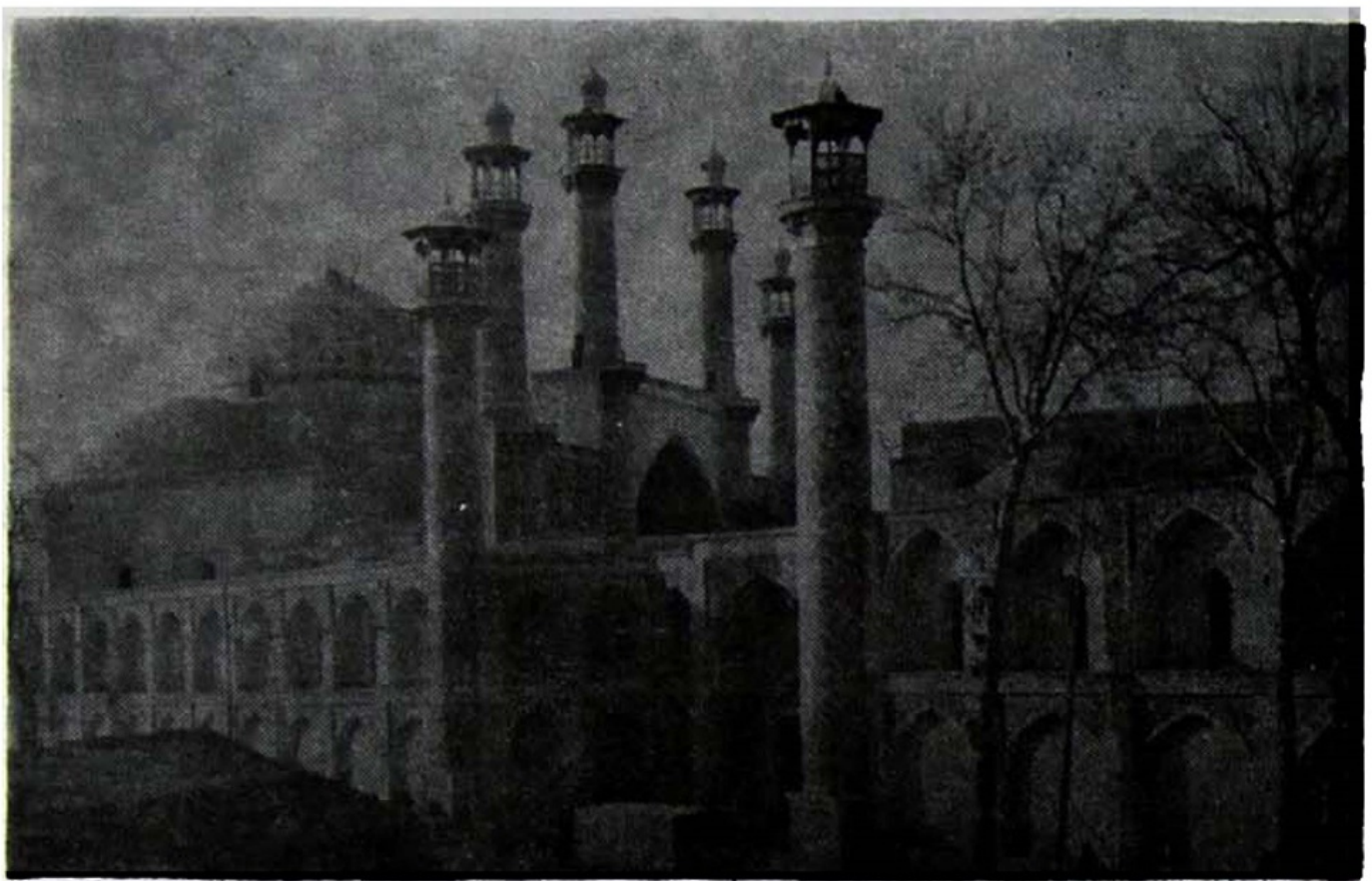
چون سپهسالار در سال 1298 در مشهد بدرود زندگی گفت برادرش مرحوم یحیی خان مشیر - الدوله که وی نیز از رجال دولت وقت واعیان زمان بود در تکمیل و اتمام بنا همت گماشت ولی روزگار با و نیز مجال نداد که ساختمان را از هر جهت تمام کند و پس از فوت وی قسمتی از ناتمامی ها و تزیینات تدریجاً بوسیله نایب التولیه های وقت انجام یافت

ص: 38

و هنوز نیز ادامه دارد. در زمان تأسیس دانشگاه تهران وزارت فرهنگ در سال 1313 آنجا را محل دانشکده معقول و منقول که بموجب قانون اساسی دانشگاه از شعب ششگانه آن است قرار داد و در سردر مدرسه نیز کتیبه کردند ولی بعداً آن دانشکده از آنجا بمحل دیگر منتقل شد.

وضع و مساحت ساختمان: این بنای باشکوه و بزرگ که مشتمل بر مدرسه و مسجد هر دو می باشد و بهر دو اسم نیز شهرت دارد از بزرگترین مدارس تهران است. طول آن تقریباً 62 و عرض 61 متر است. ساختمان دو طبقه و در هر طبقه حجراتی برای سکناى طلاب ساخته شده که مجموع آنها قریب شصت است. در چهار طرف چهار ایوان قرار دارد که حجره مانند سایر مساجد ایوان بزرگ و اصلی در طرف جنوب واقع شده و منتهی بمقصوره و گنبد عظیم می شود. گنبد و شبستان زیر آن از نظر بزرگی و عظمت کمتر از گنبد های مساجد بزرگ دوره صفویه نیست ولی از نظر زیبایی و مهندسی پایه آنها نمی رسد.

سطح مقصوره و گنبد از حدود محراب تا محاذی صحن مسجد تقریباً 43 و عرض آن 41 متر و ارتفاع گنبد 37 متر است و قفنامه مدرسه را بخط نستعلیق در روی کاشی کتیبه کرده و دورا دور صحن مدرسه در طبقه اول حجرات نصب نموده اند.

مسجد سپهسالار تهران (قرن ۱۳ هجری)

مسجد سپهسالار تهران (قرن 13 هجری)

درب اصلی ورودی مدرسه که دارای جلوخان و سردر عظیم و در آهنی باشکوه بزرگی است در ضلع غربی مدرسه و در حاشیه خیابان بهارستان قرار دارد. پس از ورود بدلیلز مدرسه که دیوارها و سقف آن از کاشی های الوان ممتاز تزیین شده است از دو کریاس بدخل مدرسه راه ورود هست و این دوراه در دو طرف ایوان غربی مدرسه قرار دارند، اشعار سنائی را در فضیلت علم و عالم در اطراف ایوان غربی کتیبه کرده اند، ایوان شرقی منتهی می شود بشبستان بزرگی بنام چهل ستون که دارای 44 ستون سنگی یک پارچه است. در بالای ایوان شمالی ساعت بزرگی نصب شده که دارای دو صفحه یکی بطرف صحن مدرسه و دیگری بطرف عمارت بهارستان (باغ مجلس شورای ملی) مواجه است. از ضلع شرقی نیز دری بطرف مسجد و مدرسه باز می شود که واردین پس از گذشتن از دالان طولانی داخل صحن مدرسه می شوند. در این دالان دری به شبستان باز می شود که نماز گزاران

بی آنکه وارد مدرسه شوند از این در وارد مسجد می شوند. در این دالان یکی از شاهکارهای معماری و کاشیکاری قرون اخیر دیده می شود و آن عبارت است از طاق هفت کاسه معروف به «طاق معلق» که در ابتدای کریاس قرار گرفته است. این هنر معماری کار استاد - جعفر خان معمار باشی کاشانی است که در سال 1312 شمی بدروند زندگی گفته است.

از آخر این دالان که نزدیک صحن مدرسه است دری بزایوه بی باز میشود که مخزن کتب و قرائت - خانه مدرسه در آنجا قرار دارد این کتابخانه که هسته مرکزی آن کتب کتابخانه علی قلی میرزا (اعتضاد - السلطنه) وزیر علوم و سپس کتابخانه شخصی مرحوم سپهسالار است وقف بر مدرسه و از حیث کیفیت و کتب و کتب نفیس خطی یکی از کتابخانه های درجه اول ایران است.

در این ساختمان هم از جهت امور مادی و شکل و نقشه بنا تغییرات تازه بی نسبت بیناهای قدیم دیده میشود و هم از جهت سازمان معنوی و برنامه و دستوری که در وقفنامه برای تعلیم و تربیت طلاب ذکر شده است. در حیاط زاویه شمال شرقی بنای جدید فرهنگستان ایران (آکادمی ادب و لغت فارسی) که از تأسیسات فرهنگی اخیر است و در سال 1310 ش. ساخته شده و محل و مقر فرهنگستان بوده است.

از نظر تغییرات ظاهری یکی کاشیهای مصور باقسام مناظر و دورنماهایی است که از سبک نقاشی اروپا اقتباس شده و دیگر نوع حجاری و نقشه ها و گل هایی که در آنها بعمل آورده اند. همچنین تعداد گلدسته ها که در این بنا بکار برده شده بی سابقه است. مجموع مناره ها و گلدسته های این بنا هشت عدد است که چهار مناره بلندتر در ایوان جنوبی و مجاور گنبد مقصوره قرار دارد و دو عدد آن در ایوان شمالی در دو طرف ساعت و دو عدد در سردر غربی صحن مدرسه دارای چهار باغچه بزرگ و مشجر و چهار خیابان و حوض مستدیر بزرگی است که قبل از لوله کشی از قنات مهران که جزء موقوفات مدرسه است همیشه آب جاری و فراوانی داخل آن میشد و بر شکوه و صفا و طراوت مدرسه می افزود. حجرات طلاب مدرسه نیز نسبت بحجرات سایر مدارس قدیمه وسیع تر و روشن تر می باشد.

از نظر سازمان آموزشی، چون مرحوم سپهسالار خود آشنا به پیشرفت های کشورهای غربی مخصوصاً بلاد عثمانی در علوم و فنون و ادبیات بود سعی بلیغ داشت که ایران نیز کارهای خوب آن کشورها را پیروی کند و در شاهره دانش و فرهنگ و تعلیم و تربیت صحیح گام بردارد از این جهت همت و توجه خود را بتکمیل این مدرسه عالی از جهت صوری و معنوی مبذول داشت. در وقفنامه چنان پیش بینی شده است که برای طالبان دانش و ادب از مکتب و دبستان تا مراحل عالی و وسیله تعلیم و تعلم فراهم گردد همچنین پزشک و خادم و مدرس و مشاق خط و داروساز و حمام و آشپزخانه و سایر وسایل برای آنان منظور شده است. در مواد برنامه درسی غیر از علوم متداول دینی از ادبیات و ریاضیات و علوم عقلی نیز اسم برده شده است.

مدرسه دارای دو وقفنامه است: یکی بزرگ و مفصل و دیگری کوچک و مختصر، تولید بعد از خودش بشاه وقت واگذار شده است. برای اینکه تا اندازه بی مقاصد عالی این مرد نیکوکار معلوم گردد قسمتی از متن وقفنامه کوچک که در کتیبه سرتاسری صحن مدرسه نوشته شده است در این جا نقل می شود:

« بسم الله الرحمن الرحيم . الحمد لله الواقف علی الضمائر ... در عهد سلطنت اعلیحضرت قدر قدرت ... در ساعتی مسعود و زمانی محمود و طالعی همایون و تاریخی میمون بندگان عالی خداوند معالی الامیر - الباذل ... آقای مشیرالدوله الحاج الافخم حاج میرزا حسین خان سپهسالار اعظم دولت علیه ایران حرسه الله عن طوارق الحدثان این جامع کبیر و مدرس منبع را بتمام از حجرات فوقانی و تحتانی و مقصورات تابستانی و زمستانی که بر حسب اشاره و اختیار اعلی حضرت همایونی که عهد سلطنتش پاینده عهد سلطنتش پاینده و مهر و معدلتش تابنده باد به مسجد و مدرسه ناصریه نامیده بعلاوه مارستانی حصین و دبستانی رزین و گرمابه و آبگیری متین و انبار آب ... و الحوض و المطبخ و الانبار و

ساختمان موقوفه لیستر - تجریش

محراب مسجد جلیلی واقع در خیابان ایرانشهر تهران

المرافق والدروب والابواب والدهاليز وغيرها با عرصه مشتمله بر آنها مع جميع ما يتعلق بها ويحتاج اليه فيها از نسخ قرآن مجيد و صحف دعوات وتصانيف علوم و فنون و مؤلفات من كتب الفقه والاصول والتفسير والحديث والكلام والحكمة والطب والادب وسائر الفنون الرسميه موجوده در كتابخانه علميه مدرسه و اثاث و بساط و ادوات وظروف محتاج اليها من السرج والقداور والمصافي والقصاع والبواطي والانماط والزليات وغيرها من الاسباب والالات اللازمه كه از براي مسجد و مدرسه و ساير ابنيه منظور است كه

مصدق حقيقي صدقات جاريا تست مهيا و ممهد نموده همه اينها را كلا و ارقاماً اصولاً و فروعاً بانضمام سه دانگ مختصی خود از شش دانگ قنات مشهوره بقنات مهران وقف مؤبد و حبس مخلد شرعی نمودند متقرباً الى الله و طلباً لمرضاة الله بالطوع و الاختيار دون - الاكراه و الاجبار در حالي كه جميع اقرار شرعيه از آن ممضى و نافذ بوده بر جميع طلاب علوم و مصليان مرضاي سكان مدرسه و اطفال مسلمين و اشخاصيكه نوعاً مقرر فرموده اند از امام جماعت و نايب امام و يك نفر مدرس منقول از فقه و اصول و يك نفر معلم رياضی و يك نفر مدرس معقول از حكمت و كلام و يك نفر تالی مدرس منقول و يك نفر تالی مدرس معقول و يك نفر معلم مقدمات و يك نفر معلم ادبيات و يك نفر حكيم باشی دارالشفاء كه هشت نفر مجموع مدرس و معلم و يك نفر مستوفي و يك نفر ضابط موقوفات و يك نفر واعظ و يك نفر كتابدار و يك نفر خادم باشی و شش نفر خادم و دو نفر قاری و يكصد و بيست نفر طلاب و چهار نفر معلم مكتب اطفال و دو نفر خوشنويس مشاق مكتب خانه اطفال و دو نفر طبيب دارالشفاء و يك نفر دواساز و يك نفر شاگرد دواساز و يك نفر ناظر مطبخ و يك نفر طبابخ و چهار نفر پرستار مريض و ده نفر رختشوی مرضی و يك نفر ساعت ساز و دو نفر حافظ كتب و چهار نفر مؤذن و دو نفر مكبر و سه نفر چراغچی و يك نفر دربان و يك نفر باغبان و يك نفر خادم مكتب خانه اطفال با شروط هر يك كه خواهد آمد ...» - در آخر اسامی رقبات موقوفه و محل آنها ذكر شده است.

وقفنامه تفصيلی كه نسخه خطی آن دارای مهر و امضای مرحوم سپهسالار و اصل آن در كتابخانه مدرسه موجود است مشتمل بر 79 صفحه می باشد . اين وقفنامه دارای مقدمه و چندین فصل است كه در آن کیفیت ساختمان و نام رقبات و تكالیف هر يك از موظفان و سهم و حصه هر يك از آنان از درآمد موقوفات بتفصيل ذكر شده است.

نكته جالب توجهی كه در وظایف طلاب ذكر شده موضوع امتحان است كه هر سال يكبار با تشریفاتى باید انجام شود و از طلابی كه خوب درس خوانده باشند تشویق بعمل آید.

همچنین درباره اطفال مكتب خانه كه تا صد نفر پیش بینی شده است تفصیلاتی برای تعلیم و تربیت و خوراك و لباس آنان دارد. متأسفانه این مكتبخانه و بیمارستان و آشپزخانه وجود خارجی پیدا نکرد (1).

ج - مشاهد مشرفه و امامزاده ها

اشاره

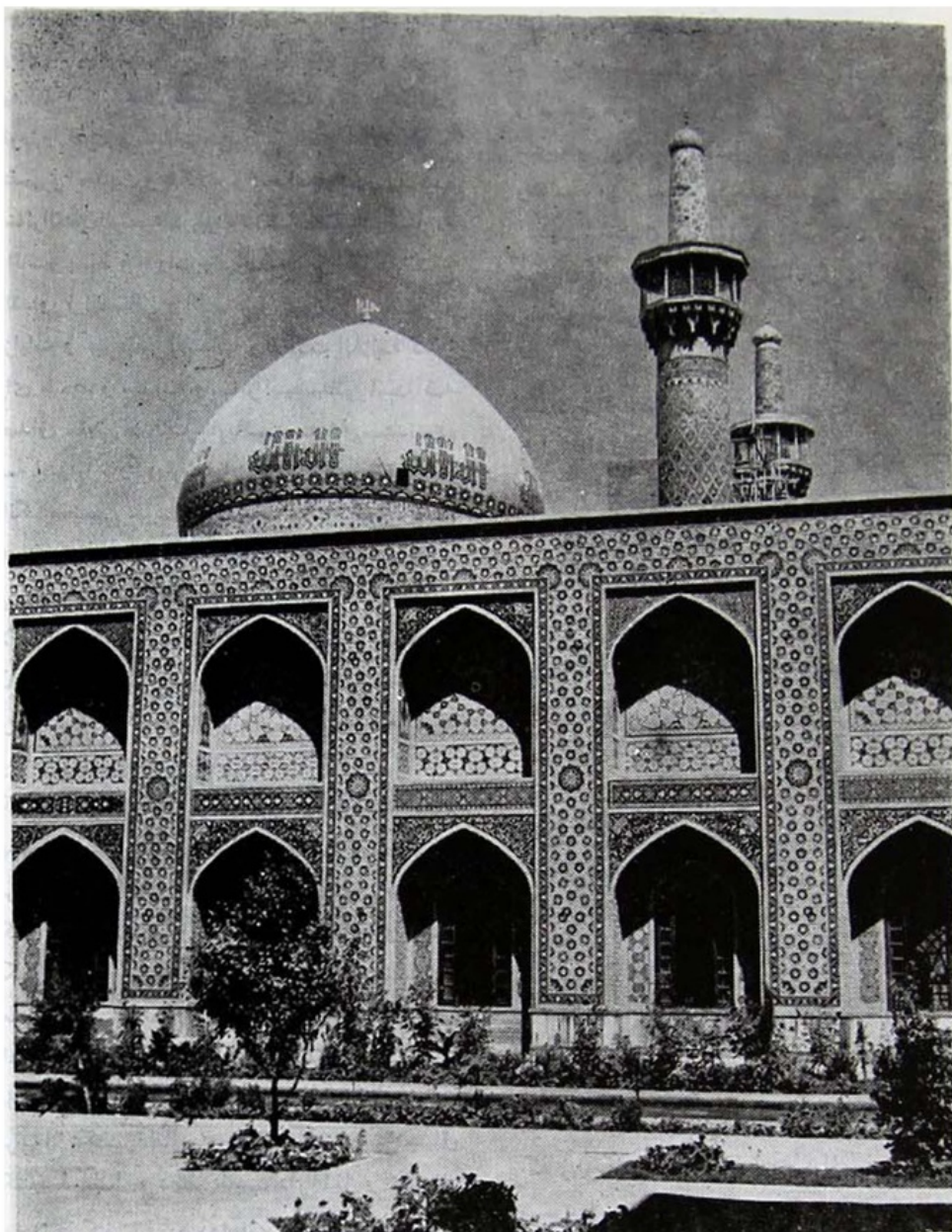
ديگر از ابنیه مقدسه مذهبی كه در تمام بلاد و قصبات ایران موجود و محل زیارت است بناهای مشاهد و بقاع متبركه و مدافن بزرگان و امامزادگان بزرگوار می باشد كه هر کدام دارای موقوفات مهمه و وقفنامه های مخصوص هستند تعداد این قبیل مشاهد و بقاع در مملكت زیاد است و باید بجدول ضمیمه مراجعه شود. در اینجا بذکر چند بقعه و مشهد مهم كه زیارتگاه مردم ایران است برای نمونه اکتفا می شود:

**

1 - آستان قدس رضوی (مشهد)

اشاره

1- مطالب مربوط باین مدرسه بیشتر از تاریخ مدرسه عالی سپهسالار تألیف ابوالقاسم سحاب، چاپ تهران، نقل شده.

گنبد سابق و منار مسجد گوهرشاد - مشهد

گنبد سابق و منار مسجد گوهرشاد - مشهد

خراسان است. وضع فعلی ساختمانهای اصلی و متفرعات آستان قدس رضوی بدین قرار است :

حرم مطهر که در زیر گنبد زرین بسیار باشکوه و عظیمی قرار دارد از اطراف داخلی برواق های گوناگونی که هر یک نام جداگانه بی دارد احاطه شده است و از خارج در سمت شمال آن صحن بزرگ مشهور به صحن عتیق و در طرف مشرق صحن جدید و در جانب جنوب مسجد عظیم گوهر شاد و در قسمت جنوب شرقی آن ساختمان نوبنیاد موزه و بقعه زیبای شیخ بهائی علیه الرحمه و در سمت غربی مدرسه پریراد

مقبره شیخ بهائی و سنگ قبر آن مرحوم - مشهد

مقبره شیخ بهائی و سنگ قبر آن مرحوم - مشهد

و مدرسه بالاسر و مدرسه دو در که هر سه در راسته بازار سرپوشیده قرار دارند واقع شده اند.

قبر مطهر و صندوق و ضریح روی آن : در سال 202 یا 203 هجری حضرت ابو الحسن علی بن موسی ملقب به رضا (علیه السلام) امام هشتمین شیعیان هنگام مراجعت از مرو در سناباد که یکی از قراء بزرگ طوس بود رحلت فرمود و بامر مأمون خلیفه عباسی که همراه آن بزرگوار بود جسد آن حضرت را نزد قبر پدرش هارون دفن کردند بنای اصلی حرم مطهر که قبر هارون نیز در آن قرار دارد و پوشش

نخستین آن بدستور عبدالله مأمون انجام یافته است. از آن پس کم کم بواسطه رفت و آمد شیعیان برای زیارت مرقد مطهر دهکده مزبور رو بوسعت گذارد و چون محل دفن و شهادت حضرت رضا (علیه السلام) بود بنام «مشهد رضا» و یا مشهد معروف گردید و طولی نکشید که این دهکده جای شهر باستانی طوس را گرفت و هم اکنون یکی از شهرهای بزرگ و آباد ایران است.

در حدود سال 390 هجری بنای حرم مطهر بدستور سبکتکین ترک خراب شد و زمانی چند بر - روی قبر شریف ساختمانی نبود تا اینکه سلطان - محمود غزنوی پسر سبکتکین عمارتی عالی بر روی قبر ساخت در زمان سلطان سنجر سلجوقی (479 - 551) نیز وزیری بنام ابو طاهر قمی قبه با شکوهی از مال خود و یا بفرمان سلطان سنجر بر روی قبر شریف بنا نهاد گنبدی که اکنون از خشت های طلا تزیین شده همان گنبد است که با مر شاه طهماسب صفوی طلاکاری شد و مناره بی از طلا نیز با مرهمان پادشاه ساخته شد بعداً شاه عباس صفوی که در سال 1010 هجری از اصفهان تا مشهد بعزم زیارت آستان قدس پای پیاده آمده بود طلاکاری گنبد و زینت کاری حرم و رواق ها را تکمیل کرد.

در کتیبه بی که بخط خطاط معروف دوره صفویه در دوره گنبد دیده میشود بتعمیرات اساسی و تزیینات شگرف و بدیع و تذهیبی که با مر آن پادشاه مقتدر انجام یافته اشاره شده است.

صندوق روی قبر ظاهراً در حدود سال 5000 هـ. وجود داشته است ولی ضریح که آراسته بانواع صنایع بدیع و مزین به نگین های نفیس و گوهرهای قیمتی است در حدود سنه 1000 هجری (دوران صفویه) بوجود آمده است.

در فتنه مغول بشهر طوس و مشهد خرابی بسیار واقع شد ولی معلوم نیست که بنای اصلی و گنبد خراب شده باشد زیرا آثاری هم اکنون در ازاره ها و دیوارهای حرم از سنه 512 و 612 دیده می شود.

در سال 734 که سیاح معروف اسلامی قاضی شمس الدین معروف به ابن بطوطه از راه جام بمشهد آمده است وضع حرم مطهر و گنبد و رواق های متعلق بان در کمال خوبی و آبادی و شکوه بوده است و او در سفرنامه خود چنین می نویسد:

«... بر روی قبر شریف گنبد عظیمی است که در جوار آن مدرسه و مسجدی قرار دارد و ساختمان تمام آنها نیکو و بدیع است و آراسته بخش های کاشی می باشد. بر روی قبر صندوق چوبی وجود دارد که به صفحات نقره تزیین یافته و در داخل حرم قنبدیل هایی آویزان است، در ورودی حرم مطهر از نقره است و پرده بی از حریر بر آن آویخته شده است...» (1).

در 163 سال بعد زمانی که معین الدین محمد اسفزاری کتاب معروف خود را بنام «روضات الجنات - فی اوصاف مدینه هرات» می نوشت (897-899 هـ) آبادی و ساختمان ها و تجملات حرم مطهر و رواق های آن و رفت و آمد زوار و مسافران بدرجه محسوسی نسبت بسابق فزونی یافته بوده است: «... و جمعیت و جامعیت و نور و صفا و فیض و ضیاء و روح وریحان و امن و امان که در آن بارگاه کعبه اشتباه است در تمامی اقالیم هیچ جا نشان نمیدهند از زینت ها و تجملات و فروش قیمتی و شمعدان های زرین و سیمین و دیگر ادوات که در آن بقعه جمع آمده بی آنها که نقبا و سادات برده اند و تلف می شود در هیچ بقعه بی نیست و از طالبان و عاکفان در آن آستان کروی نشان ازدحامی است که از شرح مستغنی است...» (2).

وضع فعلی صندوق و ضریح بدین قرار است: آخرین صندوق چوبی که تقدیمی شاه عباس کبیر بود بواسطه کهنگی و فرسودگی در سال 1311 شمسی (1351 قمری) با تشریفات برداشته شد و قطعات نفیس

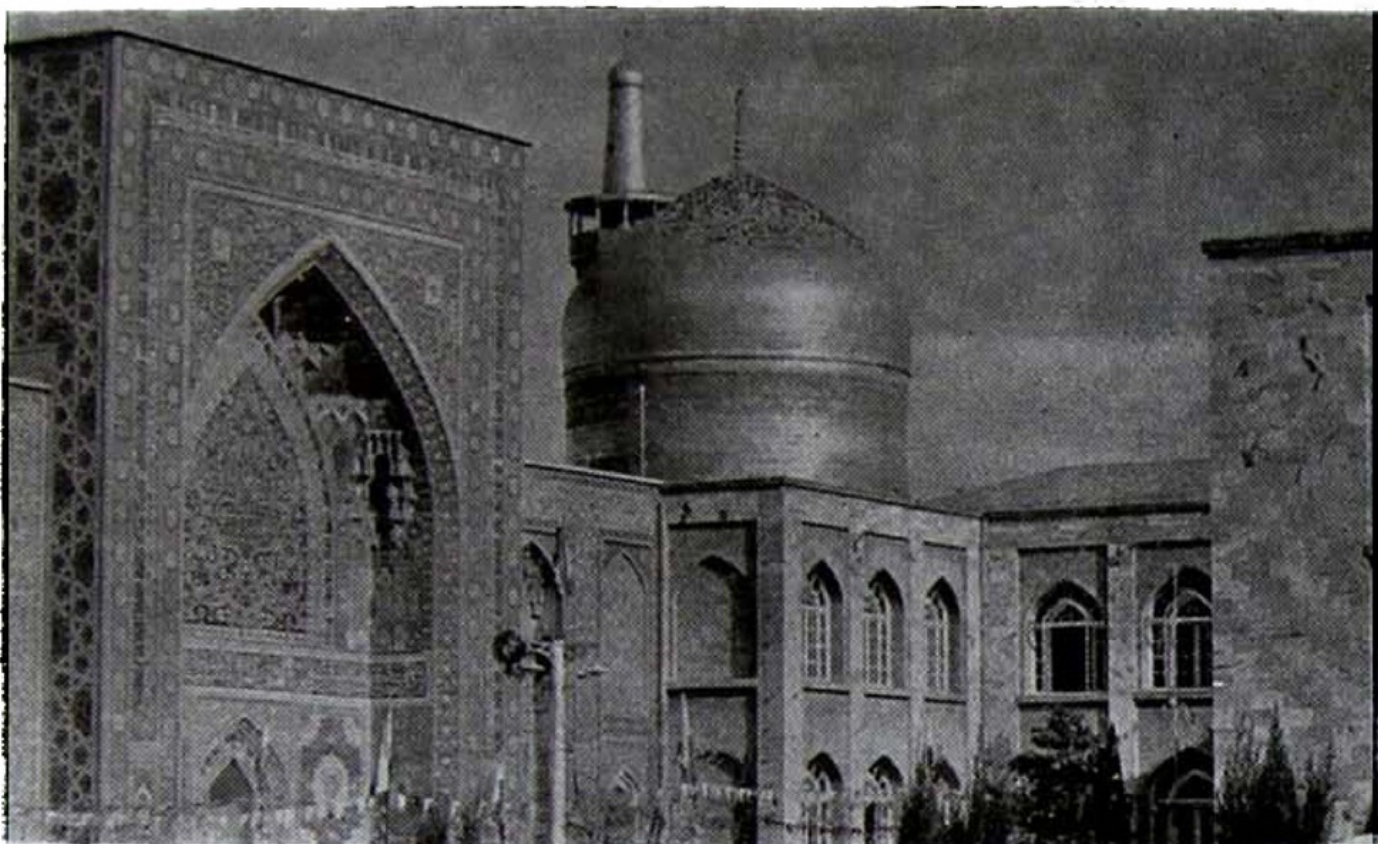
1- رحله ابن بطوطه.

2- کتاب «روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات» چاپ تهران.

آن بموزه آستان قدس نقل (1) و بجای آن صندوقی از مرمر شانديز بسيار نفيس خراسان که برنگ سبز ليمونی است بر روی دو قطعه از سنگ های معدن خلیج مشهد نصب گردید (2). ضریح فعلی که از نقره و طلاست و یکی از شاهکارهای هنری عصر ما می باشد بهمت و کوشش یکی از مردان نیکو کار خراسان ابو الحسن - حافظیان و با پول مردم مسلمان ایران و بوسیله استادان هنرمند و کارگران با ایمان در عرض چهار سال ساخته شد و بجای ضریح پولادین قبلی در سال 1338 شمسی (14 شعبان 1379 قمری) با تشریفات خاص نصب گردید. ضریح کوچکتر معروف بصریح نگین نشان که از سابق در داخل ضریح فولاد بوده هم اکنون نیز در داخل ضریح نو در جای خود قرار دارد.

گنبد طلا: آقای علی مؤتمن از صاحب منصبان قدیمی آستان قدس رضوی درباره گنبد چنین نوشته است:

«... در حال حاضر دو پوشش بر روی بقعه و حرم مطهر قرار دارد. پوشش اول سقفی است که از زیر (از داخله حرم) دیده می شود - مقعر و مقرنس می باشد پوشش دوم بر فراز پوشش اول واقع گردیده حرم دیده نمیشود و از خارج گنبد منور را بنظر می رساند.»

گنبد مطهر حضرت رضا (ع) که از داخل موزه عکسبرداری شده

گنبد مطهر حضرت رضا (علیه السلام) که از داخل موزه عکسبرداری شده

سطح خارج گنبد طلا کاری است که در سال 1 تا 1019 هجری قمری شاه عباس کبیر صفوی آنرا تعمیر و تذهیب نمود (3).

ص: 45

1- این عبارت بخط علیرضای عباسی در آن رقم یافته است «کلب آستان شاه ولایت عباس الحسینی الموسوی الصفوی تقدیم نمود سنة 1022».

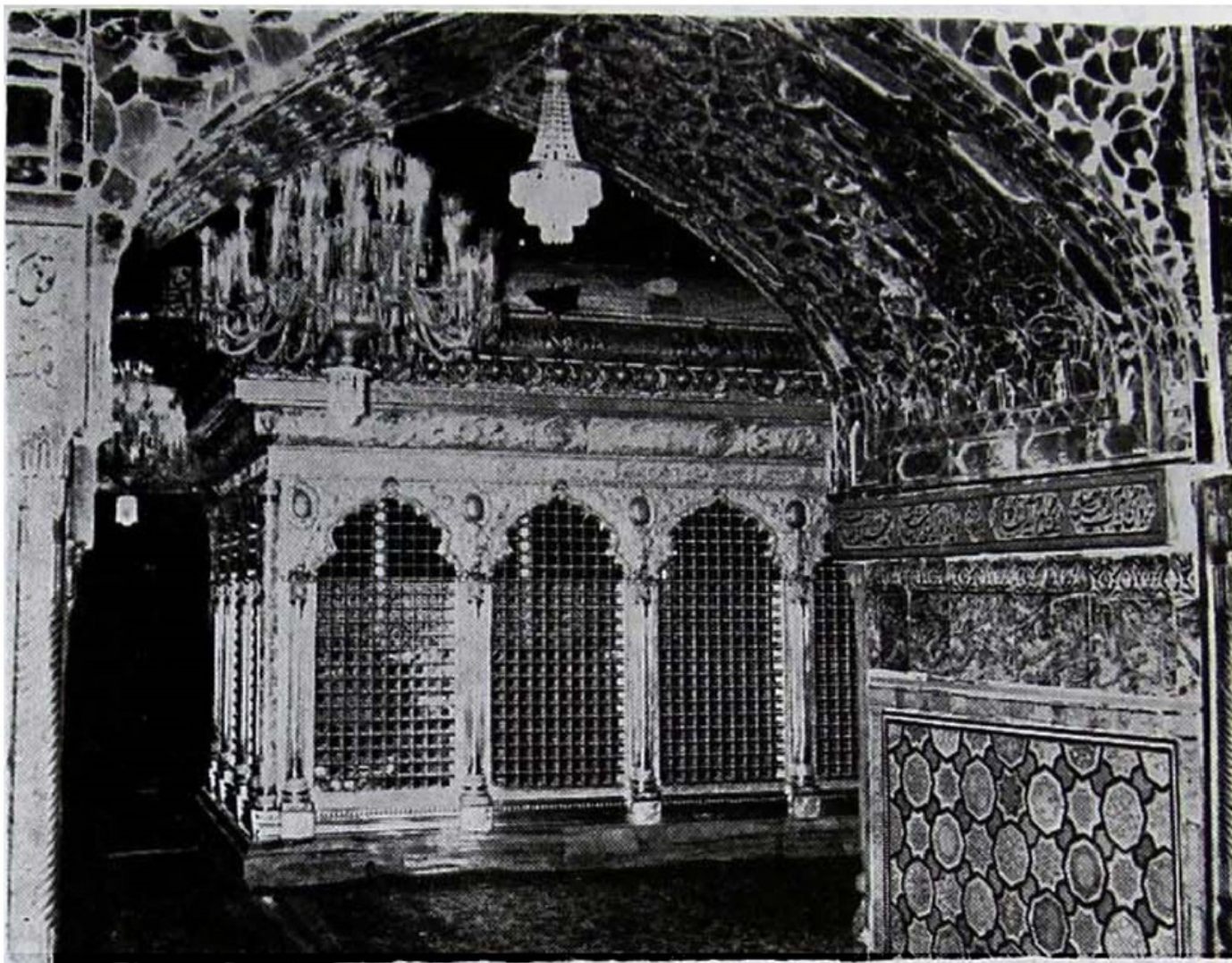
2- مجله آستان قدس - شماره دوم.

3- کتاب بدر فروزان، صفحه 290 می نویسد: «از مجموع تواریخ استفاده میشود که گنبد رضوی قبلا بکاشی های نفیس مزین بوده و در سال 932 هجری قمری شاه طهماسب بن شاه اسماعیل صفوی بدون اینکه در اصل بنا تغییری بدهد کاشیهای گنبد را برچیده و آن را با خشت های طلا بیاراست اما طولی

نکشید که طلاهای شاه طهماسبی را در فتنه از یک ضمن تاراجی که عبدالؤمن خان از نفایس آستانه بعمل آورد خشت های طلای گنبد و گلدسته را فروریخته و طلای آنها را بمصرف رسانید تا در سال 1010 که شاه عباس کبیر پیاده از اصفهان بمشهد آمد آن ها را ترمیم و تجدید نمود . عشت های روی گنبد از مس ساخته شده که بر روی آن با اصول فنی و قواعد زرگری آن زمان آب طلا داده شد.

مشخصات و ابعاد گنبد بدین قرار است: ارتفاع از کف حرم تا زیر سقف مقعر 18/8 متر، ارتفاع از کف حرم تا بالای گنبد (رأس گنبد طلا) 32/10 متر، دور گنبد از سطح خارج 42/10 متر، ارتفاع از اول طلاکاری تا تیره گنبد 16/40 متر، ارتفاع سر طوق گنبد 3/50 متر، ارتفاع اول طلا- کاری تا زیر بازوبندی 4/79 متر. خشت های طلای گنبد دارای نقوش و خطوطی ممتاز میباشد...» (1).

گنبد طلا از نظر سبک ساختمان و ارتفاع در نهایت ظرافت و صافی و زیبایی ساخته شده و در میان گنبد های مساجد و مشاهد کمتر نظیر دارد. در کمر بند گنبد دور تا دور کتیبه یی است بخط علیرضای عباسی که در آن نام شاه عباس کبیر و آمدن وی پیاده از اصفهان بمشهد و توفیق یافتن بتزین گنبد منور که در تاریخ 1010 هجری شروع و در تاریخ 1016 پایان یافته نوشته شده است. کتیبه دیگری نیز بخط محمد رضای امامی است که در 1086 زمان شاه سلیمان صفوی نوشته شده و از تعمیر و تذهیب و تزین آن پادشاه نام برده شده است.

ضریح مطهر حضرت امام رضا علیه السلام - از ضلع شمالی حرم

ضریح مطهر حضرت امام رضا علیه السلام - از ضلع شمالی حرم

وضع و شکل ساختمان زیر گنبد که ضریح شریف در آن قرار دارد و حرم بمعنی خاص خود بر همانجا اطلاق می شود چهار گوش است که هر ضلع آن تقریباً ده متر است زمین حرم از سنگهای مرمر بشم نما که دارای اشکال و صور بدیع است فرش شده است. ازاره اطراف کاشی های ممتاز چینی نماست که بعضی از آنها خشت های کوچکی شکل و 8 گوش بال دار است و معروف بخشت های سلطان سنجری است. در بعضی ازین کاشی ها نام ترکان زمرد ملکه دختر سلطان - محمود پسر محمد بن ملکشاه سلجوقی رقم

یافته و تاریخ آن 512 هجری است (در کتابخانه آستانه سی پاره بی است بخط ترکان زمره ملکه که در سال 500 هجری وقف بر آستانه مبارکه کرده است). بعضی از این کاشی های نفیس و کم نظیر دارای خطوط برجسته است و مشتمل بر تاریخ 612 هجری تا 760 760 می باشد. (1) بقارای که اهل فن و خیره اظهار می دارند این کاشی ها از نظر نقش و شکل و مواد خاکی و طلائی که در آنها بکار رفته منحصر بفرد و بی نظیر است. دیوارهای داخل حرم از بهترین آئینه - کاری و مقرنس کاری تزئین شده و برخی از هدایای سلاطین که هنگام تشریف به آن آستان تقدیم کرده اند از قبیل تاج زرنگار و خنجر و شمشیر مرصع و غیره در قابها بر دیوارها نصب شده است. قندیل های باشکوه و جارهای باورین بسیار زیبا نیز از سقف آویخته شده است .

رواق ها ، مساجد و بیوات

1- دار الحفاظ: این رواق در جنوب بقعه مبارک و در شمال شرقی مسجد گوهرشاد قرار دارد. چون در این مکان همه روزه در ساعاتی معین و با تشریفاتی خاص جمعی از خدام بتلاوت قرآن مجید مشغول هستند از این جهت این رواق را دار الحفاظ - خانه قاریان قرآن خوانده اند. این رواق از بناهای ملکه نیکوکار گوهرشاد آغا بانی مسجد گوهرشاد است.

مشخصات و مساحت آن بدین قرار است : شکل مربع مستطیل ، طول آن 18 و عرض 8/65 متر و ارتفاع تازی سقف 22/8 متر است. ضلع شمالی متصل است بصلع جنوبی بقعه مبارک. بین این دو بنا در بسیار زیبا و نفیسی بحرم مطهر باز میشود که معروف به « در پیشروی مبارک » است و بیشتر زائران ازین در بحرم مطهر مشرف می شوند . روی در با صفحات طلا تزئین یافته و نقوش و خطوط زیبایی بر آن نقش شده است. در حواشی و اطراف این در کتیبه هایی از کاشی های چینی نما از جنس کاشی های ازاره حرم وجود دارد که از جهت نفاست و زیبایی بی نظیر است. کف این رواق از سنگ های ممتاز مرمر فرش شده و ازاره آن که ارتفاع 1/70 متر است از سنگ های مرمر حجاری شده تزئین یافته است بالای ازاره کتیبه بی است با خط نستعلیق که اشعاری از قآنی شاعر معروف دوره قاجاریه (وفات 1270 ه.) در آن نوشته و نام ناصرالدین شاه و سلطان مراد میرزا (حسام - السلطنه) والی خراسان در آن اشعار آورده شده است. از بالای کتیبه مزبور تا سقف دار الحفاظ نمای تمام دیوار ها و سقف مقرنس آن آئینه کاری است که همان شاهزاده در سال 1269 هجری آنرا مرمت و آینه کاری کرده است . از سمت مغرب این رواق دری بدارالسیاده و از سمت مشرق دری به گنبد ایک میرزا معروف به راهرو کشیک خانه باز می شود این درها مزین بصفحات نقره و خطوط و نقوش زیباست از سمت جنوب دری بطرف شمال مسجد گوهرشاد باز می شود. این در نیز پوشیده از صفحات نقره و از کارهای دوره معاصر است که چند سال قبل نصب گردید . (2) در داخل این رواق قبر بسیاری از علما و بزرگان و شاهزادگان قاجار قرار دارد و از آن جمله است قبر عباس میرزا نایب السلطنه پسر فتحعلی شاه قبر پسرش سلطان مراد میرزا (حسام السلطنه) و دیگران .

**

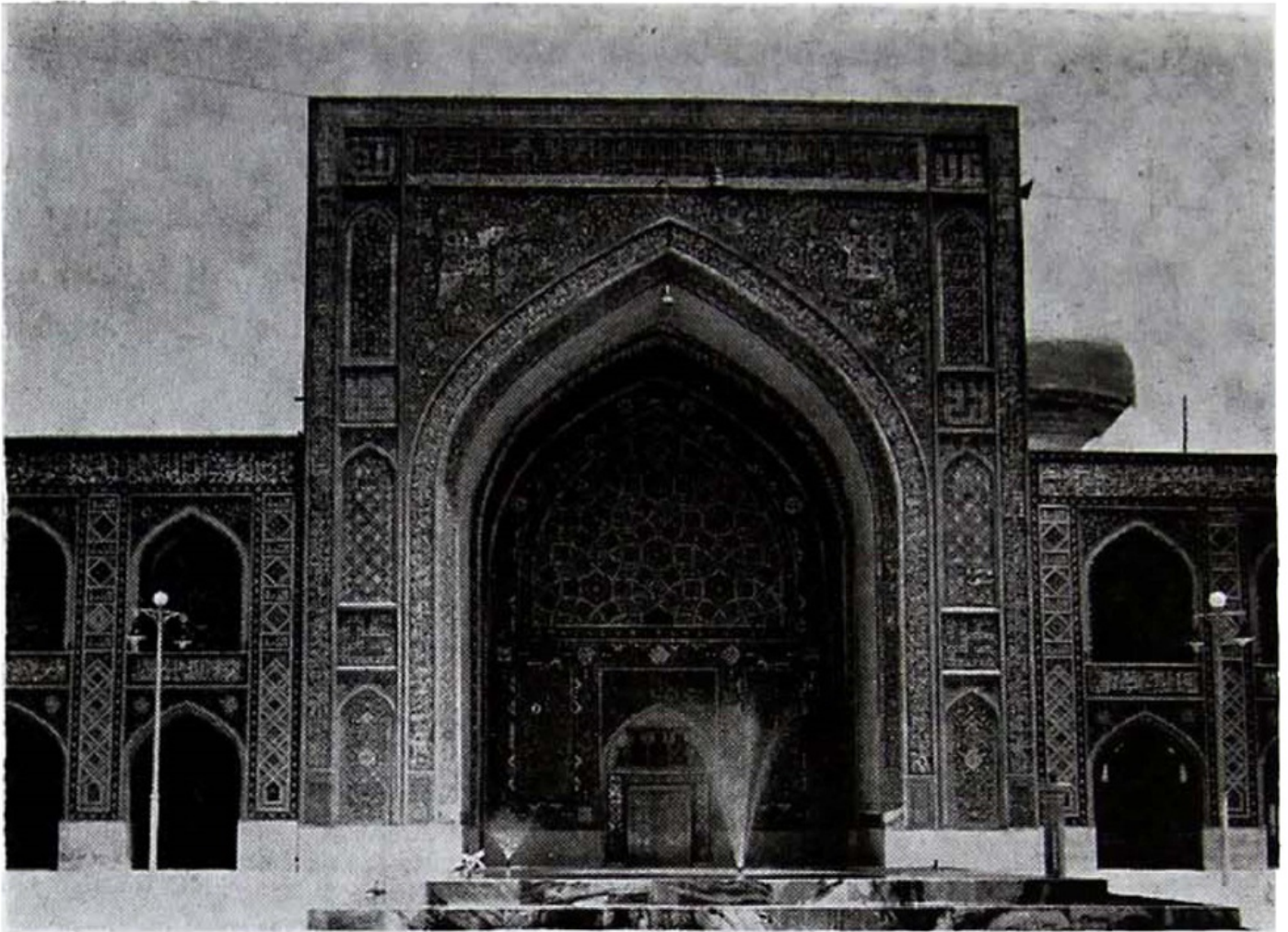
2- دار السیاده : این رواق در سمت غربی دار الحفاظ و حرم مطهر قرار دارد و بزرگترین رواق ها و از بناهای گوهرشاد آغا است. طول بنا از شمال بجنوب 32/86 متر و عرض آن مختلف است. عریض ترین قسمت آن 19/3 متر می باشد . کف این رواق تمام از سنگ های مرمر نفیس مفروش است و ازاره دور آن در قسمت پائین سنگ مرمر و در بالای سنگ از کاشی معرق باشکال هشت ضلعی ، شش ضلعی و چهارگوش تزئین یافته است در بالای کاشی بر روی سنگ مرمر قصیده بی از مرحوم

ص: 47

1- منتخب التواریخ - تألیف مرحوم حاج ملاهاشم خراسانی چاپ تهران.

2- مجله آستان قدس - شماره سوم .

میرزا کاظم صبوری ملک الشعرا آستانه نوشته شده است. از بالای کتیبه که ارتفاع آن از روی زمین تقریباً دو متر میان دو متر می باشد تا سقف تمام دیوارها و سقف آئینه کاری است این آئینه کاری و مرمت رواق در سال 1300 هجری قمری که محمد تقی میرزا رکن الدوله برادر ناصرالدین شاه والی خراسان بوده انجام شده است.

ایوان دارالسیاده ، ضلع شمالی مسجد گوهرشاد - مشهد

ایوان دارالسیاده ، ضلع شمالی مسجد گوهرشاد - مشهد

اکنون (1339 ش.) نیز چند سال است که از طرف آستانه بر حسب امر ملوکانه بترمیم ساختمان و تجدید آئینه کاری و کاشی کاری و حجاری پرداخته اند و کتیبه های جدید ممتاز بنام شاهنشاه نصب شده از جنوب این رواق دری بایوان شمالی مسجد گوهرشاد باز می شود. این در نیز از درهای نفیس است که روپوش آن تمام از صفحات نقره است و در آن خطوط و نقوش برجسته و زیبایی بکار رفته است. از سمت شمال یک در نقره به راه هر و معروف به سقاخانه باز می شود که از آنجا به ایوان طلای نادری در صحن عتیق می روند از وسط ضلع شرقی در نقره نفیسی بین دارالحفاظ و دارالسیاده وجود دارد. در بالای این در از طرف دارالسیاده اشعاری است که نام شاه سلیمان صفوی و تاریخ تعمیر و ترمیمی که پس از زلزله بدستور آن شاه انجام یافته است نوشته شده (1086 هجری)، درصفاه های این رواق نیز قبر بسیاری از علما و بزرگان وجود دارد که از آنجمله است قبر حاج میرزا حسین خان سپهسالار بانی مدرسه و مسجد سپهسالار و باغ و عمارت مجلس شورای ملی در تهران

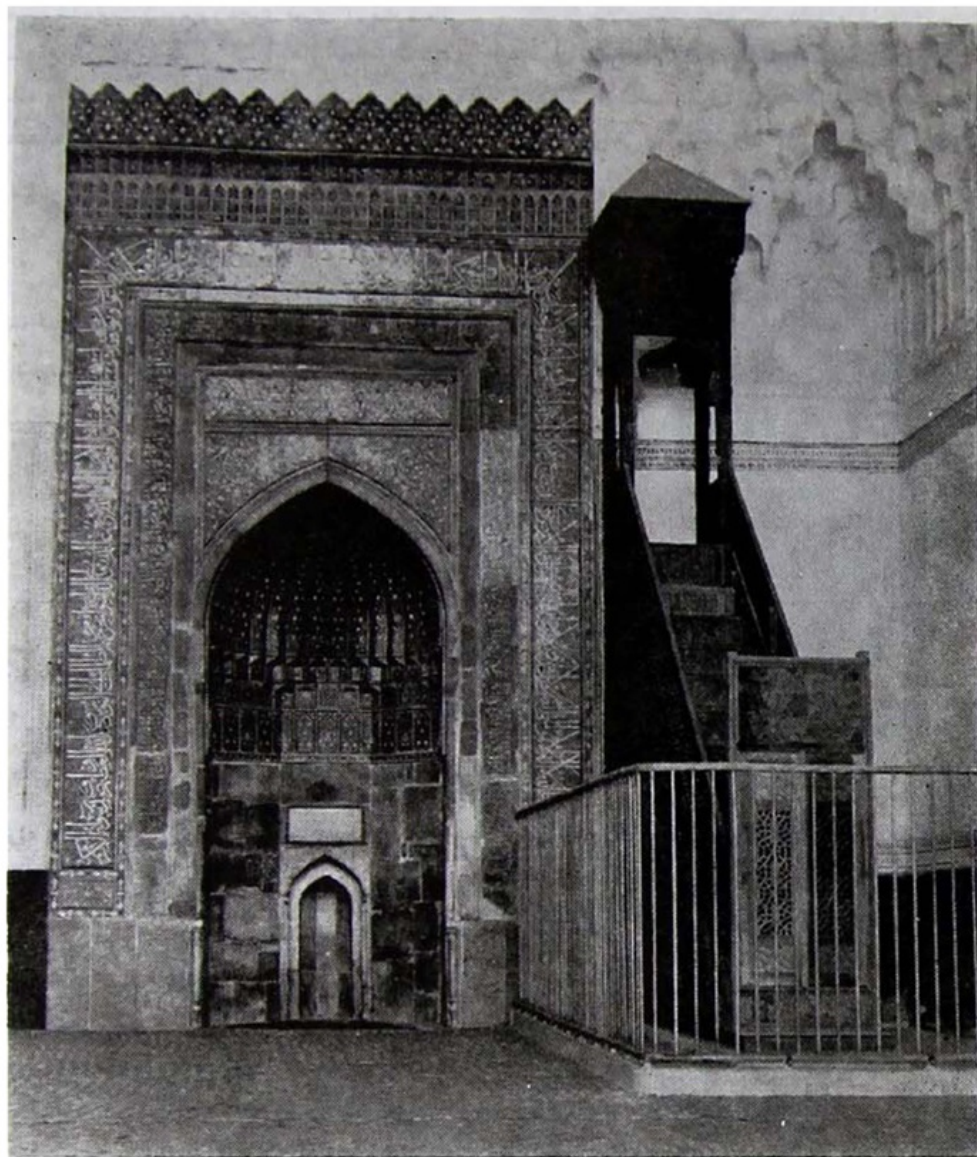
**

2 مسجد بالاسر: در سمت مغرب حرم مسجد کوچکی است که متصل بحرم مطهر می باشد و از قسمت غربی ضریح که معروف به بالاسر مبارک است باین مسجد وارد میشوند و ازین جهت مسجد نامبرده معروف به «مسجد بالاسر» است.

مساحت و وضع این مسجد بدین قرار است طول آن 8 و عرض 4/5 و ارتفاع 10 متر است. کف مسجد با سنگ مرمر پشم نما که دارای الوان و نقوش طبیعی

ص: 48

است فرش شده، ازاره دور آن نیز تا ارتفاع 0/99 متر سنگ مرمر و از بالای آن تا ارتفاع 1/70 متر کاشی های معرق باشکال هشت ضلعی و شش ضلعی و دارای گل و بوته های ظریف بکار رفته است از بالای کاشی کاری تا سقف با آئینه کاری ظریف و زیبایی دیوارها تزئین یافته کاشیکاری مسجد از دوره صفویه و آینه کاری از دوره قاجاریه است. سمت شرقی مسجد صنفه ایست که از آنجا وارد حرم می شوند و مقابل آن در سمت غربی صنفه یی است که بوسیله پنجره یی از قره وصل بنادر السیاده است و زوار و واردین از دارالسیاده در مقابل آن پنجره بسلام و زیارت می پردازند. در روی پایه و ضلع جنوبی صنفه بین حرم و مسجد محراب کوچک و بسیار ظریفی است که از کاشی های مخصوص چینی نما تزئین یافته و بر روی آنها با خطوط ثلث

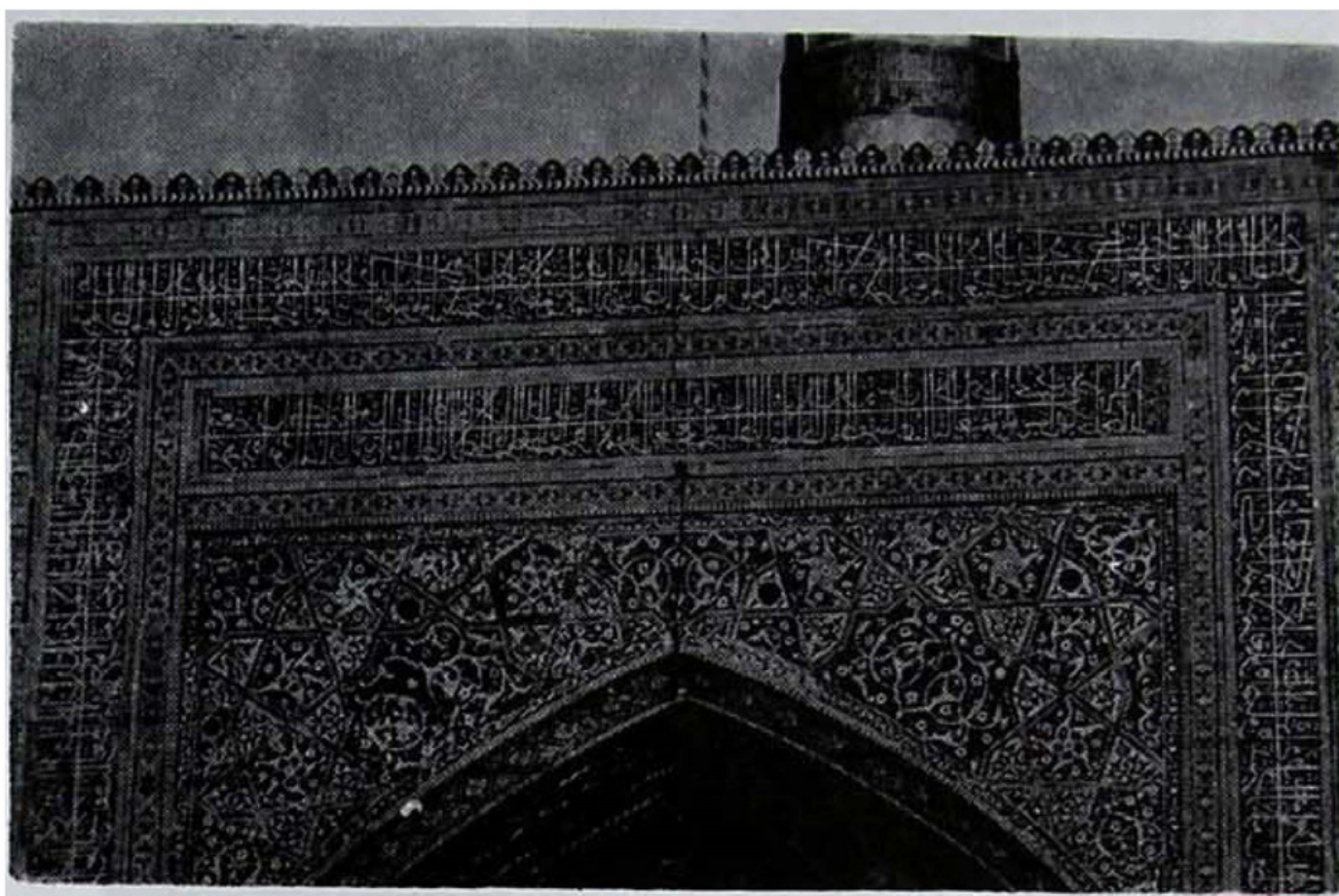
محراب و ایوان مقصور و منبر منبت کاری معروف به منبر صاحب الزمان - مشهد

محراب و ایوان مقصور و منبر منبت کاری معروف به منبر صاحب الزمان - مشهد

برجسته آیاتی از قرآن کریم و احادیثی متناسب با محل نوشته شده است. در قسمت جنوبی مسجد نیز محرابی است که با کاشی های معرق زیبا و خوش آب و رنگ زینت یافته است. این کاشیها در دوره اخیر نصب شده است (1362 هجری قمری). ضلع شمالی مسجد متصل بصفه بزرگی است که از آنجا به «توحید - خانه» رفت و آمد می شود. (1) در این مسجد شاهزاده محمد ولی میرزا پسر فتحعلی شاه تعمیرات اساسی کرده و گویا صفه بی که حرم را بمسجد وصل می کند او ساخته است.

**

4- توحید خانه: این رواق در شمال حرم و جنوب صحن عتیق قرار دارد و در ضلع شمالی این رواق پنجره فلزی ظریفی وجود دارد که زوار از صحن در مقابل آن بسلام و زیارت و لمس و تقبیل می پردازند. طول توحید خانه 8/60 و عرض آن 7/30 و ارتفاع آن 10 متر است. کف آن از سنگ معدنی مشهد معروف بسنگ خلع فرش شده و ازاره دور بار تفاع 1/60 متر سنگهای منبت کاری است بالای ازاره کتیبه بی است بعرض 1/50. متر که بخط ثلث اشعار دوازده امام خواجه نصیر طوسی بر آن کنده شده است و از بالای کتیبه تا سقف آئینه کاری است.

صحن عتیق و ایوان طلای عباسی

صحن عتیق و ایوان طلای عباسی

سمت شمال غربی توحید خانه بوسیله در نقره بی بایوان طلای صحن عتیق راه دارد و در سمت جنوب غربی را هروری است که آنجا را بمسجد بالاسر متصل می کند. از سمت مشرق بوسیله دری نقره و راهروی باریک راهی بگنبد معروف اله وردیخان باز می شود. در طرف شرقی توحیدخانه رواق کوچکی است که بنام «مسجد ریاض» خوانده شده و اکنون جزء توحید خانه است و چون غالباً زن ها در آنجا نماز می گذارند معروف بمسجد زنانه می باشد.

**

5- گنبد حاتم خانی: در سمت مشرق حرم رواقی است معروف به «گنبد حاتم خانی» که بوسیله در نفیسی بحرم مطهر راه دارد. این در از صفحات طلا و خطوط و نقوش بسیار زیبا زینت شده است وضع و مساحت این رواق بدین قرار است: طول . $13/5$ و عرض $7/30$ و ارتفاع آن $11/60$ متر است. کف

ص: 50

1- مجله آستان قدس - شماره چهارم.

زیر گنبد باسنگ مرمر فرش شده و ازاره دور آن بار تقاع 1/50 متر از سنگ های مرمر مثبت کاری پوشیده شده است. بالای ازاره کتیبه بی است از سنگ بعرض 40 سانتیمتر و از بالای کتیبه تا سقف تماماً با کاشی های معرق الوان که دارای اشکال و نقوش زیبا می باشد در نهایت زیبایی و ظرافت پوشیده شده است. از سمت شمال این رواق راهروی است بکنید معروف الله وردیخان و از سمت مشرق متصل بدار السیاده و از سمت جنوب وصل به رواق معروف به راهرو کشیک - خانه است. بانی این گنبد حاتم بیك اردوبادی از وزرای شاه عباس کبیر است و عمارت آن در سال 1010 قمری انجام یافته است.

**

6- دار السیاده: این رواق در مشرق رواق معروف بگنبد حاتم خانی و در مغرب صحن جدید قرار گرفته است و با ساختمان گنبد حاتم خانی چنان بهم پیوسته است که هر دو یک رواق بنظر می رسد وضع این رواق بدین قرار است: از سمت مشرق بوسیله یک راهرو و دو در نقره بایوان طلای صحن جدید متصل است. در سمت شمال صغه بی است که از آن بگنبد الله وردیخان راه دارد. از ضلع جنوبی راهرو وسیعی برواقی که بنام «دار السرور» خوانده می شود باز است. در سمت مغرب آن نیز چنانکه ذکر شد گنبد حاتم خانی واقع شده است. کف دار السیاده با سنگ مرمر فرش شده و ازاره آن نیز بار تقاع 1/40 ستر سنگ مرمر است. بالای ازاره کتیبه بی است بخط نستعلیق بعرض 30 سانتیمتر و از بالای کتیبه تا سقف آئینه کاری است. آئینه کاری دارالسیاده در سال 1300 ه. بوسیله علی اصغر خان (امین السلطان) صدر اعظم دوره قاجاریه انجام شده است و چون در سال های اخیر احتیاج بتعمیر و ترمیم داشت بطرز بسیار زیبایی آئینه کاری و زینت کاری آن تجدید شد.

**

7- گنبد الله وردیخان: این گنبد و کاشی های آن از نظر فن معماری و ظرافت و زیبایی از شاهکارهای معماری دوره صفویه است و در شمال شرقی مطهر و گنبد حاتم خانی قرار گرفته. وضع و مساحت بنا بدینگونه است: شکل بنا 8 گوش و دور گنبد از داخل دارای هشت صغه در پائین و هشت صغه کوچکتر در بالا است. اقصر فاصله بین اضلاع متقابل 8/70 متر و اطول فاصله 11/20 متر است. ارتفاع از کف تا سقف 16/2 متر و ازاره دور بار تقاع 1/90 متر سنگ مرمر و از ازاره بیلا تمام از کاشی های عرق بسیار نفیس زینت شده است سقف این گنبد از نظر شکل و ظرافت و کاشی های معرق الوان بسیار عالی و زیباست برجدار داخل صغه های تحتانی باخط ثلث دورتا دور تاریخ ولادت و وفات ائمه معصومین و بعضی احادیث نوشته شده است.

بانی این بنای عالی: الله وردیخان والی فارس از امرای بزرگ زمان شاه عباس اول بوده است (1).

**

8- دار الضیافة: این رواق از سمت مغرب به گنبد الله وردیخان و از سمت مشرق به شمال غربی صحن جدید و از سمت شمال بجنوب شرقی صحن قدیم و از سمت جنوب بقسمتی از گنبد حاتم خانی متصل است. در هر یک از دو ضلع شمالی و جنوبی طاقی شاه -

ص: 51

1- در تاریخ عالم آرای عباسی ضمن وقایع سال بیست و هفتم جلوس شاه عباس اول (1023-1022) چنین نوشته است «... الله وردیخان والی فارس در چهارم ربیع الثانی فوت کرد نعش او را بمشهد مقدس فرستادند. در گنبدی که در جوار روضه مقدسه بنا نموده و با تمام آن موفق گشته مدفون ساختند. از نوادر اتفاقات در آن چند روز ملازمی که مباشر آن عمارت بود از مشهد آمد خان از او تحقیق عمارت و زیب و زینت می نمود آن مرد ساده دل گفت « گنبد عالی و ایران که جهت مدفن ترتیب یافته در کمال تکلف و زیبایی اتمام پذیرفته منتظر ورود مقدم عالی است ». حضار مجلس او را از طرز ادای کلام بنادانی طعن کردند خان فرمود از عالم غیب بر زبان او جاری گشت همانا هنگام ارتحال و زوال حیات است...»، نقل از شماره پنجم مجله آستان قدس - اردیبهشت 1340.

نشین مانند وجود دارد و از ضلع شمالی راهی بصحن قدیم باز میشود در ضلع غربی ایوان سر در بزرگی است که به گنبد الله وردیخان راه دارد و بانی آن ایوان و سردر نیز الله وردیخان بوده است. کف این بنا از سنگ های مرمر فرش شده و ازاره آن نیز از سنگ های منبت کاری تزیین یافته است، در بالای ازاره کتیبه یی با خط ثلث وجود دارد که آیاتی از قرآن کریم نوشته شده است بالای از اره تا سقف تمام آئینه کاری است در بالای ایوانی که به گنبد الله وردیخان راه دارد کتیبه یی است که نام شاه عباس کبیر در آن نوشته شده و تاریخ آن 1022 هجری است. این ایوان دارای کاشی های معرق بسیار نفیس و مقرنس کاریهای ظریف است. وجه تسمیه این رواق بدار الضیافه از آن جهت است که سابقاً مجالس پذیرایی آستانه در جشن ها و سوگواری ها در این رواق انجام می یافته است. اکنون نیز در شب های عاشورا و شب آخر صفر بمناسبت شهادت حضرت امام حسین و رحلت حضرت رضا علیهما السلام مجلس سوگواری با تشریفات و مراسم مخصوص و شکوه و روحانیت محسوسی با حضور رجال و بزرگان از همه طبقات در همین محل و صحن عتیق برگزار می گردد (1).

**

9- دار السلام این رواق از طرف مغرب بوسیله در نقره یی بدار الحفظ و از طرف مشرق به کشیک خانه (بوسیله دری نقره) و از طرف شمال به گنبد حاتم خانی متصل است. کف این رواق از کف دار الضیافه و گنبد حاتم خانی بلند تر است و از سنگ مرمر بسیار نفیسی مفروش است. این رواق بنام ایک - میرزا (وجه تسمیه معلوم نشد) و راهرو کشیک خانه نیز معروف است. با توسعه و تعمیراتی که اخیراً در آنجا بعمل آمده مخصوصاً سنگ فرش زیبای آن رواقی خوش منظر و دلگشا گردیده است (2).

**

10- دار السرور: این رواق در قسمت غربی صحن جدید و جنوب دارالسیاده و مشرق دارالسلام قرار دارد سابقاً این قسمت فقط راهروی بود که به آسایشگاه خادمان یا کشیک خانه واقع در محل معروف به مدرسه علی نقی میرزا راه داشت. در این اواخر راهرو را توسعه داده و آئینه کاری زیبایی در دیوارها و سقف آن انجام داده و آنجا را بصورت رواقی مستطیل در آورده اند (3).

صحن قدیم و صحن جدید

1- صحن قدیم: این صحن بنام صحن عتیق نیز خوانده می شود، وضع و شکل و مساحت آن بدین - قرار است: محل آن در شمال حرم مطهر و شکل آن مربع مستطیل است که طول آن از مشرق بمغرب

ص: 52

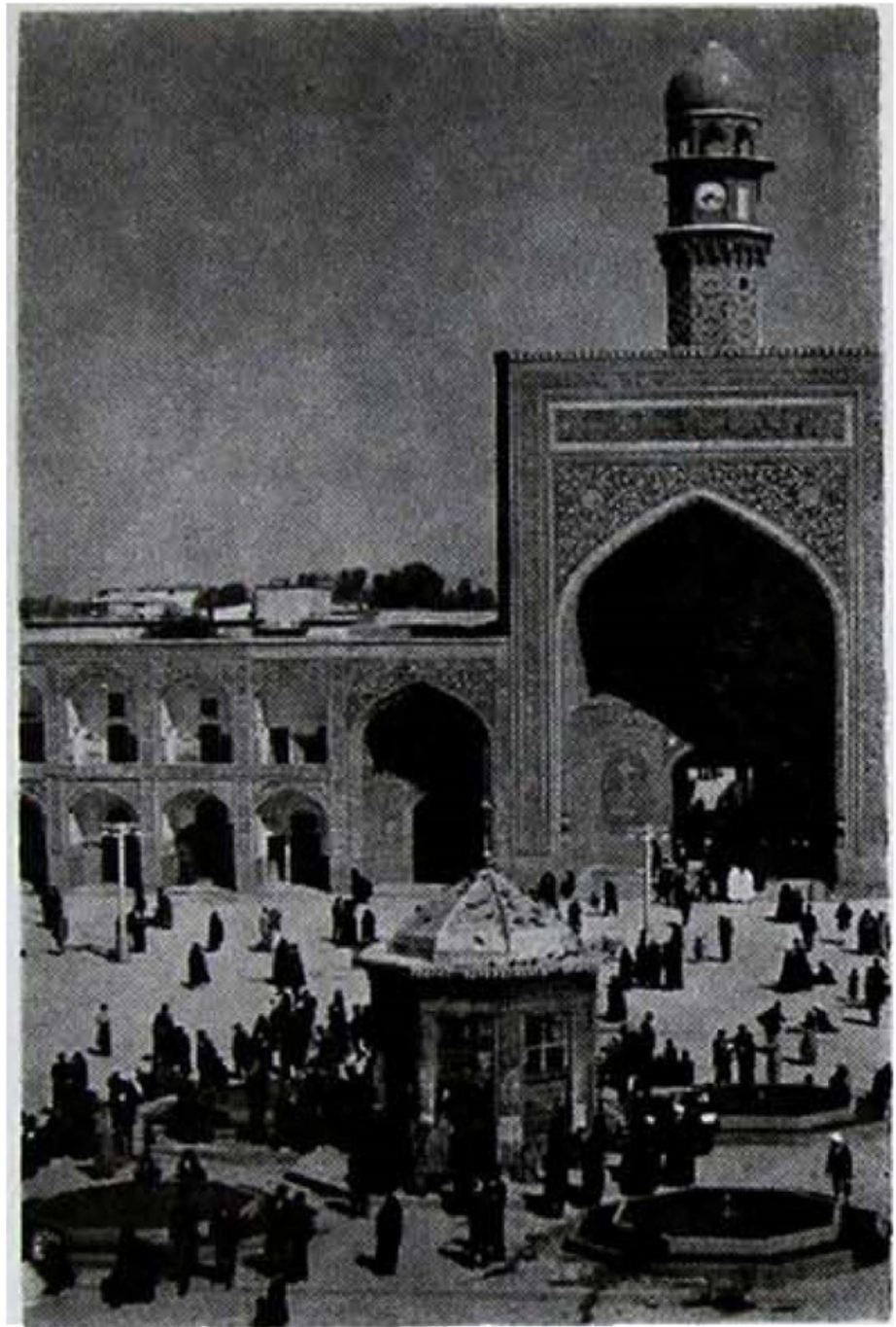
1- از طرف نایب التولیه آستان قدس رضوی که اغلب سمت استانداری نیز دارد در شب های عاشورا و آخر صفر از تمام رجال کشوری و لشکری و علما و روحانیان و طبقات مختلف شهر دعوتی بعمل می آید و همه مدعوین از صحن نو وارد دار الضیافه می شوند و در آنجا بوسیله یکی از وعاظ مشهور ذکر مصیبتی می شود پس از آن بوسیله مأموران آستانه بهریک از حاضران شمع افروخته یی داده می شود و همگی از راهروی که بصحن قدیم می رود داخل صحن می شوند و دور تا دور صحن با شمع های در دست بحال احترام در جای مناسب می ایستند. میان صحن نیز پر از جمعیت زوار و سوگواران است. در این حال چندتن از قاریان قرآن و ذاکران در حالی که اشعاری با آهنگ محزون و دسته جمعی می خوانند از مقابل صفوف ایستاده می گذرند. پس از آن خطیب باشی آستانه بوسیله پلکانی بر روی گنبد سقاخانه طلا واقع در وسط صحن رفته و خطبه یی بلیغ بفارسی و عربی میخواند و ذکر مصیبت می نماید و نام پیغمبر اکرم و همه امامان را با القاب و مناقب خاص ذکر می کند و در پایان خطبه شاهنشاه اسلام پناه ایران را دعا می کند و نام نایب التولیه وقت را نیز ذکر مینماید و آنگاه با آرامش و جلال و روحانیت خاص این مجلس باشکوه خاتمه می یابد در تمام مدت همه حاضران ساکت و بحال ماتم زده هستند.

2- آرامگاه جد اعلای نویسنده این سطور که از علمای پرهیز کار زمان بوده است (مرحوم حاج ملا حسین تربتی اعلی الله مقامه) در این رواق مبارک در

گوشه جنوب غربی واقع است.

3- مطالب مربوط بر واقعا بیشتر از مجله آستان قدس (شماره 2 تا 6) که بقلم آقای علی مؤتمن است نقل گردیده.

104/5 متر و عرض آن از شمال بجنوب 64/5 متر است. صحن دارای چهار ایوان بزرگ و چهار سمت می باشد. ایوان های شرقی و غربی دو رویه هستند ایوان شرقی از طرف خارج رو به پائین خیابان دارای سردر عظیم و ایوان غربی از خارج رو به بالا خیابان دارای سردر باشکوهی است، هر یک از دو ایوان از داخل صحن نیز دارای صدف و سردر بسیار زیبا و عالی می باشند. این دو ایوان از داخل و خارج با کاشی های نفیس ترین شده و از دو ایوان شمالی و جنوبی بزرگتر و باشکوه تر می باشند بالای سردر ایوان شرقی ساختمان شیروانی مانندی است که محل نقاره است و نقاره شبانه روزی دوبار نزدیک طلوع و نزدیک غروب آفتاب و همچنین در جشن های مذهبی و سحرهای ماه مبارک رمضان نواخته می شود (1). بهمین جهت ایوان و سر در بنام ایوان نقاره نیز معروف است. در بالای سردر ایوان غربی ساعتی بر روی پایه زیبا و در زیر گنبد کوچک و ظریفی نصب شده است که چهار صفحه دارد و از چهار جهت مختلف شهر دیده می شود این دو ایوان هر یک دارای در بسیار باشکوه و بزرگی است که بر روی آنها از صفحات نقره گل و بوته دار و با خطوط و کتیبه های زیبا ترین یافته است. در اصلی ورودی همین دو در است که خیابان شرقی و غربی مشهد را که قدیمترین خیابان های این شهر است بهم وصل می کند خیابان غربی صحن بنام بالا خیابان و قسمت شرقی آن بنام پائین خیابان از قدیم شهرت داشته و اکنون نیز بهمان نام و شهرت باقی است آب نهر معروف به نهر خیابان که از مغرب بمشرق جریان دارد و از چشمه معروف به گلسب (بزبان محلی چشمه گیلان) سرچشمه می گیرد از زیر ایوان غربی وارد صحن می شود و از زیر ایوان شرقی خارج میگردد. این آب از موقوفات آستان قدس است و بانی آن امیر علیشیر نوائی (متوفی 906 ه. .) بوده است غیر از این دو در ورودی درهای متعدد دیگری نیز وجود دارد که محل رفت و آمد می باشد.

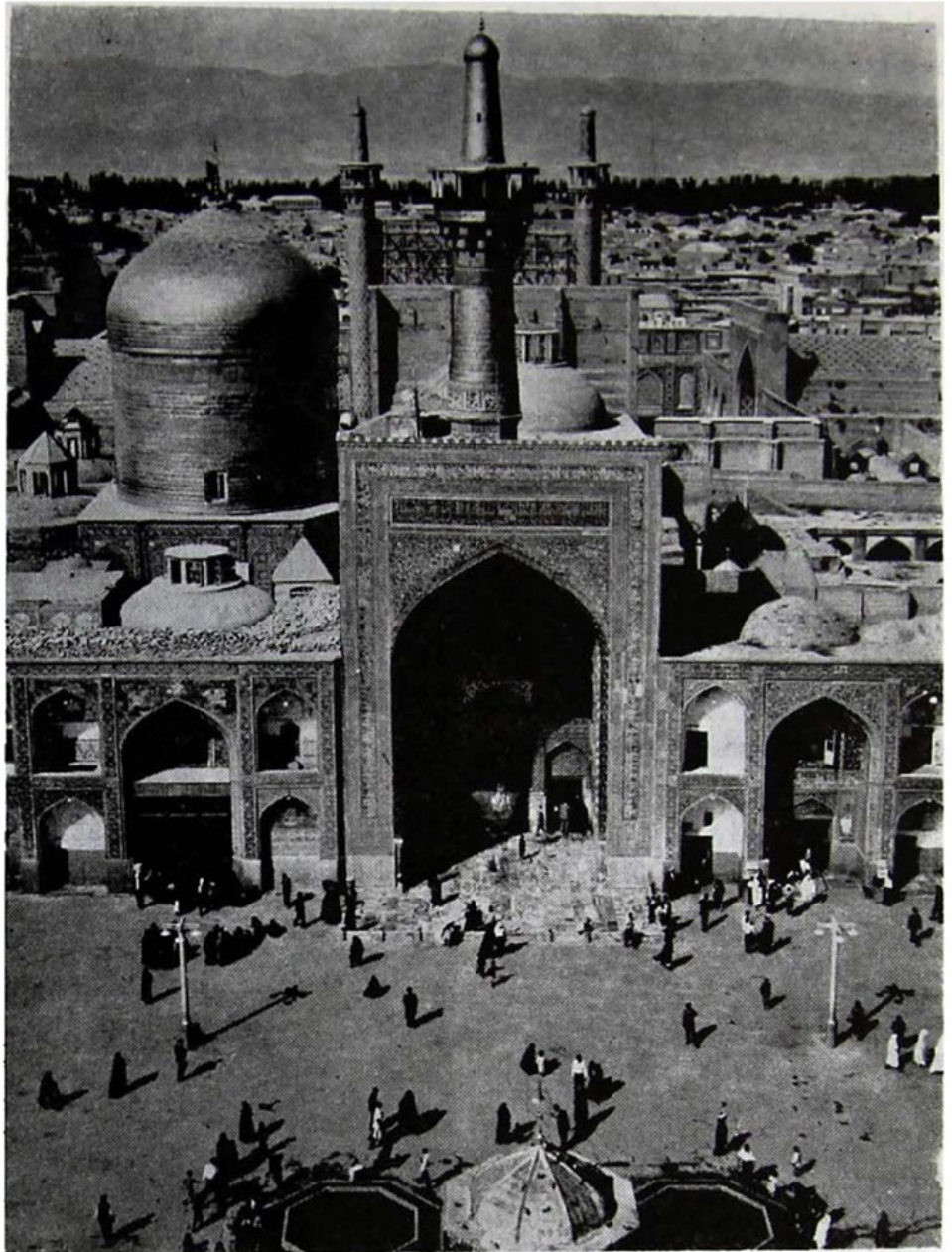

سردر ایوان غربی و ساعتی که روی پایه و زیر گنبد ظریفی نصب شده

سر در ایوان غربی و ساعتی که روی پایه و زیر گنبد ظریفی نصب شده

ایوان جنوبی معروف بایوان طلا در شمال رواق دارالسیاده قرار دارد و یکی از راه های ورود بحرم مطهر از آنجا می باشد سطح دیوارها و سقف این ایوان تمام از خشت هایی که روکش طلا دارد تزیین یافته است. ابعاد آن بدین قرار است: عرض $7/8$ ، طول $14/7$ و ارتفاع $21/4$ متر. در این ایوان چهار در نقره وجود دارد که برواق های حرم باز می شود. این ایوان مشتمل بر بهترین صنایع معماری و تزیینات و خطوط خطاطان درجه اول از جمله محمدرضای امامی می باشد.

1- نقاره ایی که فعلاً نواخته می شود مرکب است از طبل و دهل و چند بوق و سرنای بلند که با ضرب مخصوصی برطبل می زنند و با آهنگ معینی در بوق و سرنا میدنند و از ترکیب دو آوا آهنگی مخصوص پیدا میشود. نواختن نقاره نوبت در دربار شاهان و امرا از قدیم مرسوم بوده است نوشته اند که در زمان اسکندر در شبانه روز سه نوبت و بعد از آن چهار نوبت و در زمان سنجر پنج نوبت می نواخته اند . تاریخ تأسیس نقاره خانه آستانه بدرستی روشن نیست .

ایوان طلای صحن عتیق و دورنمای قسمتی از جنوب شهر مشهد

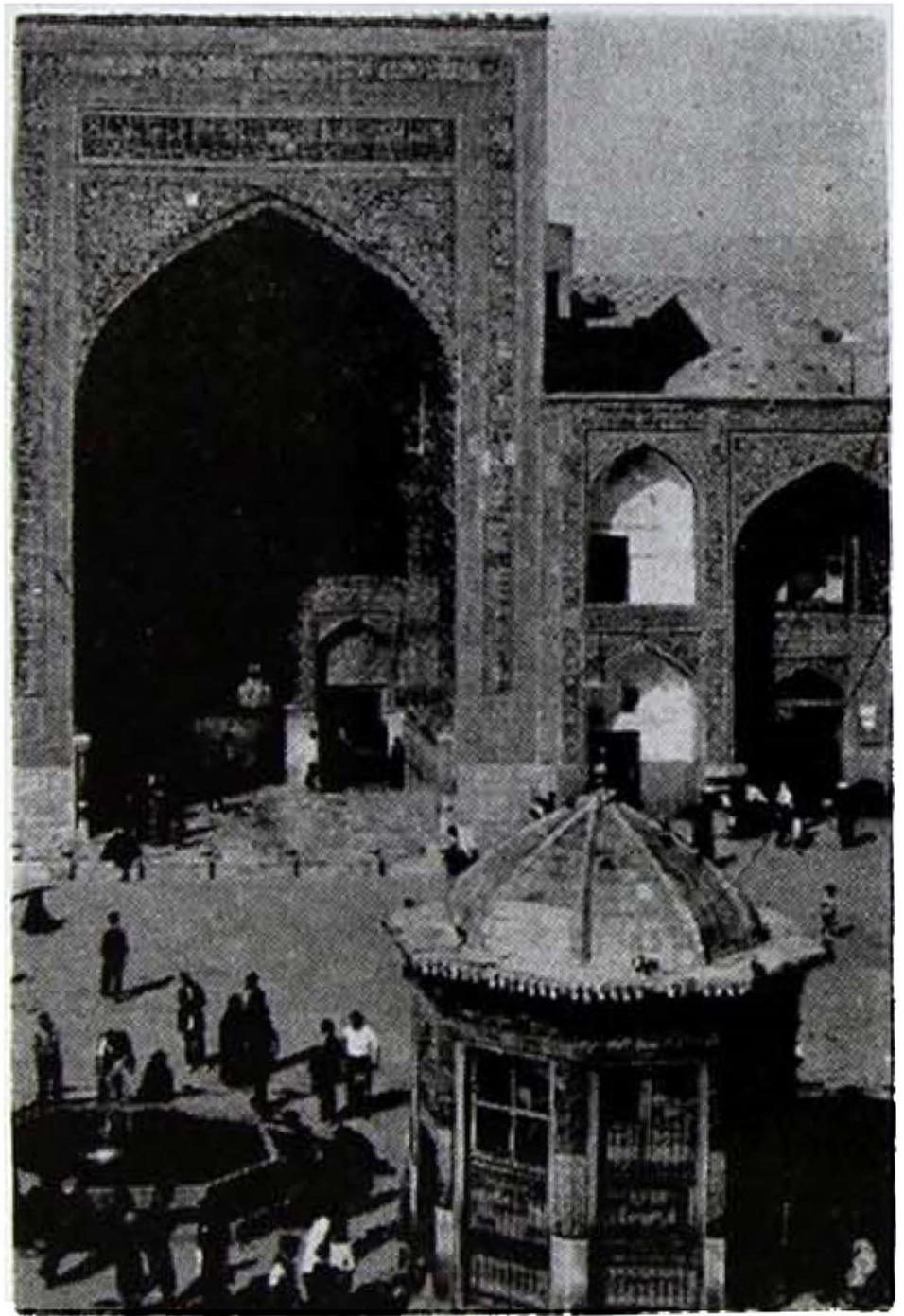
ایوان شمالی معروف بایوان عباسی است و سطح دیوارها از بالای ازاره و سقف تمام از کاشی نفیس معرق تزیین یافته و سقف آن دارای مقرنس بسیار ظریف است. در چهار گوشه آن چهار غرفه است که سطح همه از کاشی های معرق پوشیده شده است دور صنفه بزرگ ایوان کتیبه بی است بخط محمد رضای - امامی اصفهانی که در تاریخ 1009 هجری نوشته شده است.

ابعاد آن بدین قرار است: عرض 8/20، طول 14/8 و ارتفاع آن 22/5 متر .

از ضلع شمالی صحن بدو مدرسه قدیمه در باز میشود یکی مدرسه میرزا جعفر که از مدارس درجه اول مشهد بوده است و دیگری مدرسه معروف به مدرسه مستشار که فعلاً مخروبه است. ساختمان صحن دو طبقه است که در طبقه پائین و بالا حجراتی برای زوار و مجاورین ساخته شده و هر یک از حجرات دارای ایوانی است سطح دیوار ایوان ها و تمام دیوارها از کاشی های الوان گوناگون زینت یافته است. حجرات پایین صحن فعلاً محل قبر مردمان ثروتمند شده است .

**

سقاخانه طلا در وسط صحن سقاخانه بی است معروف بسقاخانه طلا این سقاخانه دارای ساختمان هشت ضلعی است که ازاره آن از خارج سنگ بالای ازاره کاشی و سقف آن بشکل گنبدی است که سطح خارجی آن طلاکاری است. در داخل سقاخانه سنگاب یک پارچه بی از سنگ مرمر گذارده شده است که بنا بمشهور بامر نادر شاه آن را از هرات آورده اند .

سقاخانه طلا و ایوان طلای صحن عتیق - مشهد

سقاخانه طلا و ایوان طلای صحن عتیق - مشهد

**

تاریخ بنا و بنیان صحن : صحن قدیم دارای دو بانی و دو تاریخ بناست : نصف جنوبی آن را که مشتمل بر ایوان طلای فعلی است امیر علی شیر - نوایی وزیر دانشمند و دانش پرور سلطان حسین - بایقرا در سال 872 هجری بنانهاد در پیشانی ایوان طلا- کتیبه بی است بخط محمد رضای امامی که تاریخ محمدرضای بنا را در زمان شاه مذکور نوشته است.

قسمت شمالی را بنابر آنچه صاحب « تاریخ عالم - آرای عباسی » نویسنده معاصر شاه عباس نوشته است شاه مذکور که در سال 1021 زیارت قبر مطهر مشرف شد چون صحن را کوچک دید دستور داد آن را وسعت دهند و خیابانی از دروازه غربی تا دروازه شرقی بسازند (بالاخیابان و پائین خیابان فعلی) و

آب چشمه گلسب را نیز از دروازه غربی وارد شهر کنند. بنابر این وضع و ساختمان فعلی صحن بدستور شاه عباس کبیر انجام شده و ایوانهای شمالی و شرقی و غربی نیز از بناهای آن شاه نیکوکار است.

طلاکاری ایوان طلا به فرمان نادرشاه در سال 1145 هجری انجام شده است

از پادشاهانی که در این صحن و ساختمان تعمیراتی کرده اند نام سلطان حسین بایقرا، شاه عباس - دوم نادرشاه محمد شاه قاجار و ناصرالدین شاه قاجار در کتیبه ها نوشته شده است و از خطاطان معروف نام علیرضا عباسی و محمد رضای امامی دیده می شود.

**

بست بالا خیابان و بست پائین خیابان: فاصله یی در حدود صد متر از طرف بالا خیابان و پائین خیابان تا درهای صحن بوسیله درها و پنجره آهنین از خیابان مجزا شده است که بنام « بست » نامیده می شود .

ص: 55

در سابق متهمان و مقصران که مورد تعقیب مأموران دولت قرار می گرفتند اگر خود را بداخل بست می رساندند از تعرض مصون بودند سابقاً این گونه بست ها در چهار طرف حرم مطهر قرار داشته است که فعلاً فقط بست بالاخیابان و پائین خیابان باقی مانده است.

**

گلدسته های طلا : بر روی هر یک از ایوان های طلا و ایوان شمالی مقابل آن (ایوان عباسی) مناره یی خوش ساخت و زیبا وجود دارد که سطح آنها قسمتی از روی بام با آجر و مقداری بالای آن با کاشی و از بالای کاشی تا سر طوق مناره از خشت های طلا زینت شده است. در قسمت فوقانی گلدسته ها جایگاهی است برای مؤذن . اذان گویان خوش آواز از مردمان بومی و زوار در سحر و بامداد و ظهر و شام و در شب های ماه رمضان باذان و با مناجاة با الحان و نغمات دلنشین و کلمات و اشعار روح انگیز می پردازند.

وضع این مناره ها شبیه بهیچ یک از مناره های مساجد و مشاهد مشرفه نیست زیرا مناره های جفت معمولاً در دو طرف ایوان و دو طرف گنبد ساخته شده اند چنانکه ایوان و گنبد در وسط آنها قرار دارند ولی این دو گلدسته در طول شمالی گنبد قرار دارند و عرض صحن فاصله میان آنهاست و از نزدیک تفاوتی میان آنها وجود ندارد ولی در نظر مسافران و زوار که از طرف جنوب شهر وارد شهر می شوند از دور گنبد را در میان دو گلدسته می بینند و این در نتیجه دقت مهندسی معماران هنرمند زمان بوده است.

تمام ساختمان با طلا کاری مناره روی ایوان طلا از آثار شاه طهماسب صفوی است که گویا نادرشاه افشار نیز در موقع طلا کاری ایوان این مناره را ترمیم و تجدید طلا کاری کرده است. ارتفاع مناره از کف صحن 40/50 متر و دور خارج آن 13 متر است .

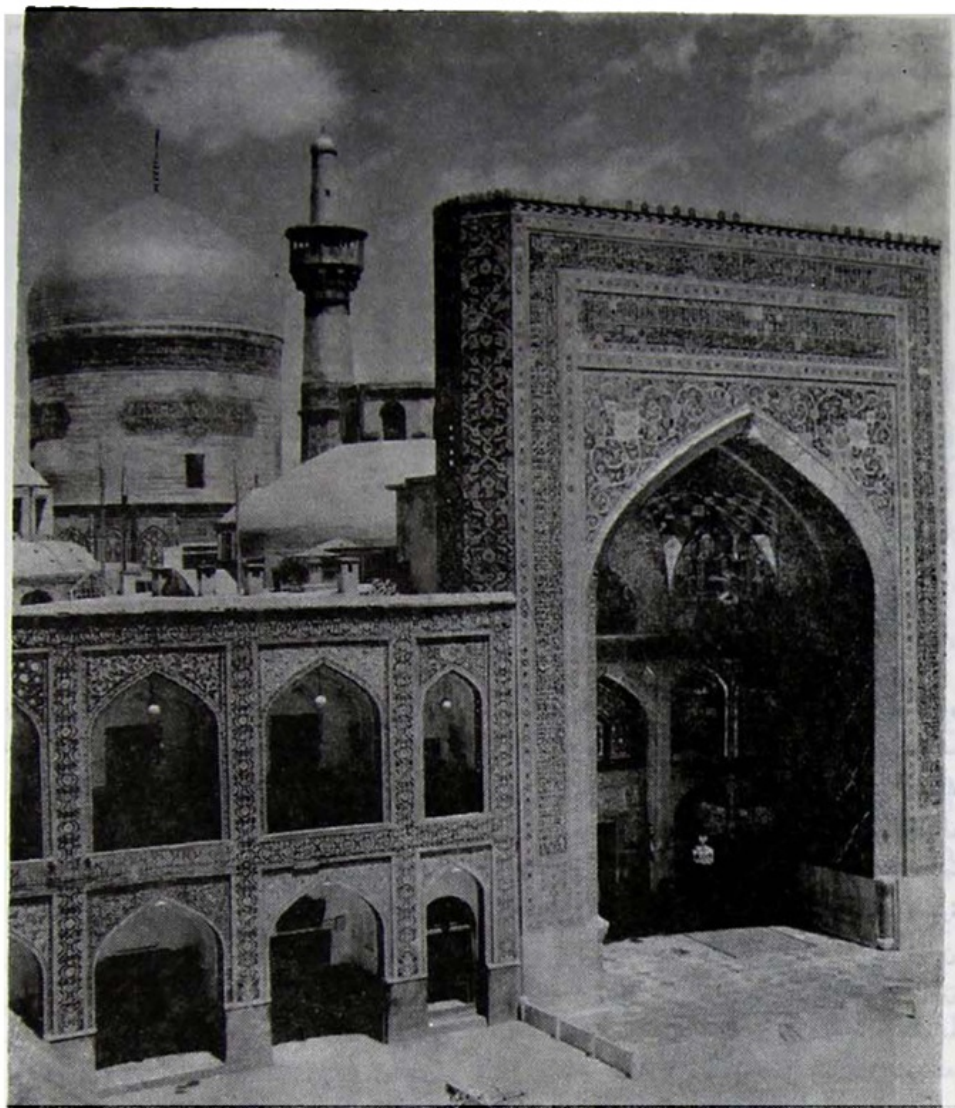
مناره دیگر که روی ایوان عباسی در شمال مناره اول قرار دارد از نظر شکل و ساختمان و ارتفاع قرینه مناره اول است و ساختمان و تذهیب آن تماماً بامر نادرشاه افشار در 1145 هجری انجام یافته است بنا بر مشهور از آغاز ساختمان تا انجام آن بیش از چهل روز طول نکشیده است.

**

2- صحن جدید : این صحن در سمت مشرق حرم قرار گرفته و از جهت شکل و ساختمان شبیه بصحن قدیم ولی مساحت آن کمتر است ولی از نظر فن معماری و تزیینات و کاشی کاری نیز پایه صحن قدیم نمی رسد. ابعاد آن بدین قرار است: طول از مشرق به مغرب 81/5 و عرض از شمال بجنوب 10 متر است. این صحن نیز دارای چهار ایوان اصلی و بزرگ و خود صحن دو طبقه است که دور تا دور آن بسبک صحن قدیم دارای حجرات و ایوان های کوچک و ظریف می باشد و تمام سطح آنها از کاشی های الوان زینت شده است. ایوان شمالی دو رویه است و درش به بست پائین خیابان باز می شود سردر با شکوهی رو بخوابان و سردری عظیم در داخل صحن دارد. این در شرقی نیز دو رویه است که درش بفلکه جنوبی باز می شود و از طرف خیابان دارای جلوخان و سردر با شکوهی است. درهای اصلی ورود بصحن همین دو در می باشند. ایوان غربی معروف به ایوان طلای ناصری در مشرق حرم واقع شده است و بوسیله یک در نقره و یک راهرو کوچک و در نقره دیگر بدار السیاده راه دارد . در دو طرف ایوان دو کفشداری است که زائران از آنجا بحرم مشرف می شوند.

ازاره این ایوان از سنگ های مرمر بسیار نفیس و کف ایوان از سنگ مرمر ساده فرش شده است. از بالای ازاره تا سقف روی دیوارها و مقرنسها از خشت های طلا تزیین یافته است. ابعاد ایوان بدین قرار است: عرض 7/25 ، طول 10/30 و ارتفاع 20/10 متر می باشد. در ایوان جنوبی در شمال صحن جدید موزه آستان قدس قرار دارد و از داخل ایوان بوسیله هفت پله سنگی و دری آهنی راهی بصحن موزه گشوده شده است.

بنای صحن جدید در زمان سلطنت فتحعلی - شاه قاجار و بدستور وی و کاشی کاری و تکمیل آن

ضلع غربی صحن جدید و ایوان طلا - مشهد

ضلع غربی صحن جدید و ایوان طلا - مشهد

در عهد نوه اش محمد شاه قاجار انجام یافته است. ایوان طلا در زمان پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار و نیابت تولیت عضد الملک طلاکاری شده و بهمین جهت مشهور بایوان ناصری است (1).

کتابخانه و موزه آستان قدس : کتابخانه آستان قدس و اشیاء نفیس آن سابقاً در چند حجره از حجرات صحن نو (حجرات فوقانی مدرسه علینقی میرزا) قرار داشت. در زمان سلطنت شاهنشاه رضا شاه - پهلوی و نیابت تولیت محمد ولیخان اسدی

ص: 57

پس از احداث خیابان فلکه که بدور آستان قدس کشیده شد فکر ایجاد ساختمانی برای خزانه اشیاء نفیس و کتابخانه آستانه پدید آمد و برای آن محلی در نظر گرفته شد که متصل بساختمان های فعلی آستان قدس باشد از این جهت محلی را که در جنوب صحن جدید بنام «پائین پا» وجود داشت و مشتمل بر تیمچه بی بود که مرقد مرحوم شیخ بهائی عالم معروف عصر شاه عباس در آن قرار داشت و همچنین مدرسه بی که بنام مدرسه پائین پا مشهور بود (مدرسه سعیدالدین) برای این ساختمان در نظر گرفته شد با کرمک فنی وزارت فرهنگ و با نقشه آندره گدار فرانسوی مدیر کل باستان شناسی و از روی اسلوب و معماری جدید طرح بنای موزه و کتابخانه ریخته شد. ساختمان بنا در سال 1316 ش. آغاز و در سال 1324 ش. انجام یافت و صحن زیبای دیگر با اسلوب جدید بر دو صحن سابق افزوده گردید که اخیراً دیوارهای آنها را کاشی - کاری ظریفی می کنند.

مساحت موزه 9398 متر مربع است که 1024 متر مربع آن زیر بنای موزه و کتابخانه و مقبره مرحوم شیخ بهائی و 600 متر زیر بنای تالار تشریفات و 7774 متر مساحت صحن موزه است عمارات موزه با بتون مسلح ساخته شده و جمعا از سه طبقه تشکیل یافته که دارای 10 سالن بزرگ و کوچک است. نمای خارج ساختمان از سنگ مرمر سماقی و بشم نماست، نمای پایه ها از سنگ خلیج چیده شده است. کف سالن ها و اطاق ها و راه روها تماماً از سنگ مرمر عالی خراسان (معدن تربت حیدری) باشکال زیبا فرش شده است. صحن موزه از طرف شمال محاط است بعمارت موزه و کتابخانه و تالار تشریفات و مقبره شیخ بهایی از طرف مغرب بمسجد گوهرشاد که در این ضلع ایوان و سردری باشکوه و مزین بکاشی های نفیس ساخته شده است. ساختمان بنای موزه و کتابخانه تماماً از درآمد موقوفات خود آستان قدس رضوی انجام یافته است (1).

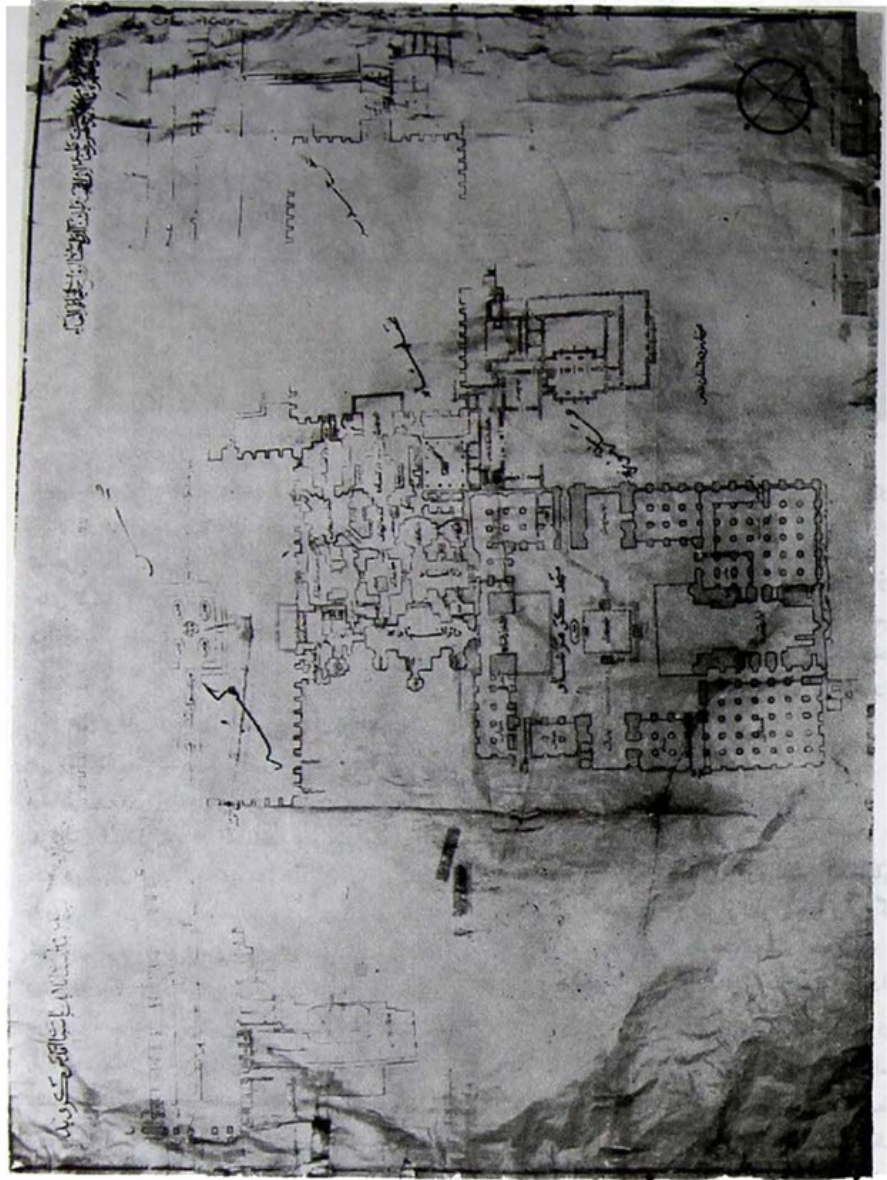
صحن موزه آستان قدس - مشهد

صحن موزه آستان قدس - مشهد

کتابخانه آستان قدس رضوی از کتابخانه های درجه اول ایران و از جهت اشتمال بر نسخ نفیس خطی دیمی و نسخ منحصر بفرد که در طول چندین صد سال جمع آوری و وقف شده کم نظیر است (2). همچنین موزه آستان قدس دارای نقایس گران بهایی است که در در طول قرون از طرف پادشاهان و بزرگان بانجا هدیه

1- شماره 10 مجله آستان قدس رضوی .

2- رجوع شود بفصل «کتاب» در مجلد اول همین کتاب.

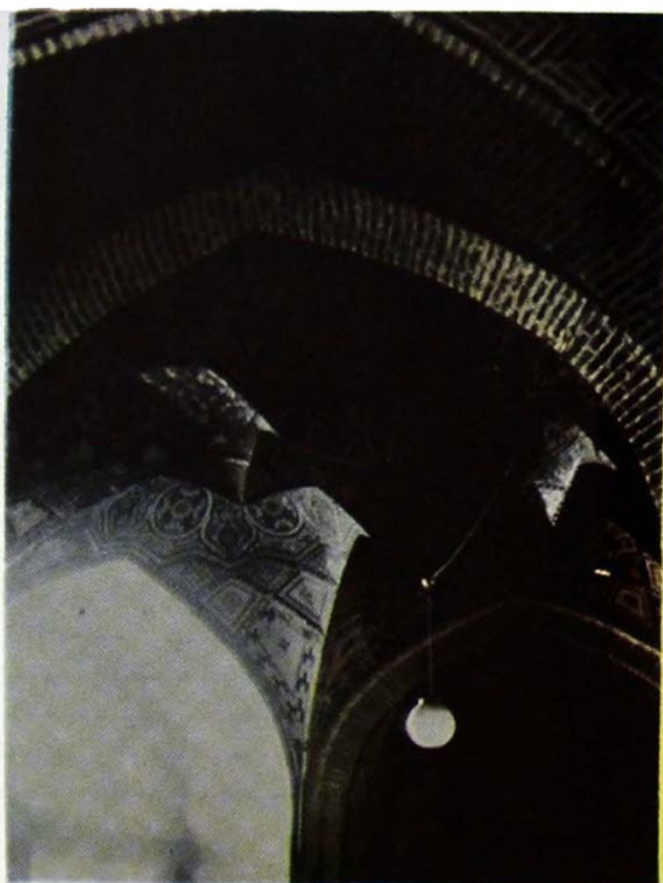

نقشه ساختمان بقعة مطهر حضرت ثامن الائمه حضرت علي بن موسى الرضا عليه السلام - مشهد

نقشه ساختمان بقعة مطهر حضرت ثامن الائمه حضرت علي بن موسى الرضا عليه السلام - مشهد

مسجد سپهسالار تهران - قسمت دیگری از هفت کاسه

مسجد سپهسالار تهران
قسمتی از هفت کاسه

عمارت موزه آستان قدس - مشهد

عمارت موزه آستان قدس - مشهد

شده است و با اینکه کتابخانه و موزه چندین بار مورد تجاوز و تخریب و ازبکان و روس ها و بعضی از شاهزادگان نادری قرار گرفته است اکنون نیز کتاب های نفیس و کم نظیر و جواهرات و اشیاء بی بدیل در آنجا بسیار است .

**

موقوفات آستان قدس و اداره آن ها

شاهان با عقیده و ایمان و امرا و بزرگان زمان و سایر مردم نیکوکار در طول مدتی که متجاوز از هزار سال است علاوه بر ساختمان ها و مرمت و تعمیراتی که در آستان قدس کرده اند املاک گران بهای بسیاری را برین آستان وقف نموده اند و برای اینکه بعد از خودشان مردمان بیایمان تجاوزی بموقوفات نکنند بیشتر واقفان تولیت را پادشاه وقت تفویض کرده اند و در قانون مصوب مجلس شورای ملی نیز این معنی تصریح گردیده است. از این رو برای اداره موقوفات وسیع و پردرآمد آستان قدس که قسمت عمده آنها در خراسان و پاره بی از موقوفات مهم نیز در سایر شهرستانهای ایران است همیشه از طرف پادشاهان وقت نایب - التولیه بی از رجال درجه اول کشور تعیین می شود . این نایب التولیه را قبلاً «متولی باشی» آستان قدس می گفتند و اکنون مقام « نیابت تولیت عظمی » می نامند .

گاهی نیابت تولیت و استانداری وقت بعهده یک تن واگذار می شود.

اکنون سازمان اداره موقوفات آستان قدس سازمانی وسیع و دارای کارمندان عالی رتبه است. از قدیم نیز سازمانی که دارای چند کشیک و سرکشیک و خادم باشی و سایر مقامات و مناصب بود وجود داشته

است.

2- آستانه حضرت معصومه (قم)

اشاره

بعد از آستان قدس رضوی در مشهد ، بقعه مبارکه حضرت معصومه در قم از نظر شکوه و بزرگی و توجه زائران و وجود موقوفات بسیار در درجه دوم بناهای مذهبی و زیارتگاه های مردم ایران قرار دارد.

چنانکه در شرح بنای آستان قدس رضوی اشاره آبادی و توسعه یافتن شهر مشهد رضوی امروز پس از آن بود که در قرن دوم هجری مدفن مطهر حضرت رضا (علیه السلام) در آنجا قرار گرفت و طولی نکشید که در قرن سوم هجری یکی از شهرهای بزرگ ایران و زیارتگاه شیعیان جهان شد. همچنین قم که قبل

از اسلام آبادی کوچک و گمنامی بود پس از رحلت حضرت فاطمه (علیه السلام) خواهر مقدسه حضرت رضا (علیه السلام)

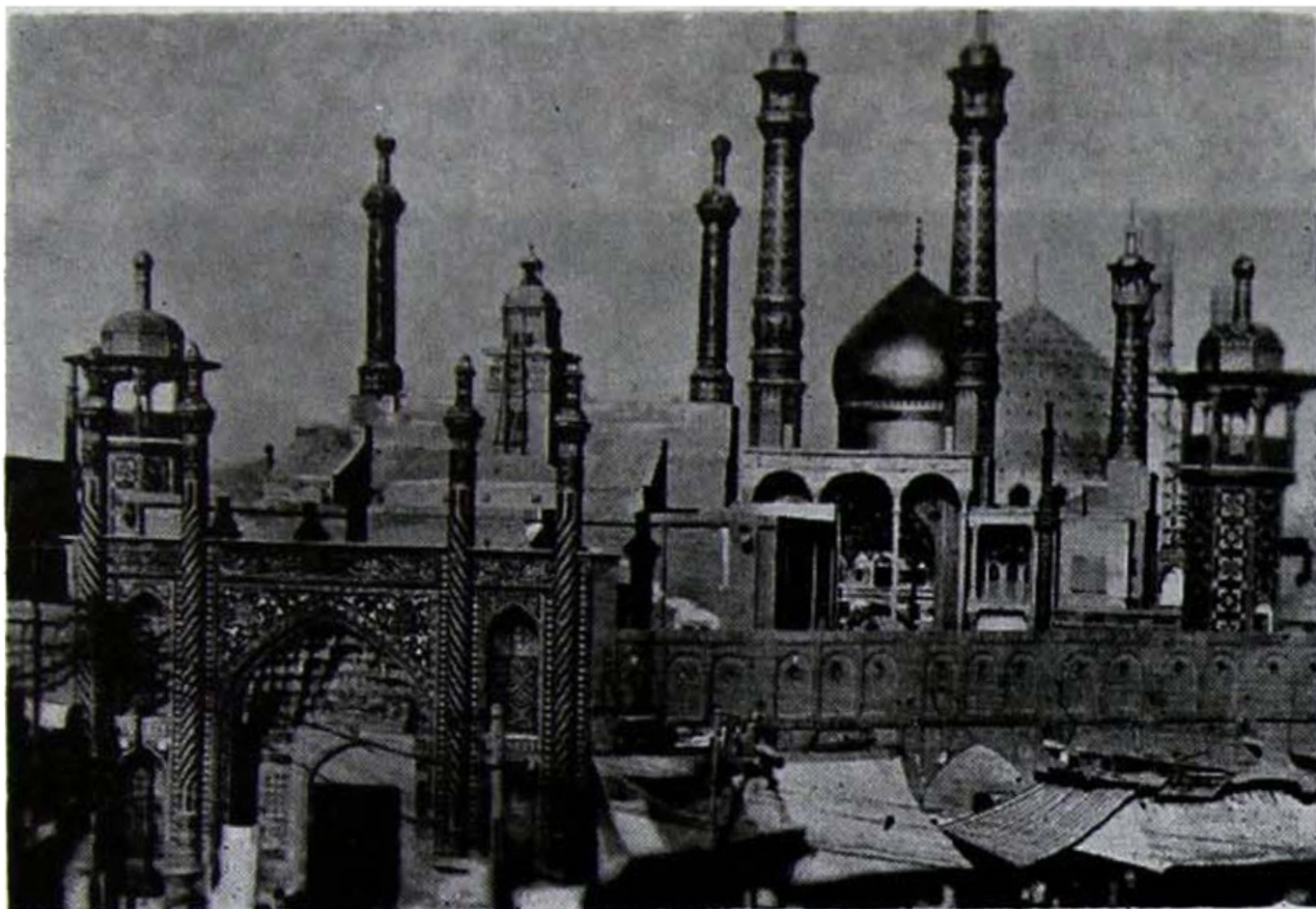
مسجد سپهسالار تهران - قسمت دیگری از هفت کاسه

مسجد سپهسالار تهران قسمتی از هفت کاسه

ص: 60

در آن شهر کوچک کم رو بوسعت گذارد و شیعیان از ایران و سایر کشورهای اسلامی بدانجا روی آوردند تا کم کم در اواخر قرن سوم و چهارم یکی از شهر های بزرگ مرکزی ایران گردید و علماء و دانشمندان مذهبی بزرگی از آنجا برخاستند.

علت آمدن حضرت معصومه خواهر حضرت رضا (علیه السلام) از مدینه به ایران این بود که در سال 200 هـ. چنانکه در تواریخ بتفصیل ذکر شده مأمون خلیفه عباسی برای دل جوئی علویان و جلب قلوب شیعیان و بعلل و جهات دیگر با اصرار و ابرام حضرت علی بن موسی (علیه السلام) امام هشتمین شیعیان را از مدینه به مرو طلب کرد تا آن حضرت را ولی عهد خود گرداند. حضرت رضا (علیه السلام) با اکراه و اجبار این تکلیف را قبول فرمود.

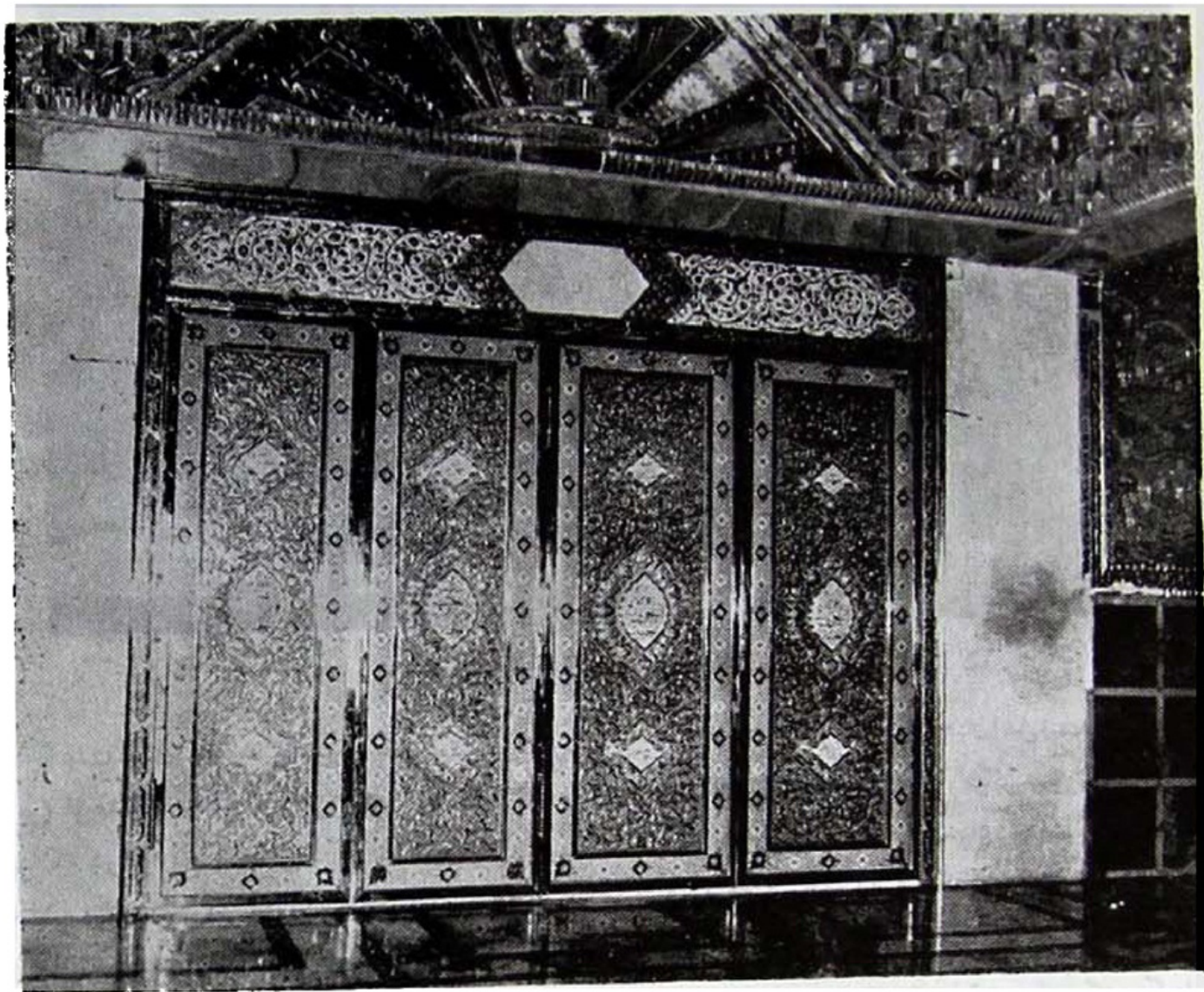
بقعة مباركة حضرت معصومه علیها السلام - قم

بقعة مبارکه حضرت معصومه علیها السلام - قم

در سال 201 هجری، فاطمه (علیه السلام) خواهر آن حضرت بشوق دیدار برادر از مدینه رهسپار ایران گردید. چون به ساوه که در آن تاریخ شهری آباد بود رسید بیماری بوجود مبارکش راه یافت. از همراهان مسافت تا قم را که محل شیعیان و دوستان آل علی بود استفسار کرد. گفتند ده فرسنگ است. پس بخادم خود دستور داد که در رفتن شتاب کند تا زودتر به قم برسند. در همین هنگام جمعی از بزرگان و رؤسای شیعیان که خبر ورود آن مخدره را بساوه شنیده بودند باستقبال آن بانوی عظمی آمدند و او را با احترام تمام بقم بردند و درخانه یکی از محبان اهل بیت و رؤسای قوم فرود آوردند. بانوی بزرگوار بر اثر بیماری و ناتوانی پس از 17 روز اقامت درقم بسرای جاودانی رحلت فرمود و در همین محل که آرامگاه شریفش می باشد و در آن زمان به زمین بابلان شهرت داشت مدفون گردید. پس از زمانی کم کم آبادی کوچک و گمنام قم رو بوسعت گذارد و یکی از مراکز و حوزه های معروف و بزرگ فقها و علمای اخبار و احادیث و تفسیر شیعه گردید و مساجد و مدارس بزرگ برای تعلیم و تعلم و برای اقامه نماز جماعت و جمعه در آنجا برپا شد و در مدت متجاوز از هزار سال این شهر با همین وصف و شهرت همواره موقع علمی و دینی خود را حفظ کرد چنانکه هم اکنون در عصر ما قم بزرگترین حوزه های علمی علوم اسلامی شیعه و فقه امامیه در ایران و مرکز

مراجع تقلید و افتاء علماء شیعیان جهان میباشد. درین شهر مقابر و آرامگاه امامزادگان و علویان و فقها و علما و مفسران و محدثان و شاهان و شاهزادگان از تمام شهرهای ایران بیشتر است.

بعلاوه در مجاورت قبر حضرت معصومه و در زیر قبة حرم مطهر نیز چندتن از بانوان خاندان امامت و از امامزادگان جلیل مدفونند.

درب طلای جدید بقعه مبارکه حضرت معصومه (ع) - قم

درب طلای جدید بقعه مبارکه حضرت معصومه (علیه السلام) - قم

وضع حرم مطهر و ساختمان های آن

* وضع حرم مطهر و ساختمان های آن (1)

آستانه مقدسه با تمام ساختمان ها و بیوتات آن در سمت شرقی رودخانه معروف قم رود و تقریباً در مرکز شهر فعلی قرار گرفته است.

مساحت مجموع زمین هایی که حرم مطهر و صحن عتیق و صحن جدید و مسجد زنانه و موزه و سایر بیوتات و ساختمان های وابسته باستانه در آن قرار گرفته

است 13527 متر مربع می باشد که ازین مقدار 1914 متر مربع مساحت زمینی است که زیربنای گنبد و ایوان های شمالی و جنوبی و شرقی و مسجد بالاسر و مقابر شاهان صفوی است.

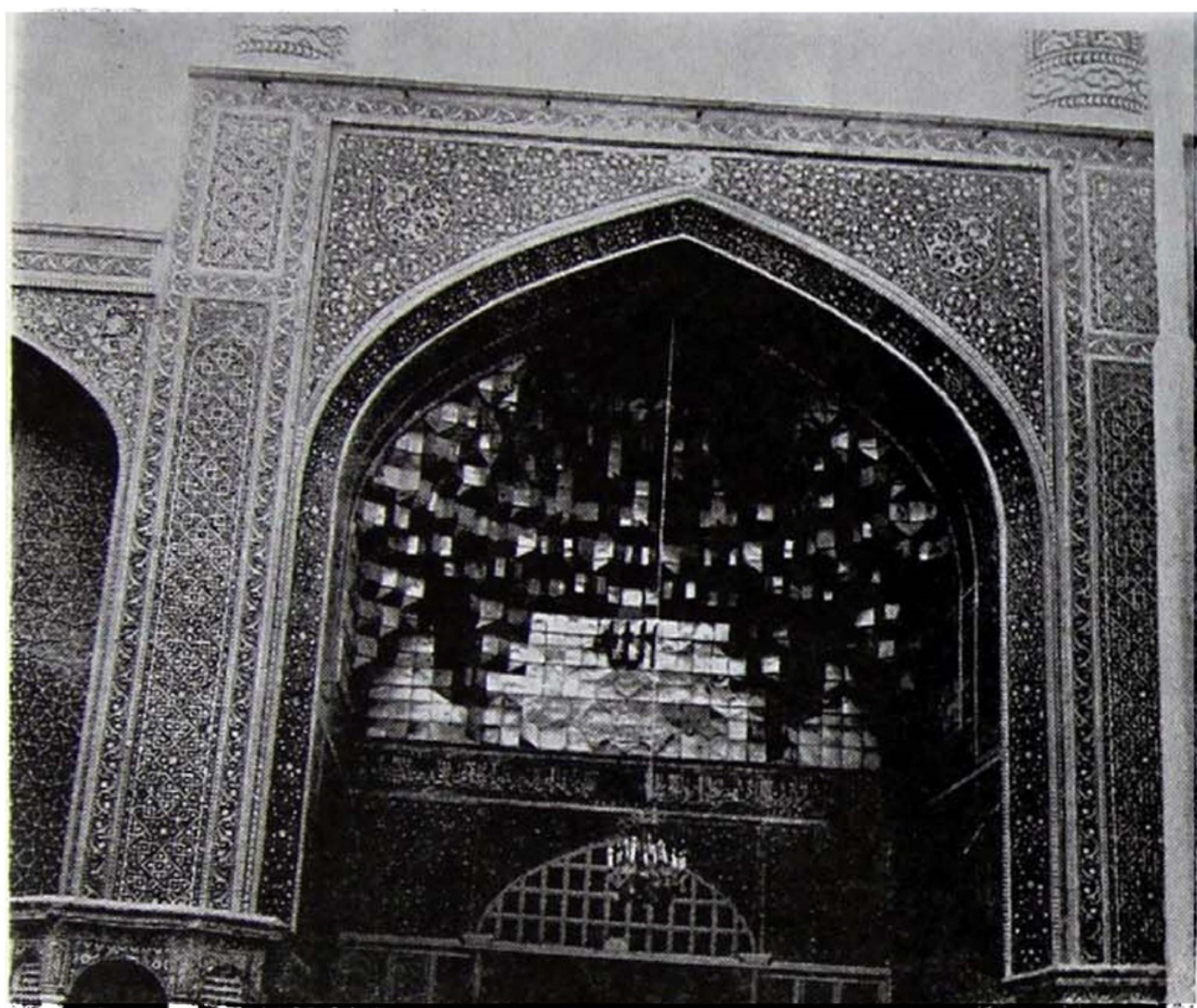
در شمال حرم صحن عتیق و در جنوب آن صحن زنانه (که اکنون مبدل بمسجد بسیار زیبا و باشکوهی شده) و در مشرق صحن جدید یا صحن اتابکی و در مغرب مسجد بالاسر قرار دارد. مسجد اعظم نیز که در سال های اخیر (1336 ش.) بنیان شده و مسجد بزرگ و باشکوهی است در سمت غربی حرم مطهر واقع

ص: 62

1- مطالب این قسمت بیشتر از کتاب «انجم فروزان» تألیف آقای عباس فیض قمی چاپ قم 1322 - نقل واقتباس شده است.

پس از رحلت حضرت فاطمه (علیه السلام) در قم نخستین بنا که عبارت بود از سایبان بوریایی بوسیله شیعیان که ساکن قم و معروف بنخاندان سعد اشعری بودند ، بر روی قبر گذارده شد پس از مدت کمی یکی از دختران حضرت امام محمد تقی (علیه السلام) بنام سیده زینب بقم آمد و قبه یا گنبد ساده یی بر روی

قبر بنا نهاد و طولی نکشید که خود او هم در قم بدرود حیات گشت و در زیر همان قبه در مجاورت عمه اش مدفون شد. بقعه و گنبد کوچک دیگری نیز پس از آن برای چندتن از امامزادگان که در آنجا مدفون شدند. در جوار بقعه اول ساخته شد .

ایوان طلای بقعه مبارکه حضرت معصومه (ع) - قم

ایوان طلای بقعه مبارکه حضرت معصومه (علیه السلام) - قم

وضع حرم و قبه در طول مدت قریب سیصد سال بهمان سادگی بود تا در سال 529 هجری شاه بیگم دختر عماد بیک که از زنان شیعه نیکوکار و بلند که همت بود گنبد بزرگی بر جای گنبد های کوچک و ساده بنا نهاد. از وضع این گنبد بتفصیل اطلاعی در دست نیست ولی بقرار معلوم گنبد مزبور از داخل

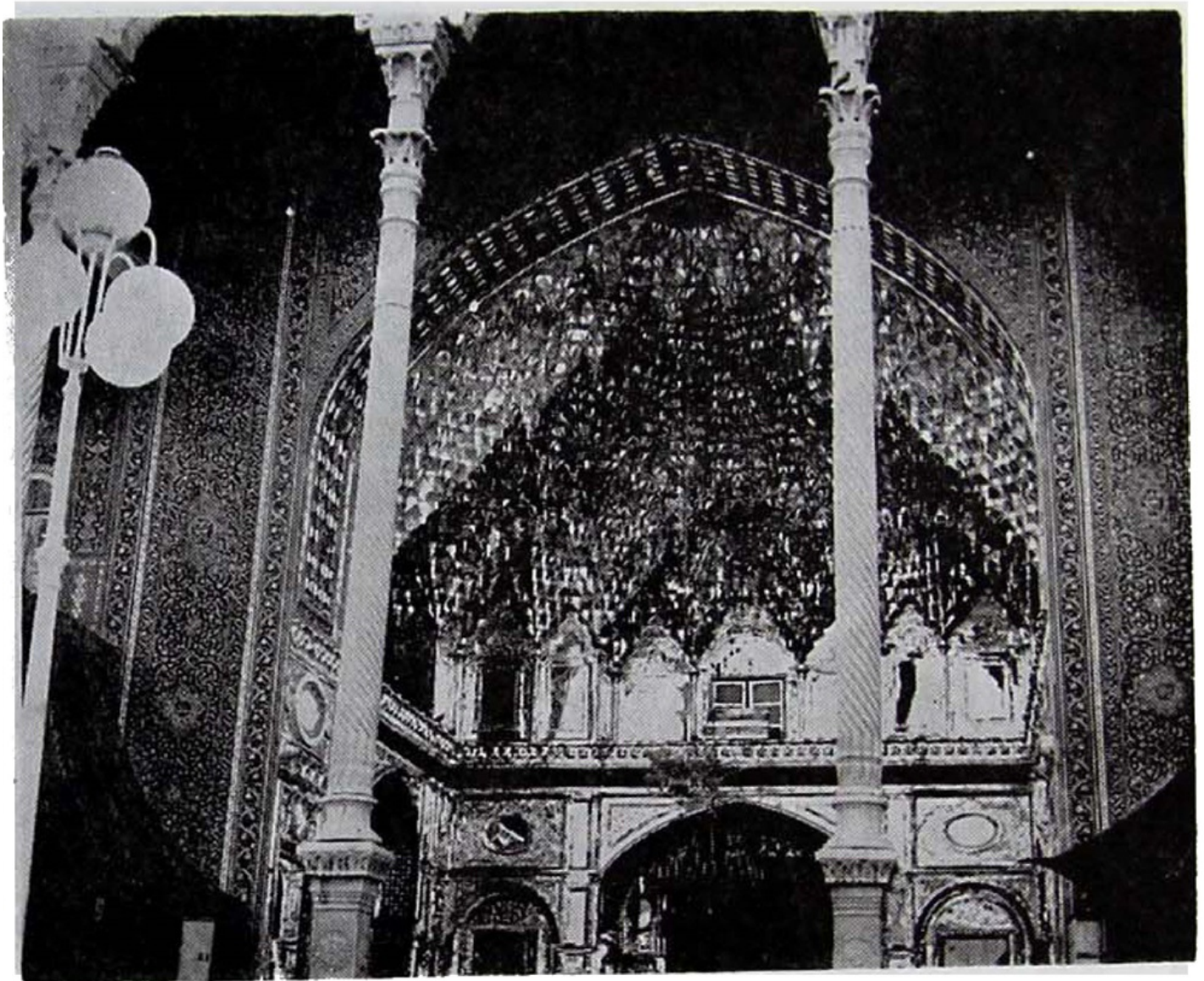
منقش بطلا و لاجورد و از خارج مزین بکاشی و قاعده گنبد کثیر الاضلاع منظم و هشت گوشه بوده است ولی هنوز نه در داخل حرم ضریح و نه در اطراف آن ایوان ها و صحن مسجد و مدرسه ساخته نشده بوده است. این وضع ادامه داشت تا ظهور دولت صفویه که در آن عصر ساختمان ها و تعمیرات مهم در آثار و ابنیه شیعی شروع گردید و همچنان تا زمان ما ادامه یافته است.

ساختمان ها و بناها از دوران صفویه تاکنون بترتیب تاریخ و بطور اجمال بدین قرار است:

ص: 63

1- ایوان قسمت شمالی حرم را بفرمان شاه اسماعیل اول در سال 925 هجری قمری بنا نهادند و آن را با کاشیهای بسیار نفیس و معرق تزیین کردند. این ایوان در حقیقت شالوده و اساس صحن کهنه گردید.

2- ساختمان ضریح زیبایی از کاشی بفرمان شاه طهماسب اول و بدست اعتماد الدوله در سال 950 ه. انجام یافت و بر روی قبر مطهر نصب شد.

ایوان آینه صحن حضرت معصومه (ع) - قم

ایوان آینه صحن حضرت معصومه (علیه السلام) - قم

ضریح نقره‌ی نیز بفرمان همین شاه ساخته شده بود که ضریح کاشی را فرا میگرفته و بمرور ایام از هم گسیخته شده است.

پیش از ساختمان ضریح بفرمان شاه مزبور ایوان جنوبی «مدرسه فیضیه» که بصحن عتیق متصل است و تا همین اواخر مدخل صحن عتیق از مدرسه مذکور بود بنیان گردید (939 هجری).

3- صحن زنانه که در قسمت جنوبی حرم واقع شده بود بفرمان شاه صفی اول در سال 1077 ه ساخته شد. این صحن اخیراً تبدیل بمسجد زیبا و ظریفی شده است.

4- بفرمان شاه عباس ضریحی از فولاد سفید بر روی قبر نهاده شد و بتدریج صفحه‌هایی از نقره بر آن افزوده گردید.

5- بفرمان شاه سلطان حسین بنای دیگری در سمت غربی آستانه ساخته شد (1107ه.ه.).

6- مرتضی قلیخان ملقب به (صفی قلیخان) ایوان آستانه را مرمت کرد.

7- سقف حرم مطهر بفرمان کیکاوس میرزا پسر فتحعلی شاه آینه کاری و مقرنس شد (1215 هجری قمری).

8- کاشی های گنبد بفرمان شاه وقت تبدیل بخشت

ص: 64

زراندود گردید (1218 ه.ق.).

9- کف حرم و اطراف قبر بسنگ مرمر مفروش و درب طلایی بر ضریح نصب و درب نفیس دیگری که طلا کاری بود در ضلع شمالی رواق نصب شد (1221- قمری).

10- در سال 1236ق. مسجد بالاسر ساختمان گردید.

11- در سال 1266ق. صحن کهنه را وسعت دادند و در شمال غربی آن بقعه بی برای آرامگاه فتحعلی شاه ساختند که هنوز موجود است و مأذنه بی نیز در صحن مزبور ساخته شد. در آرامگاه فتحعلی شاه بعداً بسیاری از خاندان قاجاریه از زن و مرد مدفون شدند.

12- در سال 1270 ق. صفحه هایی از نقره بر روی پولاد ضریح نصب شد.

13- آخرین ساختمان بزرگ دوره قاجاریه بنای صحن جدید است که مرحوم امین السلطان (آقا - محمد ابراهیم) آن را آغاز کرد ولی اجل بوی مهلت نداد تا آنکه فرزندش میرزا علی اصغر خان اتابک امین السلطان صدراعظم وقت زمانی که در قم بسر میرد (1315 ق). آن را بیابان رسانید و در سمت غربی صحن و مدخل حرم مطهر ایوان باشکوهی بساخت و سقف آن را آئینه کاری و مقرنس بسیار زیبایی کرد. دو گلدسته نیز در دو طرف ایوان بنا نهاد و گردا گرد صحن حجراتی ساخت که کم کم آرامگاه خانوادگی بعضی از اشراف و اعیان شد، ساختمان صحن نو در سال 1303 ه.ق. پایان یافت.

ساختمان ها و تغییرات بزرگی که در چند سال اخیر پیدا شده است بطور اجمال بدین قرار است:

1 - احداث حوض بزرگ و آب نمای زیبایی در صحن جدید با فواره های متعدد.

2- تعمیرات اساسی در داخل حرم مطهر و تغییرات مناسب و تجدید آئینه کاری و نصب سنگ های مرمر در کف و ازاره ها .

3- نصب ضریح نفیس و زیبایی از نقره که بوسیله صنعت گران اصفهانی ساختمان آن در سال 1338 هجری شمسی پایان یافت.

4- تبدیل صحن زنانه بمسجد زیبا و باشکوهی بوسیله مردم خیر و نیکوکار - ساختمان این قسمت در سال 1331 ش. آغاز شد، در ساختمان گنبد این مسجد از گنبد معروف مسجد شیخ لطف الله در اصفهان تقلید شده و حقاً از شاهکارهای بنائی عصر حاضر است. این مسجد وصل به موزه آستانه است که در سال 1310 ه.ش. در زمان وزارت علی اصغر حکمت تأسیس شد و نقایس و آثار و کاشی ها و اسلحه و تابلوها و هدایای ظریفه در آنجا جمع آوری گردید.

5- بنای مسجد بزرگی در سمت غربی حرم مطهر بدستور مرجع بزرگ شیعیان مرحوم حاج آقا حسین بروجردی طباطبائی. ساختمان این مسجد که معروف به مسجد اعظم است نیز بهمت مردان نیکوکار و متدین در سال 1340ش. با تمام رسید و اکنون از مساجد بزرگ قم و از ابنیه ظریفه و مهم عصر حاضر است و دارای کتابخانه عمومی و محل تدریس علوم اسلامی میباشد؛ مقبره مرحوم بروجردی متوفی 1340 شمسی در جوار همین مسجد است.

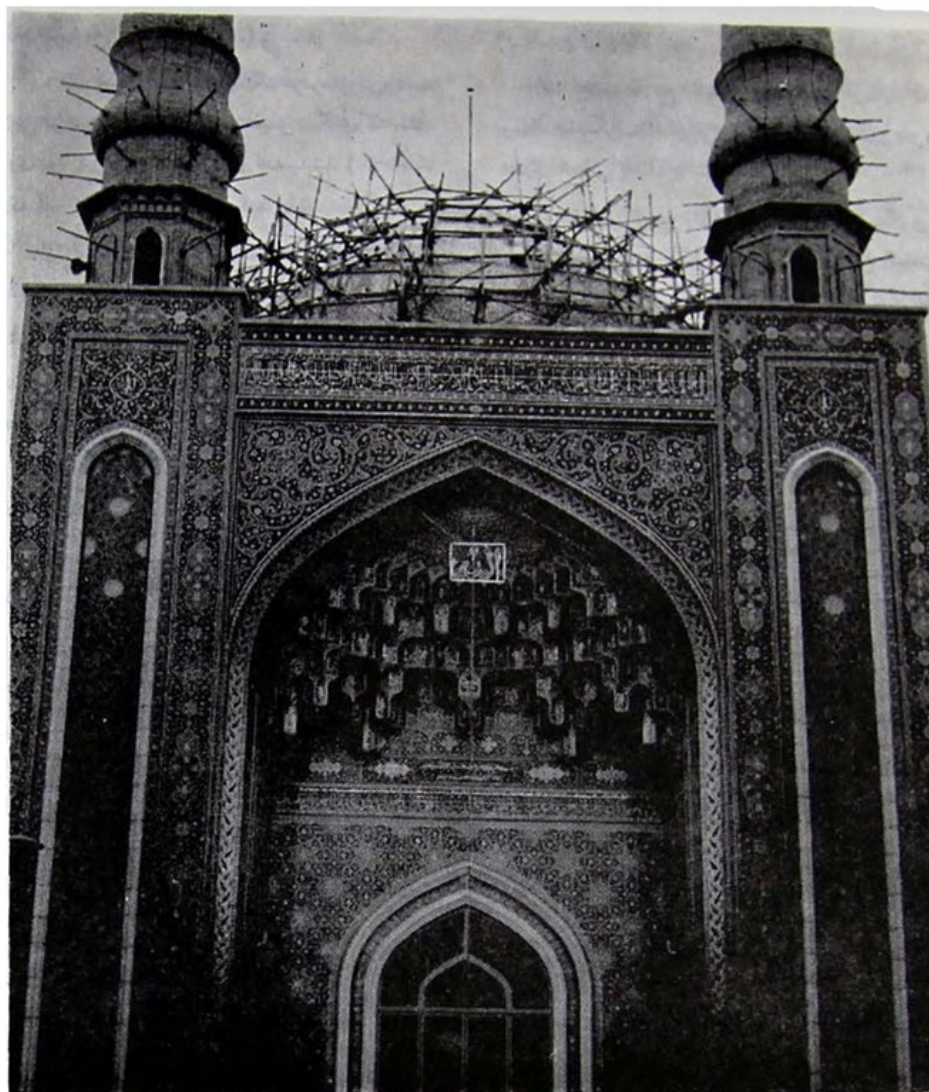
6 - بجای مسجد بالاسر که بنای آن قدیمی و اخیراً فرسوده و مشرف بخرابی شده، بود بنای مسجد باشکوهی با مصالح و وسائل عصری در سال 1340 ش. شروع گردید که هنوز بی پایان نرسیده است.

3- آستانه شاه عبدالعظیم (علیه السلام)

* آستانه شاه عبدالعظیم (علیه السلام) (1)

بنابر نوشته یعقوبی در کتاب «البلدان (2)» شهر ری در سال 23 هجری در زمان خلافت عمر بن - الخطاب بدست قرظة بن کعب انصاری بتصرف

-
- 1- این فصل بقلم آقای دکتر محمد علی هدایتی متولی کنونی آستانه حضرت عبدالعظیم نگارش یافته است .
 - 2- صفحه 275 - چاپ 1891 بریل .

مسجد اعظم - قم

مسجد اعظم - قم

مسلمین درآمد و شورش بزرگ آنشهر در سال 20 هجری بدست سعد وقاص فرونشست .

در ادوار تاریخ اسلام شهر ری که در گذشته از شهرهای بزرگ عالم بشمار میرفت آبادانی خود را دوباره از سر گرفت و تدریجاً بر اعتبار و عمران آن افزوده گشت.

المقدسی می نویسد که عمر بن سعد بطمع حکومت ری در زمان یزید اموی به کربلا بمقابله با امام سوم حضرت امام حسین (علیه السلام) رفت و این دویت را از او می داند :

الترك ملك الری و الری رغبة *** ام اوجع مذموماً بقتل حسین

وفي قتله النار ليس دونها *** حجاب و ملك الری قره عين

اسماعیل بن احمد سامانی در 17 رجب سال 289 هجری ری را بگرفت و خلیفه عباسی آن زمان

المکتفی بناچار حکومت اسماعیل را در آن سامان شناخته و برای او عهد و لواء فرستاد (1). از این تاریخ بعد ری دوباره بدست سلاطین مستقل ایران درآمد و پادشاهان آل زیار و آل بویه و بعد از آن سلجوقیان مدت ها بر آن سر زمین حکومت کردند.

بنا بر آنچه از نوشتجات تذکره نویسان اسلامی بر می آید حضرت عبدالعظیم الحسنی (علیه السلام) در حدود 200 هجری بر حسب امر مبارک امام علی - النقی الهادی (علیه السلام) برای ترویج و تبلیغ احکام دین مبین اسلام و پیشوایی جماعت شیعیان از عراق مأموری گردید. صاحب کتاب « منتقلة الطالبین » می نویسد: ذکر من ورد الی من اولاد علی بن الحسن بن زید - بن الحسن بالرّی، ابو القاسم عبد الله بن علی بن الحسن - بن زید من ناقله طبرستان...».

از جمله پانزده نفر اولاد حضرت امام حسن - مجتبی، زید بن الحسن است که اسن از همه بوده و در حدود نود سال عمر کرده و معروف بشریف بنی - هاشم بود و بنا بر مشهور سنی نفیسه که از بانوان مشهوره و اعظم هاشمیات بوده و بقعه و بارگاه او در مصر مزار عامه و خاصه است دختر زید بن الحسن بوده است.

پسر زید، حسن الامیر جد دوم حضرت عبد - العظیم (علیه السلام) است که در حدود سنه 168 در حوالی مدینه وفات کرده و هشتاد و پنجسال عمر کرده است و زمان خلافت منصور و مهدی و هادی عباسی را درک نموده است.

حسن الامیر اولاد متعدد داشته که از آنجمله است علی معروف به شدید که ظاهراً در زمان حیات پدر فوت کرده و دو پسر برای او ذکر کرده اند یکی عبد العظیم که بلا عقب بوده و عموی حضرت عبد العظیم مدفون در ری بشمار می رود و دیگری عبدالله قافه .

عبدالله بن علی شدید پدر حضرت عبد - العظیم (علیه السلام) می باشد. وقتی پدرش فوت شد او هنوز متولد نشده بود و بعد از تولد تحت کفالت جدش حسن الامیر بعرضه رسید.

عبد العظیم بن عبد الله قافه مکنی به ابو القاسم» است و درک خدمت سه امام یعنی امام محمد تقی - (الجواد) و امام علی النقی (الهادی) و امام حسن العسکری را فرموده.

حضرت عبدالعظیم گذشته از قرابتی که با حضرت جواد و حضرت هادی داشت دائماً اوقات خود را صرف خدمت آنان و استفاده علم و معرفت از محضر آن دو بزرگوار می کرد در مسافرت هایی که به بغداد و سامره می نمودند ملتزم خدمت و محرم اسرار ایشان بوده تا آنجا که در زمان خلافت المعتر بالله عباسی بنا بر امر حضرت علی النقی الهادی خانواده خود را در مدینه گذارده و بشهر ری مهاجرت فرمود تا در آنجا بتعلیم مسائل دین و ارشاد و تبلیغ مسلمین اشتغال ورزد. مؤلف کتاب « جنة النعیم » می نویسد با تجسس در تواریخ، تاریخ فوت آن حضرت را بدست نیاوردم ولی چون از اخبار بدست می آید که در زمان المعتر بالله عباسی مهاجرت فرموده و شهادت حضرت امام علی النقی (الهادی) 254 وفوت المعتر بالله در سال 255 و توقف آن بزرگوار در ری زیاد طولانی نبوده لذا می توان نتیجه گرفت که وفات حضرت عبدالعظیم (علیه السلام) در حدود سنه 254 و 255 هجری واقع شده است .

بقعه مبارکه

اشاره

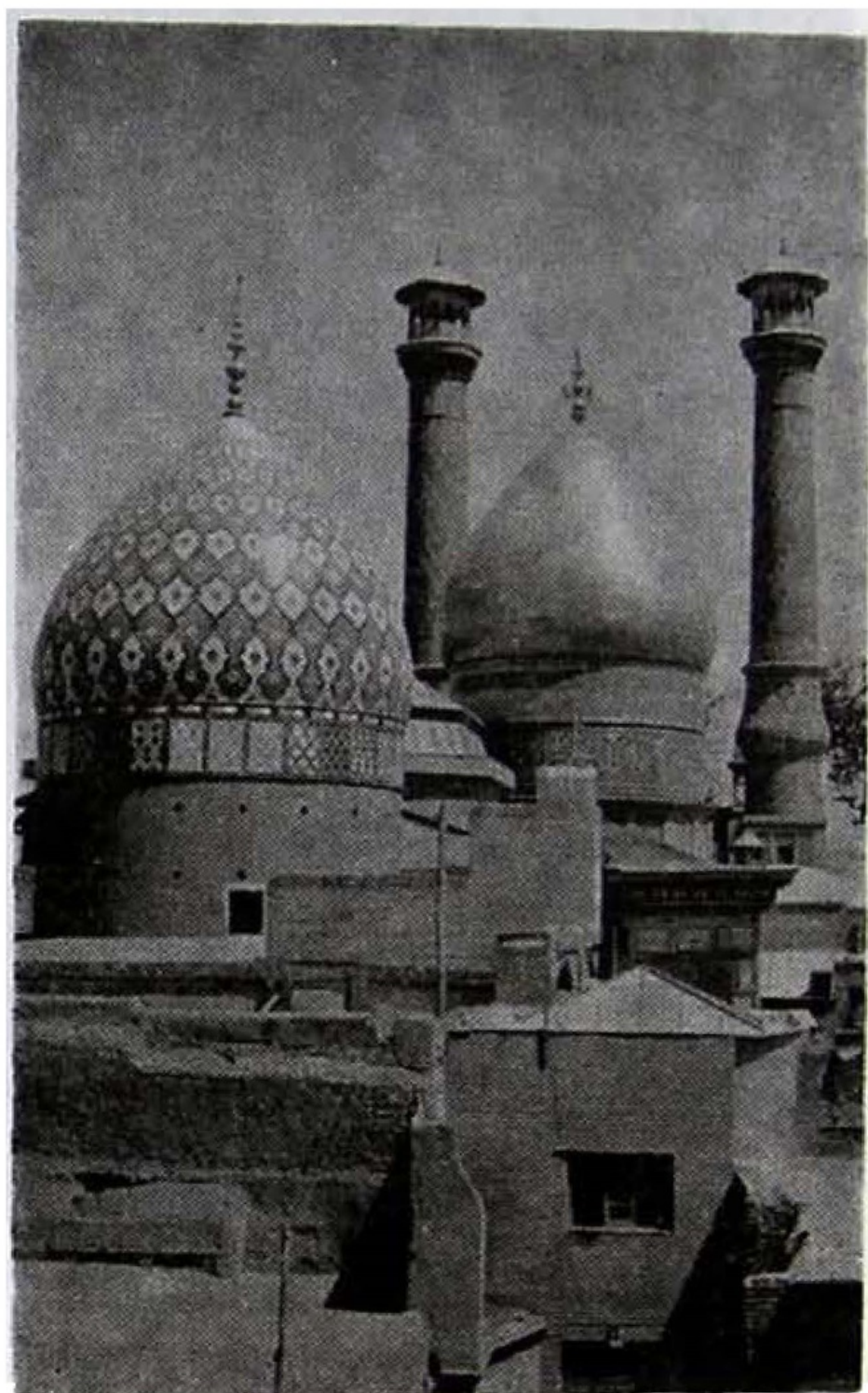
مجد الملك ابوالفضل اسعد بن محمد بن موسی رادستانی قمی وزیر سلطان بر کبارق بن ملکشاه بن الب ارسلان سلجوقی بوده و اولین کسی است که بامر سلطان بقعه یی بر فراز قبر حضرت عبدالعظیم حسنی درری بنا کرده است.

قاضی نور الله شوشتری در حالات مجد الملك می نویسد (2) : « و از آثار مجدالملک

1- كوردیزی : زین الاخبار ، صفحہ 21 - چاپ برلن 1928.

2- مجالس المؤمنین ، جلد دوم - صفحہ 460 .

قبه حسن بن علی (علیه السلام) است در بقیع که علی زین - العابدین و محمد باقر و جعفر صادق و عباس . بن عبد المطلب علیهم السلام در آنجا آسوده اند و چهارطاق عثمان بن مطعون که اهل سنت چنان می پندارند که مقام عثمان بن عفان است او بنا کرده و مشهد امام موسی کاظم و امام محمد تقی در مقابر قریش در بغداد هم او فرموده است و مشهد سید عبدالعظیم حسنی در شهر ری و غیر آن از مشاهد سادات علوی و اشراف فاطمی علیهم السلام از آثار اوست «

آرامگاه حضرت عبدالعظیم و امامزاده حمزه (شهر ری)

آرامگاه حضرت عبدالعظیم و امامزاده حمزه (شهر ری)

بنظر صاحب « جنة النعيم » بنیان گنبد حضرت عبد العظیم از مجد الملک رادستانی است ولی بنیان رواق و ایوان را شاه طهماسب فرزند شاه اسماعیل صفوی در سال 944 هجری گذارده است و ضریح نقره از فتحعلی شاه قاجار و آئینه کاری و نقاشی ایوان جنوبی از آثار حسنه و ابنیه خیریه میرزا آقاخان نوری صدراعظم ایران ملقب به (اعتماد الدوله) می باشد.

آثار مهمه تاریخی

از تاریخ ساختمان بقعه و بنیان گنبد بعد تدریجاً بهمت اشخاص خیر مسلمان آثار دیگری در آستانه بنا شده و مهمترین آنها که تاکنون بجا مانده ، آثار ذیل است که تاریخچه آستانه را روشن می سازد:

1 - صندوق عتیق : این صندوق یکی از با ارزش ترین و نفیس ترین آثار تاریخی و صنعتی ایران است. چوب آن از عود و فوفل و گردو است و کتیبه هایی بخط نسخ و ثلث بطور برجسته در آن بکار رفته که همگی مربوط بسال ساختمان آن یعنی 720 هجری است.

بر روی حاشیه چهار طرف سطح فوقانی زیارت - نامه بی بخط ثلث باین شرح مرقوم گردیده است: «السلام عیلك یا نبی الله، السلام علیک یا ولی الله السلام علیک یا خلیفة رسول الله، السلام علیک یا فلذة کبد رسول الله، السلام علیک یا حجة الله علی خیر - خلقه، السلام علیک یا امام المتقین، السلام علیک یا امام المسلمین، السلام علیک ایها الغایب الحاضر، السلام علیک ایها الشاب المعمر - ادرکنی وخذ بید ولای».

بر حاشیه باریکتری آیات 26 و 27 و 28 سوره آل عمران از قرآن کریم از « قل اللهم مالک الملك ... تا والی الله المصیر بخط ثلث برجسته و در قسمت آخر آنها دو آیه دیگر نوشته شده است.

بر بدنه های چهار طرف صندوق روی حاشیه دو کتیبه بخط عالی نسخ که مخصوص زمان مغول است نوشته شده و بر یکی از آن ها این عبارت خوانده می شود :

« بسم الله الرحمن الرحیم - امر بترتیب هذ التربة - الشریفه و الروضة المنیفه و المشهد المقدس و المرقد - المنور لسید الاعظم الاجل المعظم جلال آل طه و یس حبل الله فی الارضین سراج الملة و الدین عبد العظیم بن -

عبد الله بن علي بن حسن بن زيد بن الحسن بن علي بن - ابيطالب عليهم الصلوة والسلام باشارة المولى صاحب الاعظم و مفخر الحاج الحرمين دستور العهد خواجه نجم الحق والدين محمد بن المولى صاحب الاعظم سلطان الوزراء كهف الحرمين دستور الخافقين خواجه عز الحق والدنيا والدين محمد بن منصور الفومدى اعز الله انصاره وطاب مثوى آباءه العظام و اجداده انكرام و ورزقه ايانا شفاعة اميرالمؤمنين و اولاده المعصومين الطيبين».

صندوق خاتم مرقد حضرت عبدالعظيم

صندوق خاتم مرقد حضرت عبدالعظيم

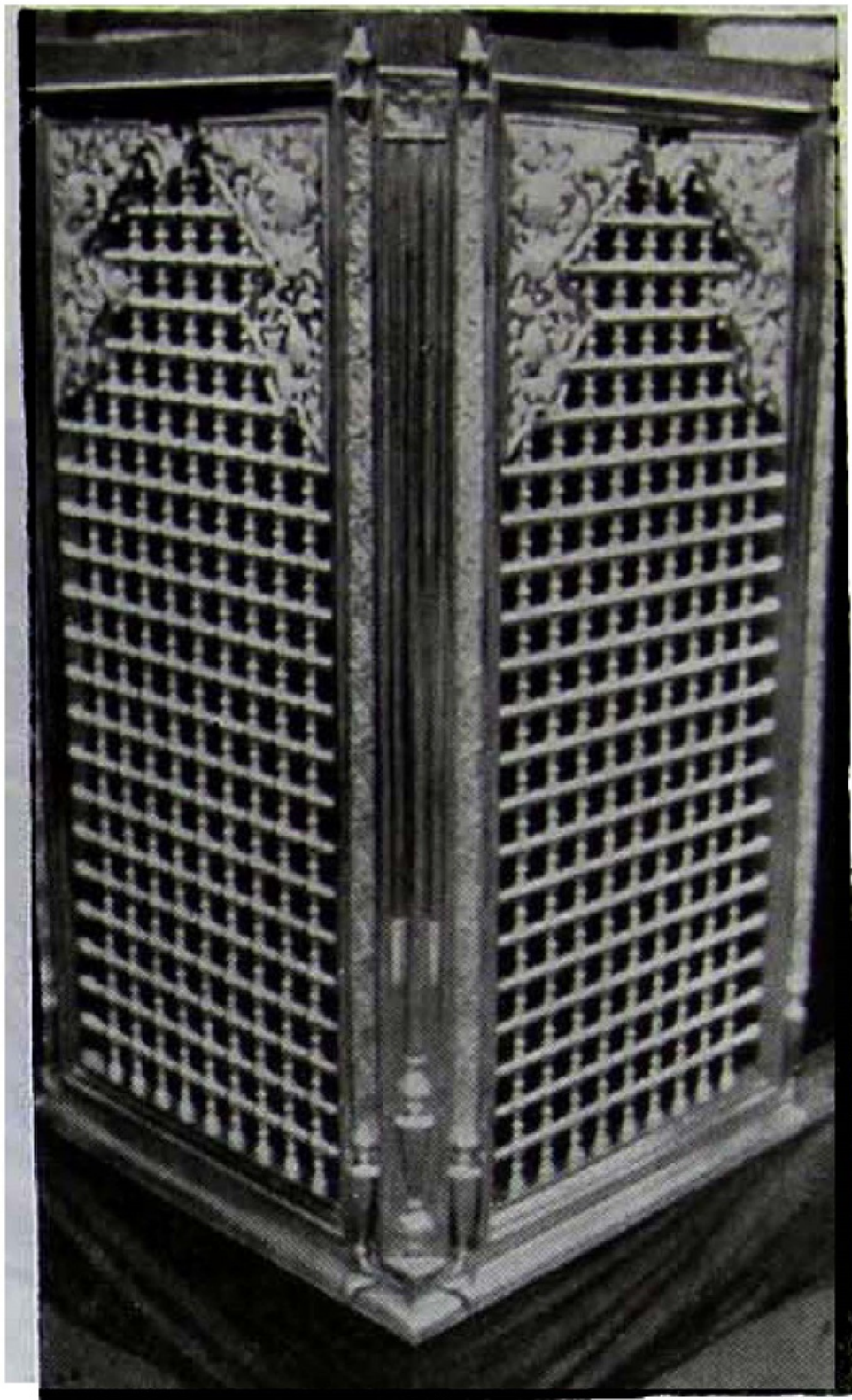
كتيبه ديگر تمام شامل آية الكرسي يعنى آيات 255 و 256 و 257 « سورة البقره » مى باشد و پس از كلمات « هم فيها خالدون » كه آخر آيه شريفه است اين عبارت مرقوم گرديده : تحريراً في شهر سنة خمس و عشرين و سبعمائة عمل يحيى بن محمد اصفهاني و از اين عبارات معلوم مى شود كه خواجه نجم - الدين محمد كه از وزراء عهد خود بشمار مى رفته است در سال 720 هجرى مقارن پادشاهى سلطان - ابوسعيد بهادر (716 - 736) پادشاه سلسله ايل خانيان مغول باني صندوق مطهر بوده است.

اين صندوق كه فعلاً قديم ترين اثر آستانه حضرت است مدت ها تعمير نيافته بود و بطورى كه خود نويسنده مشاهده کرده بود قسمت هاى پائين آن بكلى پوسيده و خاك شده بود تا اينكه در سال 1329 هجرى شمسى از طرف مرحوم احمد هدايتى توليت وقت آستانه بدست استاد خاتم ساز معاصر حاج محمد صنيع - خاتم كه صندوق بعضى ديگر از بقاع متبركه را نيز از خاتم ساخته و يا مرمت کرده است مرمت يافت.

2- ضريح : ضريح قديمى آستانه مقدسه بمرور ايام قفل هاى شبكه آن سايبه شده و بر اثر فشار دست زايرين بكلى لق گرديده بود تا اينكه در سال 1330 برحسب تصميم و دستور توليت آستانه آنهم بدست استاد هنرمند اين زمان حاج صنيع خاتم تجديد و تعويض گرديد. طبق كتيبه يى كه بر بالاى ضريح نوشته شده باني اولى آن فتحعلى شاه قاجار بوده و بعد از آن اولين مرتبه در عهد ناصر الدين شاه صورت تعمير يافته است.

3- درب عتيقه آهنى و كتيبه كوفى آن : قديم ترين اثر موجود در آستانه دو قطعه كتيبه كوفى آهنى است كه بر روى يكي جمله « امر العبد الضعيف المذنب المرجى الى » و بر روى ديگر جمله « رحمه الله تعالى عبد الصمد بن فخر أود » نوشته شده . اين دو

کتیبه متعلق بیک درب آهنی است که ظاهراً متعلق بقرن دهم هجری می باشد و تاریخ آن بشرح عبارت زیر که متعلق بسردر می باشد 945 هجری معاصر سلطنت شاه طهماسب صفوی است :

ضریح نقره مرقد حضرت عبدالعظیم

«خلافه معموره ما تقی الضواء و الغمام و خلع زمان اقباله ببقاء الانام و اید میامن جلاله علی صفحات الایام فی شعبان 945 و سعی فی اتمامها القاضي مسعود الحسنی - کتبه نظام الدین ابراهیم عبدالعظیمی.»

و بطوری که در فرمان شاه طهماسب اول متعلق بسنه 961 هجری که موجود است ملا-حظه می شود نظام الدین ابراهیم از متولیان آستانه بوده ، اینک عبارت فرمان:

«لاجرم در این زمان که مجدداً خاطر خیریت مآثر باز دیاد ضبط و ربط آن سر کار تعلق گرفته بود در دارالقضاء معسکر ظفر اثر ثابت شد که تولیت شرعی موقوفات قدیمی آن سرکار حسب الشرع الاقدس بسیادت پناهی امیر خلیل الله و امیر عنایت الله رسیده و اکثر رقبات مزبور سعی و اهتمام اجداد کرام سادات آستانه منوره صورت تعمیر یافته و بعرض رسید -سید - خلیل الله و سید عنایت الله متوفی شده اند و نوبت تولیت شرعی بخلف صدق ایشان امیر نظام الدین علی شاه و امیر حسام الدین ابراهیم رسیده بنا بر ظهور رشد و صلاح مشارالیهما منصب عالی تولیت و رتق و فتق مهمات سرکار آستانه مذکور را بدستوری که بوالد هر یک متعلق بود بسیادت پناهان مشارالیهما شفقت فرمودیم.»

4 - درب مسجد هلاکو : در محل فعلی مقبره ناصر الدین شاه سابقاً مسجدی وجود داشته که آنرا مسجد هلاکو می خوانده اند و دربی در آن بکار رفته بود که بعدها آن را بر داشته و در گوشه جنوب شرقی « مسجد بالاسر » نصب نمودند و فعلا این درب که منبت کاری بسیار زیبایی دارد در شمال ایوان شرقی جنب امامزاده حمزه (علیه السلام) منصوب است.

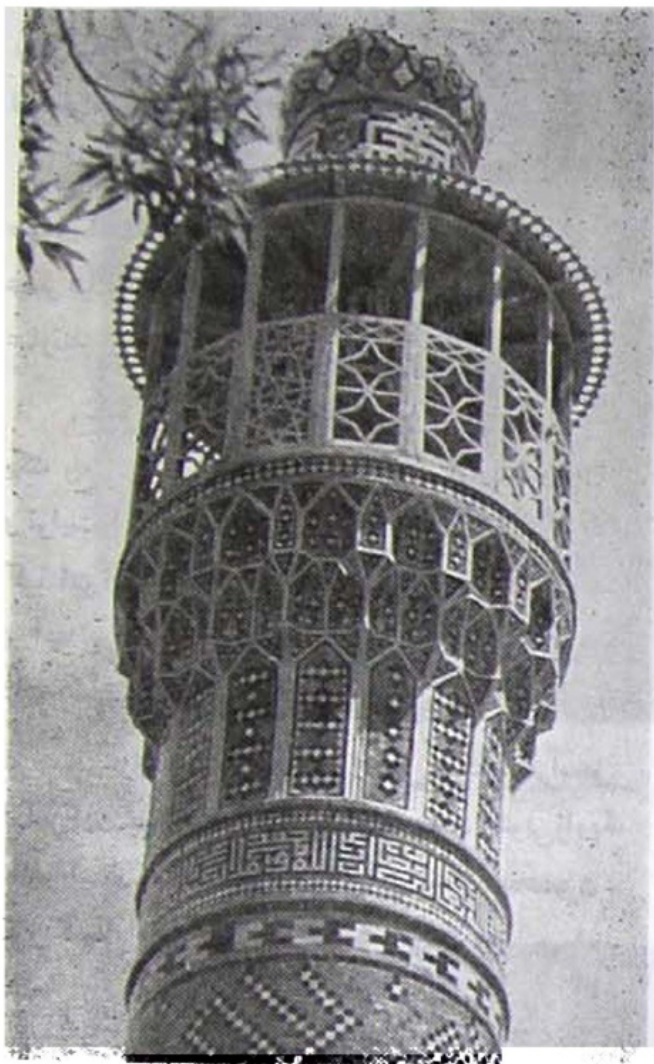
بر روی این درب منبت دو کتیبه بخط ثلث وجود دارد که ظاهراً در قدیم الایام بر روی درب دیگری نصب بوده.

بر روی یکی از درها این عبارت خوانده می شود : «بسم الله الرحمن الرحیم و به نستعین سلام علیکم طبتم فاد خلوها خالدین.» و بر روی لنگه دیگر عبارت زیر : « تمت هذا الباب المشهد الامام المقدس سید عبد العظيم عليه السلام سنة ثمان و اربعین وثمانمائه.»

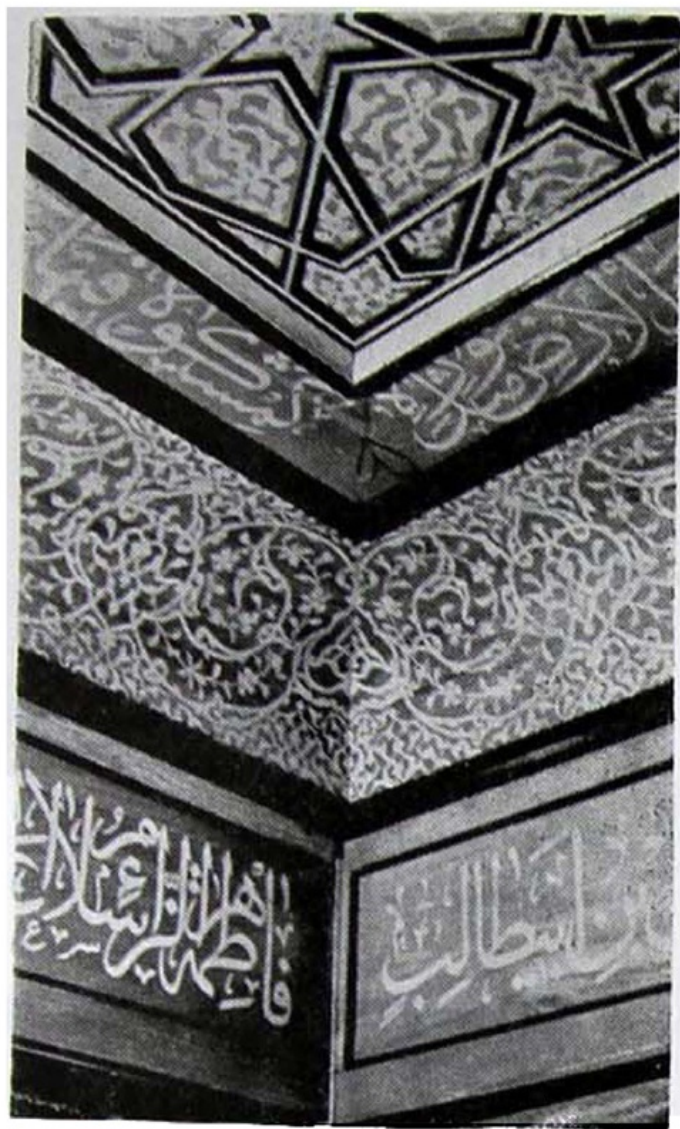
سال 848 مقارن است با سلطنت شاهرخ (807-850) پسر امیر تیمور .

5 - درب های عتیقه منبت عصر صفوی: در خزانه آستانه دو جفت درب عتیقه منبت بسیار عالی وجود دارد که بر روی یکی از آن ها کتیبه بی بخط ثلث بشرح زیر مرقوم یافته

گر نه باب الجنة است این در چرا *** گشت تاریخش در جنت سرا
ز در درا و شبستان ما منور کن *** دماغ مجلس روحانیان معطر کن
قسمتی از رواق و مدخل حرم حضرت عبدالعظیم

سرمناره شرقی حضرت عبدالعظیم

قسمتی از رواق و مدخل حرم حضرت عبدالعظیم

سرمناره شرقی حضرت عبدالعظیم

بطوریکه ه از مصرع دوم بیت اول معلوم می گردد تاریخ آن 918 هجری یعنی بهنگام سلطنت شاه اسماعیل اول بوده است. بر روی در دیگر این اشعار نوشته شده.

بر در دولتسرای تو بزر بنوشته اند *** هذہ جنات عدن فادخلوها خالدین

هیچ نگشاید زدرهای د گروزان تست *** ربنا افتح بیننا اذ انت خیر الفاتحین

این دو درب سابقاً در رواق منصوب بوده ولی بعد از تعمیرات بلحاظ نفاست و جلوگیری از فرسودگی بیشتر فعلاً در خزانه آستانه نگاه داری میشود.

6- قرآن های خطی : در آستانه قرآنهاى خطی بسیار نفیسی وجود دارد که یکی از آن ها در موقع ترتیب گنجینه قرآن در موزه ایران باستان بدان جا ارسال و در فهرست راهنمای گنجینه مزبور بشماره ثبت گردیده و مشخصات قرآن مذکور را چنین نوشته اند:

خط متن نسخ کتابت و سه سطر اول و وسط و آخر هر صفحه ثلث خیلی عالی بدون رقم و تاریخ تحریر 940 ، بکاغذ سمرقندی جدول زرین دار، جلد سوخته معرق طلاپوش لولادار عالی (قرن یازدهم)

صفحه 11 سطر ، قطع شماره صفحه ها 1004 ، هر وزیری بزرگ باندازه 20×31 سانتی متر.

تاریخ تحریر این قرآن سال 940 مصادف است با یازدهمین سال سلطنت شاه طهماسب اول صفوی

ص: 71

مرحوم احمد هدایتی والد نویسنده این فصل در حدود ده سال پیش مجموعه یی از اسناد و فرامین مختلفه قدیمی راجع باستانه مبارکه را جمع آوری و در دفتر آستانه مضبوط نمودند که محتوی در حدود بیست فقره فرامین سلطنتی و وقف نامه ها می باشد .

قدیم ترین این فرامین بامضاء شاه طهماسب اول صفوی است که در آن صورت موقوفات آستانه در آن عصر با مشخصات کامل ذکر شده و بطور اجمال عبارتند از :

1- مزرعه ایرین واقع در بلوک غار (ری) که یک ربع آنرا سید شرف الدین حسین وقف نموده و تولیت آنرا برای خود قرار داده و سه ربع دیگر آنرا کیا ابو القاسم بن کیا جمال الدین تهرانی وقف بر آستانه کرده و تولیت آنرا به سید شرف الدین مرقوم داده است.

2- مزرعه سید عبد الله ابیض (که ظاهر محل امامزاده عبدالله فعلی واقع در قسمت جنوبی زاویه مقدسه است که نصف آنرا امیر غیاث الدین محمود نور کمال وقف نموده و تولیت آنرا به امیر سید خلیل الله و امیر سید عنایت الله داده است.

3- مزرعه عین آباد (ری) که پیر علی نامی وقف کرده و تولیت آنرا به سید علی شاه بن سید - شرف الدین حسین داده است.

4 - مزرعة سینک و ده « واریز» از توابع شهریار.

5 - مزرعه مافتان بلوک غار (ری) که نصف آن را ولد امیر قباد وقف بر آستانه نموده و نصف دیگر را امیر فولاد قبا بیک و هر دو نفر تولیت آنرا به سید علی شاه فرزند سید شرف الدین حسین واگذار کرده اند .

6 - مزرعه استروحه از بلوک سیور قرج « که نواب خلیفه شاه قلی (مهردار) وقف بر آستانه نموده و تولیت آنرا به سید خلیل الله و سید عنایت - الله داده است.

7- یکقطعه باغچه درقریه « و سفنارد » از بلوک غار ری که نواب حسین خان سلطان روملو وقف کرده و تولیت آنرا بدوسید سابق الذکر سپرده است.

8- چهار هرز (چاله هرز امروزی) و بالغ آباد واقعه در شمیران

9 - مزرعه « آبه غار » مشهور به «ده خیر که ایضاً سید شرف الدین حسین وقف آستانه کرده و تولیت آن را باولاد ذکور خود سپرده است.

10 - مزرعه «بند گردان شهریار که فولاد قبا وقف بر آستانه نموده و تولیت آنرا بسید شرف الدین واگذار کرده است.

11 - مزرعه شرقی مشهور بمزرعة «شاهی» که ایضاً سید شرف الدین حسین وقف نموده است.

12 - مزرعه «هوسنه بهنام» که آن نیز از موقوفات سید مذکور است.

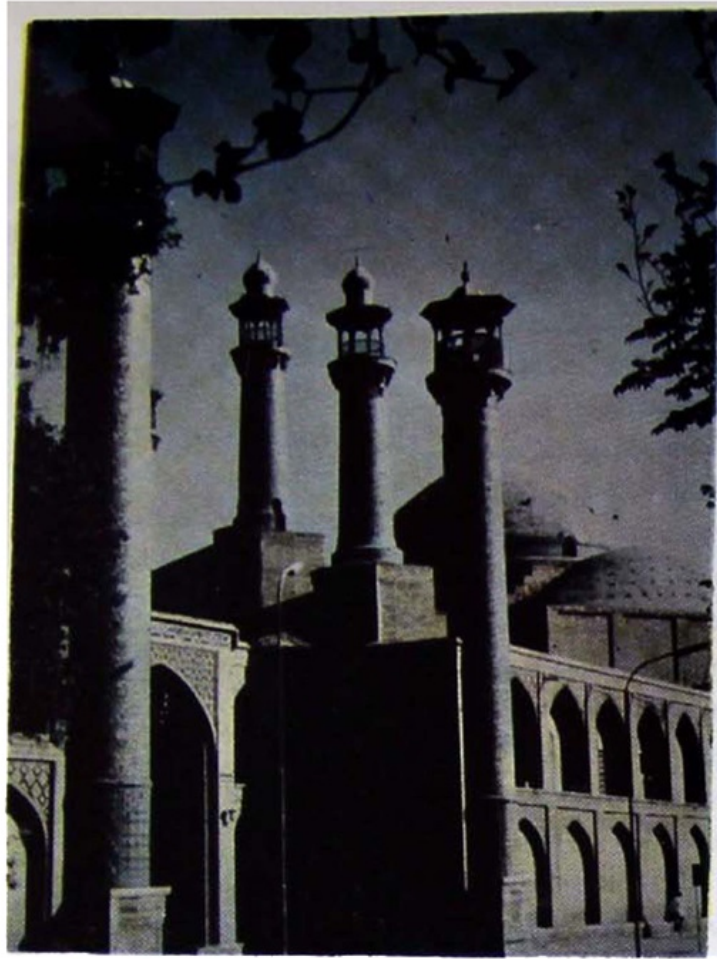
13 - مزرعه « مبارک آباد » معروف به « خیر - آباد » بلوک غار که طغرل نامی وقف آستانه نموده است.

14 - مزرعة « ایلمان » (ایلمان امروزی) و - جلال آباد غار ری که غازی خان تکلو وقف نموده و تولیت آنرا بسید عنایت الله وسید خلیل الله داده .

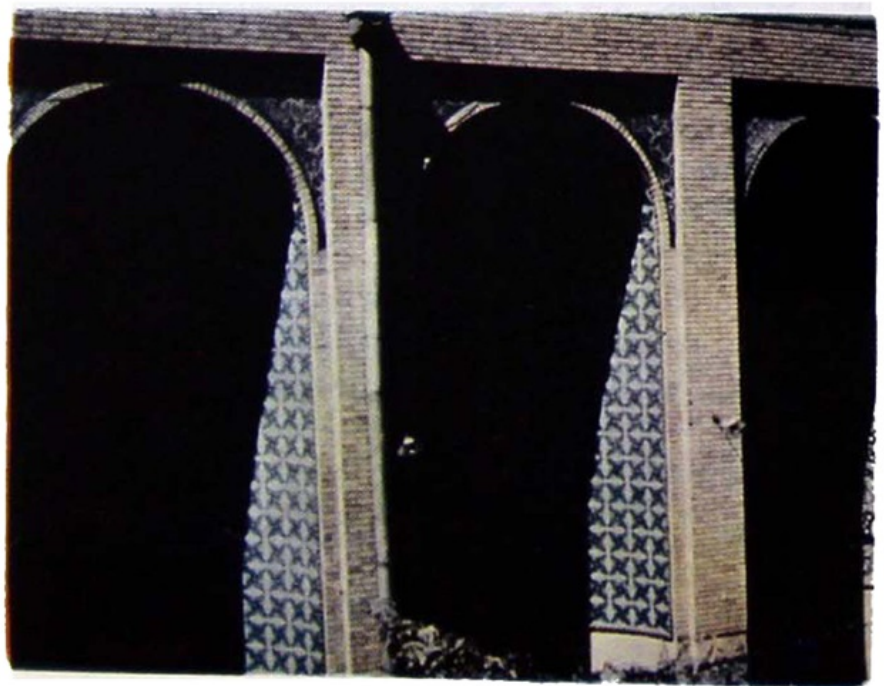
15 - مزرعه «دز» واقعه در بلوک غار ری که خود سید شرف الدین حسین دایر نموده و وقف آستانه کرده و تولیت آنرا بعد از خود برای اولاد ذکور گذارده است.

البته بعد از سنه 960 هجری که تاریخ این فرمان ست تا امروز قراء و رقبات و مستغلات دیگری وقف مستانه گردیده است ولی از موقوفات مذکور در فوق

امروز فقط پنج رقبه در دست آستانه باقی است که عبارت می باشند از مافتون، علائین، ده خیر، هوسنه و سینک که معمور ترین آنها مزرعه علائین

مناره‌ها و غرفه‌های مدرسه سیهسالار

پنجره‌های مزین بکاشیکاری مسجد شیشه واقع در خیابان آشیخ هادی - تهران

مناره ها و غرفه های مدرسه سپهسالار

پنجره های مزین بکاشی کاری مسجد شیشه واقع در خیابان آشیخ هادی - تهران

ص: 72

واقع در حومه شهری امروزی است و از آب چشمه - علی (1) معروف مشروب می شود و بیش از سه کیلومتر تا صحن فاصله ندارد.

مطلب دیگری که موضوع فرمان سنه 960 شاه طهماسب صفوی است امر تولیت موقوفات آستانه میباشد. تا آنجا که نویسنده استنباط می کند امر تولیت چون بر وفق مقررات شرع بسته بنظر واقف است و خود او متولی وقف را تعیین می نماید اساساً احتیاج بصدور فرمان و تأیید ندارد ولی چون پاره اوقات رقبات موقوفه مورد تجاوزات واقع می شده و هم از آن جهت که بایستی متولیان روابط معنوی سلاطین شیعه ایرانرا با آستانه های مقدسه حفظ نمایند بر طبق وقفنامه - ها درخواست صدور فرمان از سلاطین می کرده اند و این سیره همیشه جاری بوده است و مخصوصاً این امر در تمام دوران حکومت صفویه بسیار رایج بوده ولی بعد از انقراض صفویه و تسلط افغانه و بعد افشاریه و ضمن انقلابات دیگر متولیان کمتر در صدد مراجعه بدربار و گرفتن فرمان بوده اند ، فقط از زمان فتح علیشاه بعد ارتباطات آستانه های مقدسه با سلاطین وقت تجدید شده است.

در فرمان مرقوم شاه طهماسب هم علاوه بر تعیین و تشریح رقبات موقوفه این عبارت در مورد تأیید متولی وقت دیده می شود: « و چون بثبوت مضمون صدق مشحون این مجله جلیله بسبق ایادی و تصرف و تصدی سادات مشارالیه و تلقی ایشان بوقفیت و تعیین مصارف واستفاضة معینه بعرض بعضی مجالات مسجلات قدیم مؤکد و مؤید گردید وقفیت و تصدی و تولیت مذکوره بتنفیذ و امضاء مقرون شد».

علاوه بر این فرمان فرامین دیگری در مورد موقوفات آستانه و متولیان وقت از طرف سلاطین دیگر از قبیل : شاه عباس کبیر ، شاه طهماسب دوم شاه سلیمان ، شاه صفی ، کریمخان زند ، فتحعلی شاه قاجار ، محمد شاه و ناصر الدین - شاه و غیره صادر شده است که ذکر آن ها در این مقاله موجب طول کلام خواهد شد .

تولیت آستانه

راجع بمتولیان آستانه آنچه مربوط بقبل از زمان صفویه می باشد غیر از شجره نامه موجود مدرکی در دست نیست ولی اسامی متولیان از زمان شاه طهماسب بعد هر یک بطور جداگانه در فرامین سلطنتی و وقفنامه ها و سایر اسناد و تذکره ها غالباً ذکر شده که یکی بعد از دیگری نسلماً بعد نسل مباشر امر تولیت بوده و بطوری که از جمع این اسناد استنباط می گردد بعضی از رقبات و مستغلات موقوفه را خود آنها از مایملک شخصی وقف کرده اند چنانچه در مورد سید شرف الدین حسین در فرمان شاه طهماسب بتفصیل توضیح داده شده است.

بطور خلاصه توضیحاتی که ضمن مطالعه بآنها برخورد شده بشرح زیر می باشد :

1- در کتاب « انجم فروزان » در صفحه 143 در باب متولیان قم اینطور نوشته شده است :

«جد اعلاى این دودمان جلیل میرسید حسین خاتم المجتهدین از اماجد و اعظام علماء جبل عامل بوده که در زمان سلطنت شاه اسماعیل صفوی بمنظور زیارت حضرت ثامن الائمه بطرف ایران مسافرت نموده پادشاه در اعزاز و اکرام وی کوشیده او را بتوقف در ایران الزام و متصدی امور شرعی «اردوی شاهانه» گردانید و در زمان سلطنت شاه طهماسب صبیبه علامه ربانی محقق ثانی (شیخ علی کرکی) را که در آن

ص: 73

1- چشمه علی - چشمه بزرگی است که از زیر یک تل سنگی چند سنگ آب بیرون می آید و تا آستانه افزون از سه میل فاصله دارد و در شمال شرقی آستانه واقع است در دوره آبادی شهرری قدیم قلعه ارگ شهر را در آنجا بنا کرده بودند. آثار خرابه های قدیم حتی از ادوار باستانی قبل از اسلام در آنجا یافت شده است ، اکنون بر آن تل روی یک صفحه سنگی مرتفعی تصویر صف سلام فتحعلی شاه و مجلس او را با وزراء و شاهزادگان بامر او حجاری کرده اند . این محل از آثار تاریخی است.

عصر پیشوای مسلمین و مفتی اعظم شیعه و مرجع تقلید ایران بوده است بحباله نکاح خویش در آورده و از او پنج پسر و یکدختر بدنیا می آیند.

ارشد اولاد او میرزا حبیب الله شخصی است که از طرف شاه طهماسب صفوی بتولیت این آستانه منصوب و این منصب خطیر همچنان در احفاد ایشان باقی و از طرف پادشاهان هر عصر هم تأیید و تحکیم می یابد .

فرزند دوم خاتم المجتهدین میر سید محمد پس از درگذشت پدر بقضاوت عسکر و تصدی امور شرعیه اردوی شاهانه منصوب و در اصفهان متوطن میشود و او را سه پسر بود یکی میر سید مرتضی که بتولیت مزار شاه نعمت الله در ماهان (کرمان) منصوب و این تولیت تا با مرز در سلسله او باقی است و دیگری میرزا آقا که او را پسری نبوده ولی دختر زادگانش در شیراز متولی مزار شاه چراغ بوده اند و آخری میرزا نظام الدین علی است که او را چهار پسر بوده و از جمله آن ها میرزا ابراهیم - شیخ الاسلام ری و متولی بقعه منوره حضرت - عبدالعظیم است که تاکنون هم تولیت در سلسله آن ها باقی می باشد .

فرزند دیگر خاتم المجتهدین میرسید احمد است که بتولیت مزار شیخ صفی الدین در اردبیل منصوب و اعقاب ایشانهم تا با مرز متولی آن محل می باشند .

2- « ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة - اوللقب » در صفحه 44 ردیف 708 می نویسد: سید حسین بن حسن بن محمد کرکی عاملی معروف بمجتهد کرکی (میرسید حسین مجتهد) از متبحرین علمای امامیه عهد شاه طهماسب و شاه عباس صفوی و خاله زاده میرداماد و نوه دختری محقق کرکی است ، وی بعد از وفات محقق در نزد تمامی علماء و سلاطین وقت دارای اعتبار تمام بوده و چندی در اردبیل سکونت داشته سپس بامر شاه عباس اول بسمت شیخ الاسلامی به اردبیل رفته و تألیفات زیر از اوست

1 - الاشراف علی سیادة الاشراف . 2- الاقتصاد - فی ایضاح الاعتقاد . 3- التبصره فی العقاید الحقه . 4 - تذکرة المؤمنین فی تبصرة الموقنین . 5 - تفسیر احل لكم الطیبات» . 6- شرح روضه کافی . 7- النفحات الصمدیه و غیر اینها ، وفات او در یکهزار و یک هجری است.

3 - اسکندر بیك ترکمان در کتاب « عالم - آرای عباسی » صفحه 107 این طور می نویسد :

حسین حسینی جبل عاملی دختر زاده خاتم - المجتهدین شیخ عبد العال در زمان حضرت شاه جنت مکان مدتی در دارالانشاء اردبیل بتدریس و شیخ الاسلامی و قطع و فصل مهام شرعیه قیام داشت. بعد از آن بدرگاه معلی آمده منظور نظر حضرت شاه جنت مکان گردیده صاحب نفس و فطرت عالی و طبع کامل و حافظه عظیم بوده و اساتید شرعیه و کتاب نویسان عنوان او را سید المحققین و سند المدققین وارث علوم الانبیاء والمرسلین خاتم المجتهدین مرقوم می ساختند .

4 - سام میرزا فرزند بلافضل شاه اسماعیل - صفوی که ذوق شاعری داشته در تذکره خود که بنام « تحفه سامی » شهرت دارد و در تهران هم بطبع رسیده صفحه 41 می نویسد: امیر عنایت الله متولی مزار امام زاده عالیقدر سید عبدالعظیم است که در شهرری است و پیش از تولیت شعر می گفت ، این اشعار از اوست:

ایدل طلب وصال جانان نکنی *** تا محنت هجر بر خود آسان نکنی

تا پا نهنی ز ورطه عقل برون *** سر منزل خویش کوی جانان نکنی

5 - در سال 1330 هجری قمری شش سال بعد از تأسیس مشروطیت و ابتدای تشکیلات جدید وزارت معارف و اوقاف و تصویب قانون اساسی معارف که آن وزارت را ناظر قانونی کلیه موقوفات کشور قرار می داد از طرف آن وزارت در باب موقوفات آستانه مثل سایر موقوفات قرار شد رسیدگی و نظارت بعمل آید و بالنتیجه مقرر گردید تصدی اینکار بسه نفر از آقایان علما و مجتهدین درجه اول تهران واگذار گردد برای اینکار مرحومان حاج امام جمعه خونی و حاج

شیخ محمد تقی گرکانی و میرزا سید حسن مدرس اصفهانی انتخاب شدند. این آقایان بعد از رسیدگی های مفصل نظریه خود را بدین شرح نوشتند:

اسناد و وقفنامهجات علماء ربانین رضوان الله علیهم و فرامین صادر از سلاطین ماضین انار الله براهینهم را ... ملاحظه کرده خلاصه چنین است:

«سلطان خلد مقام شاه طهماسب صفوی رفع الله درجه در فرمان همایون خود مورخ ذیحجه 960 هجری مرقوم داشته اند: «لاجرم در این زمان که مجدداً اراده ما باز دیاد ضبط و ربط آنسر کار تعلق گرفته بود در دارالقضاء معسکر ظفر اثر ثابت شده که تولیت شرعی موقوفات قدیمی آن سرکار بسیادت پناهین امیر خلیل الله و امیر عنایت الله رسیده و اکثر رقبات مذکوره بحسن سعی و اهتمام اجداد کرام سادات آستانه منوره صورت تعمیر یافته و بعرض رسید که سید خلیل الله و سید عنایت الله متوفی شده اند و نوبت تولیت شرعی بخلف صدق ایشان امیر نظام الدین علیشاه و امیر ابراهیم رسیده بدستوری که بوالد هر یک متعلق بود بسیادت پناهین مشارالیهم شفقت فرمودیم ... انتهى و نواب عالیہ متعالیه جلیله زینت بیگم طیب الله مضجعها صبیة مرضیة سلطان جنت مکان شاه طهماسب انار الله برهانه در وقفنامه خود که مورخ بتاریخ ذیقعدة الحرام 997 هجری است و توشیح و خاتم مبارک مجتهدین آنعصر و خود آن سیده جلیله است مرقوم داشته . و بعد وقف نمود نواب مستطاب خورشید احتجاب الخ ... زینت بیگم خلد الله ظللال سیادتها تمامت همگی سه دانگ و ربع مشاع از مزرعه موسومه به «خوارذیل» واقعه در بلوک غار الخ بمشهد منور و مرقد مطهر امام زاده واجب التعظیم والتکریم عبدالعظیم (علیه السلام) و شرط نمود نواب واقف حین الوقف تولیت مزرعه مذکوره بعالی حضرت سیادت مرتبت امیر مجدالدین بن امیر ابراهیم الحسینی و بعد از او بر اولاد و امجاد اونسللاً بعد نسل و عقباً بعد عقب ... انتهى» .

«سلطان خلد مقام شاه طهماسب صفوی در فرمان دیگر خود مورخ شهر ربیع الثانی 1130 مرقوم داشته اند چون جناب سیادت پناه میرزا علی الحسینی متولی شرعی آستانه مقدسه امامزاده واجب التعظیم امامزاده عبدالعظیم بعرض رسانید که بموجب مجله معتبره و مسجله بسجلات علماء اعلام که شرح وقفنامهجات و محال موقوفات در آن قلمی شده و مکرر بامضاء سلاطین جنت مکین رسیده تولیت شرعی قدیمی موقوفات سرکار آستانه بطناً بعد بطن مختص اولاد ذکور اجداد سیادت پناه مشارالیه است و اولاد اناث را در آن مدخلیتی نیست و در اینوقت نوبت تولیت شرعی با مشارالیه است و استدعا نمود که درباب تولیت مزبوره رقم مطاع صادر گردد و حسب فرمان قضا جریان علامی فهامی مجتهد العصر والزمانی میر سید محمد ملاحظه ارقام و احکام و سجلات مزبوره تصدیق بر تولیت شرعی مومی الیه نموده لذا تولیت شرعی موقوفات قدیمی سرکار مزبور را بسیادت و فضیلت پناه مکرمت فرمود ...

«و سلطان جنت مکان شاه عباس صفوی در فرمان همایون مورخه شهر صفر 1133 خود مرقوم داشته است: در اینوقت که جناب میرزا محمد علی - الحسینی متولی شرعی آستانه مقدسه امامزاده عبدالعظیم بعرض رسانید تولیت قدیمی موقوفات سرکار آستانه مزبور بآباء و اجداد امیر علیشاه و امیر نورالله که از اولاد ذکور واقفین اند متعلق بوده و اکنون بهمان دستور بسیادت پناه مومی الیه مقرر فرمودیم ... انتهى .

«اشرف افغان در فرمان مورخه ذیقعدة 1140 هجری خود مرقوم داشته است در اینوقت که سیادت - پناه میرزا محمد الحسینی متولی سرکار فیض آثار امامزاده عبدالعظیم بدرگاه آمده رقم امضاء تولیت شرعی قدیمی آستانه منوره بدستور اجداد بمشارالیه مرحمت و عنایت گردید ... انتهى .

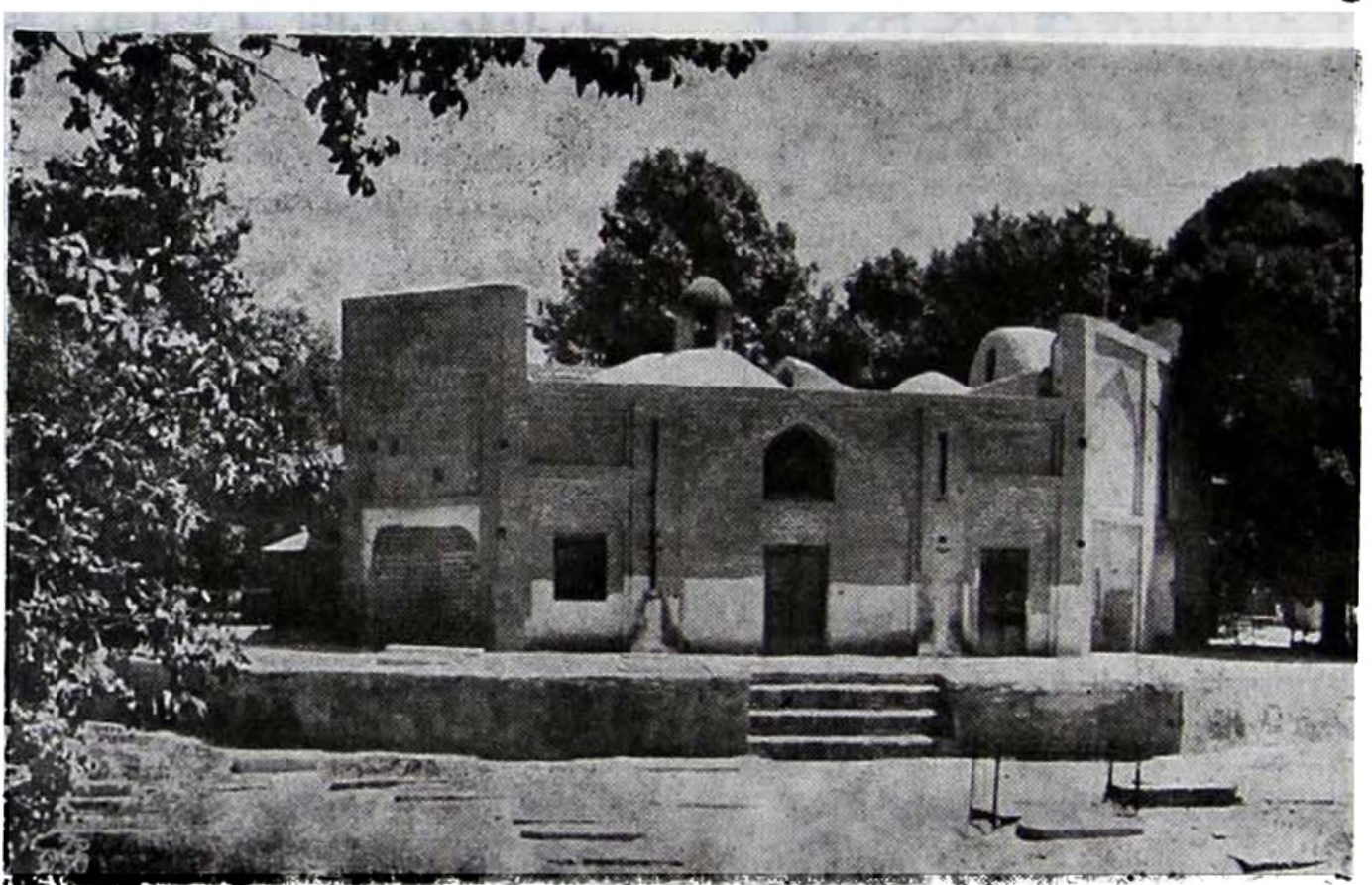
«امیر سلیمان خان قاجار طاب ثراه در وقفنامه شهر ذیقعدة الحرام 1214 خود مرقوم داشته اند که وقف صحیح شرعی فرمودند امیر سلیمان خان قوانلو همگی و تمامت یک بنگاه آب از جمله چهارده بنگاه آب قنات «مقصود آباد» مشهور به «فیروز آباد» بسرکار فیض آثار و تولیت آنرا مفوض فرمودند بعالی جناب آقاسید ابوالحسن متولی ... انتهى .

نظر بمدالیل این اسناد شرعی معتبره محفوظه بقرائن صدق و فرامین سلاطین جنت مکین صفویه انار الله براهینهم و وقفنامجات مرقومه ومدالیل فرامین و نوشتجات سایره که ذکر آن ها را در این مقام لزومی ندید و بملاحظه استفاضه تامه و شیاعی که در بین اهالی و محترمین از سکنه زاویه مقدسه ثابت و محقق گردید که تولیت کلیه و جل موقوفه آستانه مقدسه حضرت عبدالعظیم از طرف واقفین با جداد جناب مستطاب حاج میرزا هدایت الله متولی فعلی و اولاد آن مرحومین نسلاً بعد نسل تفویض شده ... الخ .

مقابر بزرگان در جوار حضرت عبدالعظیم

1- در دومیلی شمال شرقی حرم حضرت عبد - العظیم مقبره شیخ صدوق معروف به ابن بابویه واقع است. حضرت صدوق نام مبارکش محمد و پدر بزرگوارش علی بن حسین بن موسی بن - بابویه القمی می باشد ، کنیه وی «ابوجعفر» است، ولادتش در شهر قم و بسال 380ه در شهری وفات نموده و او را « ثقة المحدثین » می خوانند چه آن چه در کتب و تصنیفات خود از ائمه اطهار نقل و روایت نموده بصدق و صواب مقرون است.

مقبره شیخ صدوق معروف به ابن بابویه (شهر ری)

مقبره شیخ صدوق معروف به ابن بابویه (شهر ری)

شیخ صدوق از محدثین ثلاث و ارباب کتب اربعه (1) که مدار شیعه در اعصار بر آنها است می باشد. وی استاد شیخ مفید و والد نجاشی و ابن غضنایری است که همه از اجله علماء شیعه امامیه اند ، صیت مآثر و فضل و اجتهاد این عالم تحریر مشهور است و بالتماس شیعه ری در آن شهر اقامت فرموده و چون شیعه خراسان را نیز بقنای خود مستفید می فرمود علماء رجال او را « وجه شیعه ری » ذکر نموده اند. شیخ نجاشی در رجال خود می نویسد که ابو جعفر در سال 355 در عنفوان جوانی به بغداد رفت و شیوخ طایفه از او استماع حدیث می نمودند و توقیعی از طرف حضرت امام حسن عسکری (علیه السلام) برای وی صادر گردیده که امام درباره اش فرموده اند : « شیخ و معتمدی و فقیهی »

1- رجوع شود بفصل مذهب (شيع) در جلد اول همين كتاب.

شیخ صدوق را تألیفات عدیده و مهمه بوده که قریب سیصد تصنیف احصاء کرده اند و ما برای نمونه از دو کتاب : من لا یحضره الفقیه که قرون متوالیه منظور نظر اساتید و علماء اسلام بوده و یکی از کتب اربعه تشیع میباشد که در احادیث و روایات اهل بیت رسول الله (صلی الله علیه وآله وسلم) تألیف گردیده و کتاب « اکمال الدین و اتمام النعمه » در امر غیبت ، نام می بریم.

بقعه شیخ صدوق که در اثر باران و قدمت ساختمان منهدم شده بود (بنابر نقل صاحب روضات - الجنات) در سنه 1238 بعهد فتحعلی شاه قاجار تعمیر و مرمت یافته است.

این چهار بیت در سردر ورود به محوطه ابن بابویه که قبرستان عظیمی است و مدفن گروهی بیشمار از رجال و اعیان و علمای تهران می باشد کتیبه شده و اثر طبع فتوحی یکی از شعراء معاصر می باشد :

این بقعه شریف که با غرفه بهشت *** اندر مقام و رتبه سزاوار همسری است

بیت محمد بن علی بن بابویه *** کز مرتبت بخلد برینش برابری است

با این علو مرتبه شیخ صدوق را *** تنها مفاخرت بتولای حیدری است

باقی است زانکه ناشر شرع محمد است *** زنده است زانکه محیی، آئین جعفری است

2- مقبره شیخ یعقوب بن اسحق الکلینی که از اجله علماء شیعه است در حدود شهری (هفت کیلومتری شرقی حسن آباد فشافویه) واقع شده است و ایشان پدر محمد بن یعقوب کلینی از اجله علماء حدیث در قرن سوم هجری و صاحب کتاب « الکافی فی الاصول و الفروع » و ملقب به « ثقة الاسلام » است که اصلاً اهل قریه کلین (ورامین) بوده و در سال 328 در بغداد وفات یافته است. کتاب کافی از موثق ترین کتب احادیث و آثار شیعه امامیه و یکی از کتب اربعه است.

3- در جوار شرقی حرم جنب مقبره امامزاده - حمزه بن موسی در زاویه مقبره خاص شیخ جمال الدین ابو الفتوح رازی قرار دارد که از اجله علماء شیعه در قرن ششم هجری می باشد (متوفی 538 هـ.) وی مؤلف کتاب تفسیر عظیمی است که از منابع موثق و معتبر شیعه اثنی عشریه می باشد و این تفسیر بنام : «روض الجنان و دوح الجنان» معروف به تفسیر - ابو الفتوح در تهران بسال 1310 شمسی طبع شده مقبره شیخ نیز در همان تاریخ بهمت وزارت معارف از محل موقوفات عامه مرمت و تعمیر یافت و در جوار آن کتابخانه مخصوصی بنام حضرت عبدالعظیم تأسیس شده است که هم اکنون دایر و شامل مقدار کثیری کتب فارسی و عربی است.

میرزا ابو القاسم قائم مقام صاحب «منشآت» و اشعار معروف که از رجال بزرگ دولت قاجاریه و وزیر اعظم عباس میرزا ولیعهد و محمد شاه بوده است در این حجره مدفون است. قبر دو نفر دیگر از احفاد اونیز میرزا علی و حاجی میرزا علی اکبر خان قائم مقام در همان حجره قرار دارد.

نظر باینکه زاویه مقبره شیخ ابو الفتوح از دیر زمان آرامگاه بعضی از دانشمندان بوده که دارای آثار جلیل می بودند برای جلوگیری از نسیان تاریخ برحسب دستور آقای علی اصغر حکمت وزیر معارف وقت لوحه سنگی بعنوان تذکار تهیه و در آن حجره نصب شده است و نام آن دانشمندان بشرح زیر در آن سنگ نوشته مضبوط است

1- مرحوم حاج میرزا ابو القاسم نوری - رازی صاحب کتاب « مطراح الانظار » - متولد 1236 قمری و متوفی بسال 1292 .

2- مرحوم حاج میرزا ابوالفضل تهرانی صاحب کتاب « شفاء الصدور » - متولد 1273 و متوفی بسال 1316 قمری.

3- مرحوم میرزا محمد علی شوشتری متوفی بسال 1306 قمری .

4- مرحوم شیخ محمد آقا بوذری طالقانی متولد 1248 و متوفی 1313 شمسی .

5- مرحوم آقا سید علی آقا یزدی طباطبائی متوفی بسال 1350، از تألیفات بطبع رسیده آن مرحوم

ص: 77

6- مرحوم میرزا محمد علی شاه آبادی متوفی بسال 1369 .

دیگر از قبور بزرگان که در این حجره واقع است قبر میرزا حبیب الله قانی شیرازی شاعر قصیده سرا و استاد شعر در قرن سیزدهم هجری است که در سال 1322 ه. در شیراز متولد گردید و چون مداح اکتای قآن فرزند حسنعلی میرزا (شجاع السلطنه) والی خراسان بود « قانی » تخلص کرد وی در آخر عمر در تهران اقامت نموده و در دربار ناصر الدین شاه منزلت و مقام حاصل نمود، در سال 1270 ه. وفات یافت و در اینجا مدفون گردید .

دیگر از بزرگان و اساتید ادب علامه محمد بن عبدالوهاب قزوینی صاحب آثار ادبی مشهور است که در (1368 ه. ق. - 1328 ش .) در تهران بدرود زندگی نمود و در این حجره مدفون گردید و نیز قبر مرحوم عباس اقبال آشتیانی استاد دانشگاه متوفی در 1334 شمسی در اینجا است .

قبور سلاطین

1- از آثار قبور سلاطین که در جوار حضرت عبدالعظیم واقع است قدیم تر از همه مقبره سلطان - طغرل سلجوقی است که در شهرری در قرن پنجم هجری مدفون گردیده است ، مقبره قدیم او که در زمان ناصرالدین شاه مرمت یافته هم اکنون موجود و بنام «برج طغرل» معروف است.

2- قبر ناصرالدین شاه چهارمین پادشاه از سلاله قاجار مقتول در ذی القعدة الحرام سال 1313 ه. ق. که چون خود منشأ تعمیرات و ساختن صحن و ایوان حرم مطهر حضرت عبدالعظیم بود در همان جا در زاویه غربی در محلی که معروف به «مسجد هلاکو» بود مدفون گردید و آثار قبر او باقی است ، در حاشیه سنگ قبر او اشعاری مرقوم و مسطور است از آنجمله این ابیات ذکر می شود:

ناصرالدین شاه ذوالقرنین کاورا آفرید *** بیهمال از جمله شاهان کرد گار بیهمال

هفدهم روز از مه ذی القعدة با آدینه جفت *** یافت هنگام زوال شمس شمس شه زوال

بود سال عمر شاه اندر شمار شصت و هفت *** برده در شاهی پایان زین شمر پنجاه سال

الغرض کلک بقا تاریخ شه را زد رقم *** آفتابی چهره پنهان کرد درگاه زوال

مقبره علیرضاخان قاجار (عضدالملک) که در 1327 نایب السلطنه ایران شد و در 1328 وفات یافت در جوار قبر ناصرالدین شاه واقع است.

3- آرامگاه اعلی حضرت فقید رضاشاه پهلوی چون آباء والاتباء آن فقید در جوار حضرت عبد - العظیم مدفون هستند (قبر والد ایشان هنوز موجود و معلوم است) جسد ایشانرا نیز بر حسب امر علی حضرت همایون شاهنشاهی در همان مکان بخاک سپردند و در تاریخ اردیبهشت 1329 شمسی بعد از نکه جنازه شاه فقید از مسجد قاهره به مدینه طیبه و سپس به ایران نقل شد با احترام و اعزاز بسیار در رامگاه مجللی در جنوب غربی حرم مطهر مدفون گردید. این آرامگاه که از شاه کارهای معماری معاصر است با هزینه زیاد و زحمت و کوشش فراوان مهندسان عالی مقام ساخته و پرداخته گردیده است .

**

قبور علمای بزرگ که در مقبره ناصر الدین شاه مدفون هستند:

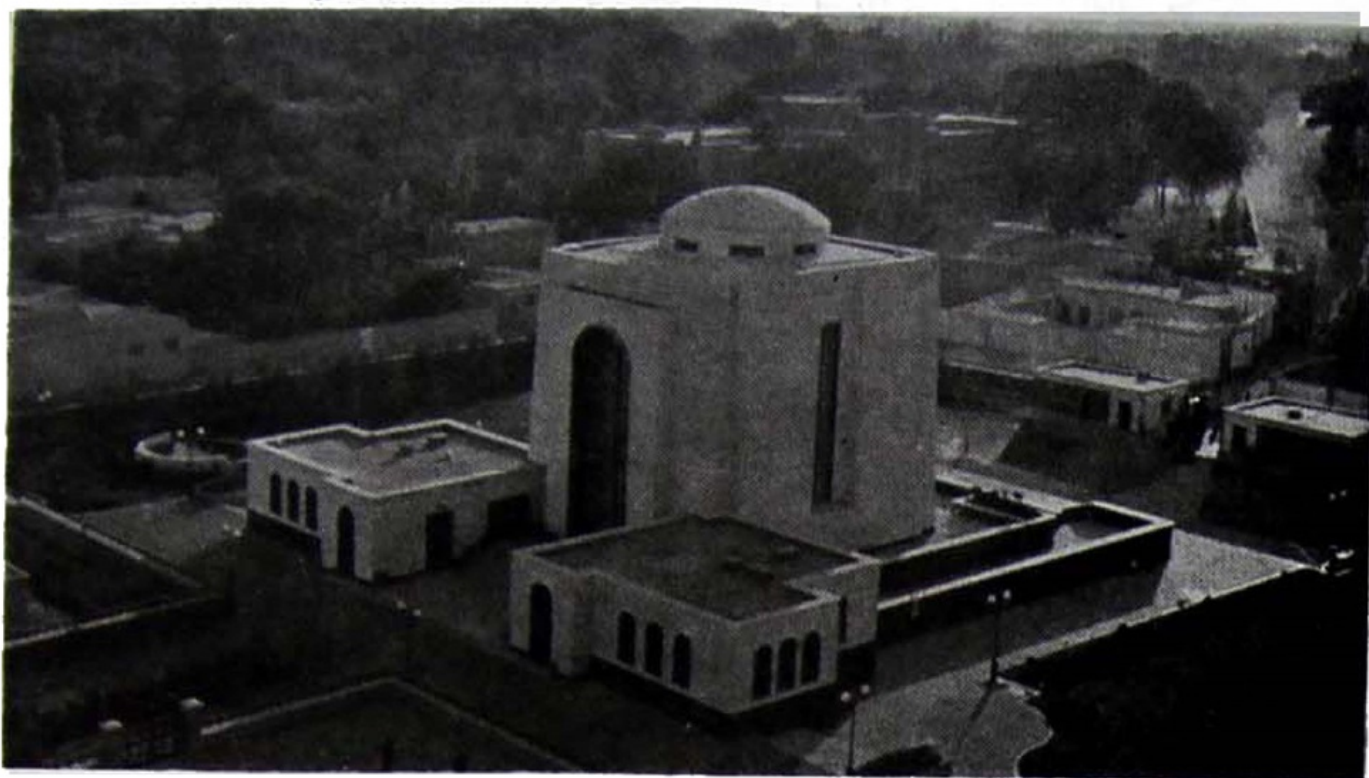
1- مرحوم حاج ملا علی کنی متوفی سنه 1306 از اجله فقهاء زمان خود در شهر تهران.

2- مرحوم حاج شیخ محمد حسین تنکابنی وفات 24 مرداد 1327 .

3- مرحوم حاج شیخ علی مدرس تهرانی وفات 2 دیماه 1333 .

4- مرحوم شیخ ابو الحسن مرندی ، وفات محرم الحرام 1349.

ص: 78

آرامگاه اعلیٰ حضرت فقید رضاشاه پهلوی - شهر ری

5- مرحوم حاج سید ابو القاسم کاشانی ، وقت 1340 شمسی .

6- مرحوم حاج شیخ عبدالنبی نوری ، وفات 20 محرم الحرام 1344 قمری .

7- مرحوم شاهزاده ابوالحسن میرزا قاجار (شیخ رئیس خراسانی) که از مشاهیر ادبا و فصحا و علمای قرن اخیر ایران است، متوفی در 1337 شمسی در تهران، صاحب کتاب « منتخب نفیس » .

مقابر امامزادگان

آثار مقابر و مدافن امام زادگان و بزرگان در اطراف و نواحی مقبره شاه عبدالعظیم تا مسافتی بعید فراوان است که باید به تفصیل مورد بحث و مطالعه و تحقیق اهل فن و مورخان قرار گیرد. از آن جمله سه قبر شریف معروفیت بسیار دارند که در پیرامون آن ها قبور مسلمانان و مدفن اموات اهالی تهران زیاد می باشد.

1- امامزاده حمزه بن موسی (علیه السلام): در ضلع جنوب شرقی حرم شاه عبدالعظیم قرار دارد ، نسب این بزرگوار در کتب انساب باختلاف ذکر شده و سلاطین صفویه نسب خود را باین امامزاده متصل کرده اند (1).

گویند شاه عبدالعظیم خود بقصد زیارت حمزه بن موسی از عراق به ری مهاجرت کرد و مورخان و علماء شیعه زیارت قبر او را که در جوار عبدالعظیم است لازم دانسته اند (2) و در زیارت نامه عبدالعظیم این عبارت مذکور است یا زائر قبر « خیر رجل من ولد موسی بن جعفر و این عبارت بر جلالت قدر او دلالت میکنند. شاه طهماسب صفوی غالباً برای زیارت صاحب این قبر که جد او بوده است از تخت گاه قبرک قزوین به ری مسافرت می کرده و در اثناء همین مسافرت ها بوده است که قریه تهران که شکارگاه خوبی در شمال ری بوده است مورد توجه او شده و حصار و باروئی بر آن ساخته که بعدها بصورت شهر بزرگ فعلی درآمده است. مدفن امامزاده علی بن - حمزه فرزند این بزرگوار در شیراز است.

1- نظر کنید بتاريخ عالم آراه تأليف اسکندريک منشى .

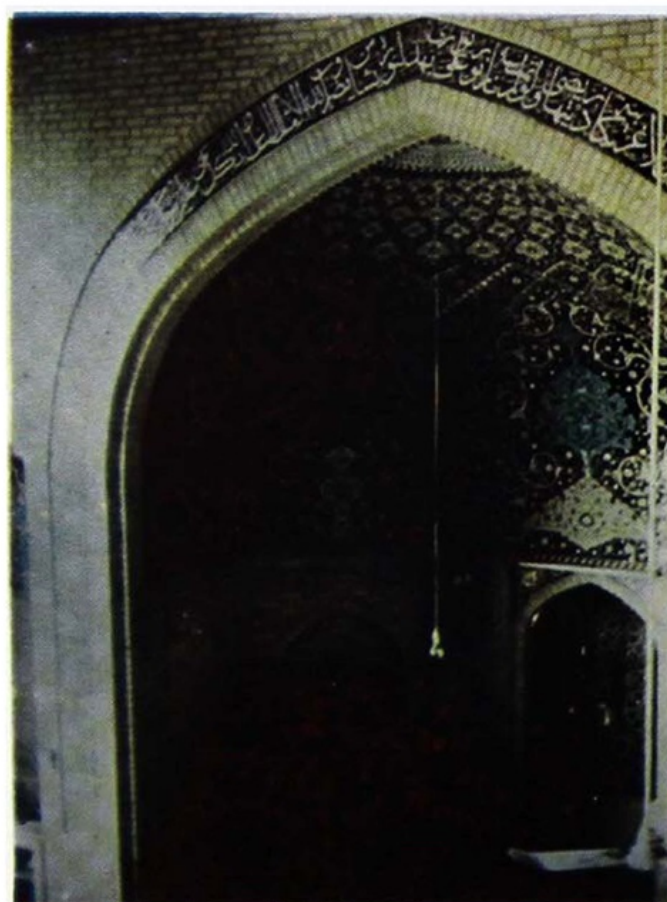
2- رجوع شود به « تحفة الزائر » تأليف مرحوم «مجالس المؤمنین » تأليف قاضی نورالله شوشتری .

مرقد عبدالعظیم قرار دارد. نسب او را به زید بن علی - بن حسین (علیه السلام) می‌رسانند. « مطهر » نام فرزند اوست (1).

گنبد امامزاده طاهر و دور نمای قسمتی از شهری

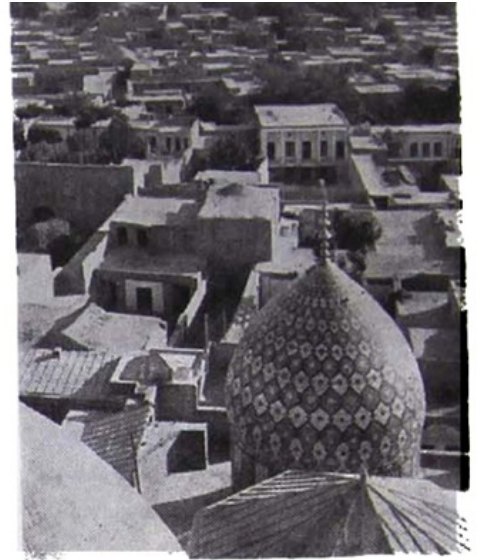

قسمتی از کاشیکاری و محراب مسجد جلیلی خیابان ایرانشهر تهران

محراب مسجد شیشه
در خیابان آشیخ هادی
تهران

گنبد امامزاده طاهر و دور نمای قسمتی از شهر ری

داخل روضه و ضریح امامزاده عبدالله - شهر ری

3- امامزاده عبدالله: این قبر شریف نزدیک مزار حضرت عبدالعظیم است و در کتب انساب نسب او را به پنج پشت به علی بن حسین (علیه السلام) می‌رسانند و او را ابو عبد الله حسین بن عبد الله الایض می‌گویند و منقول است که در سال 319 هجری وفات یافته است.

4- بقعه منسوب به بی بی شهربانو: در دامنه کوه شرقی ری که بنام همان بانه موسوم است آثار بقعه بی موجود می‌باشد که برحسب روایات موجوده محل اختفاء شهربانو دختر یزدگرد ساسانی مادر امام همام علی زین العابدین بوده و زیارتگاه عظیم است و زنان و بانوان شیعه از قدیم الایام بان مکان اعتقاد دارند و زیارت می‌آیند و نذور و هدایا می‌گذارند.

در اطراف شهر قدیم ری و در جلگه دامنه «کوه بی بی شهربانو» آثار قدیمه دهات و قلاع قبل از اسلام هنوز یافت می‌شود.

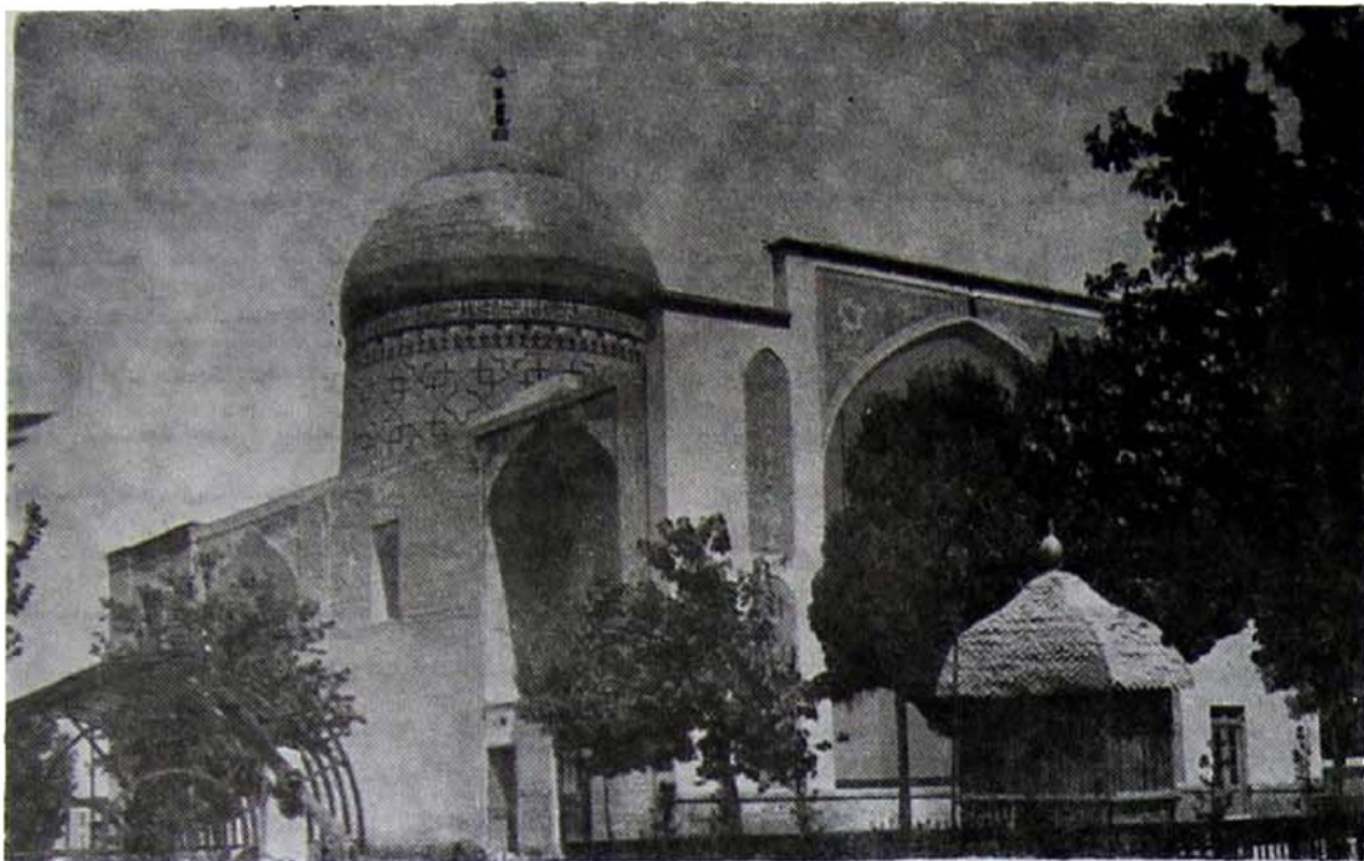
داخل روضه و ضریح امامزاده عبدالله - شهر ری

قسمتی از کاشی کاری و محراب مسجد جلیلی خیابان ایرانشهر تهران

محراب مسجد شیشه در خیابان آشیش هادی تهران

ص: 80

1- رجوع شود به کتاب الروح والریحان و جنة النعیم ، طبع تهران .

روضه امامزاده عبدالله - شهرری

روضه امامزاده عبدالله - شهرری

مساجد:

آمار مساجد، امامزاده ها، بقاع متبرکه و مدارس قدیمه در شهرستان ها

آبادان و خرمشهر

مساجد:

مسجد حاج حسین - مسجد شوشتری ها - مسجد باب المراد - مسجد شیخ عبدالحسین مسجد اصفهانیان مسجد حاج محمد - مسجد یزدی ها - مسجد احمدزاده - مسجد جامع - مسجد سید علی نقی - مسجد نو - مسجد محمد - مسجد حاج ناصر - مسجد سید حسینی - مسجد دزفولی ها - مسجد بلوچ ها - مسجد پاکستانی ها - مسجد حاج حقیر - مسجد لاری - مسجد ایروانی - مسجد مهدوی - مسجد یوسفی - مسجد سید ابو القاسم .

**

آباده

مساجد:

مسجد امام حسن - مسجد شاه سلطان حسین - مسجد جامع - مسجد اقلید - مسجد حاج محمد .

امامزاده ها :

امامزاده احمد ولی - امامزاده محمد .

مدارس قدیمه :

مدرسه ابرقو .

ص: 81

آذر شهر

مساجد :

مسجد اولیا - مسجد رضی جهان - مسجد ارزن - مسجد انگج - مسجد انگراب - مسجد اسج - مسجد بهارلو - مسجد آئینه - مسجد باخان - مسجد ابوالحسن مسجد بازار - مسجد پنجه علی - مسجد پیرلر - مسجد جلفایی - مسجد حسین آباد - مسجد حاجی کاظم - مسجد حاج سلیمان - مسجد حاج رسول - مسجد حاج - مسجد حاج ملک - مسجد حضرت عباس - مسجد حاجی الفت - مسجد حاجی یعقوب - مسجد ابوتراب - مسجد کبود - مسجد میانه - مسجد مناره - مسجد ملا ابراهیم - مسجد کشک کوچک - مسجد کهنه - مسجد میر آقایی - مسجد جامع - مسجد نه نه - مسجد یخچال - مسجد دیزج - مسجد محله بزرگ - مسجد محله کهنه - مسجد یعقوب - مسجد تابستانی .

**

آستارا

مساجد :

مسجد غربا - مسجد بیاض - مسجد واعیا - مسجد حسینی - مسجد راسته بازار - مسجد جامع .

امامزاده ها :

بقعه امامزاده .

**

آمل

مساجد :

مسجد جامع - مسجد سبزه میدان - مسجد هاشمی - مسجد ایرانی ها - مسجد صاحب الزمان - مسجد امام حسن - مسجد آقا عباس - مسجد حاج علی کوچک .

امامزاده ها :

امامزاده ابراهیم - امامزاده قاسم - امامزاده حیدر امامزاده عبد الله .

**

اراک

مساجد :

مسجد آخوند ملا - مسجد آخوند ملا ابراهیم - مسجد آخوند کرمک زین العابدین - مسجد آقا اکبر - مسجد آقا مبین - مسجد آقا ضیاء الدین - مسجد آخوند حق وردی - مسجد اربابی - مسجد علیا آستانه - مسجد ابراهیم آباد - مسجد احمد آباد - مسجد بابا معین - مسجد بزرگ فیجان - مسجد جامع خنداب - مسجد حاج آقا صابر - مسجد حاج تقی خان - مسجد حاج شیخ أبو الحسن - مسجد حاج غلامحسین فخار - مسجد حاج ابراهیم - مسجد حاج محمد ابراهیم - مسجد حاج سید مهدی - مسجد حاج سید تقی - مسجد حاج رئیس - مسجد حاج حسین ساعتساز - مسجد حاجی علی - مسجد

حصار - مسجد دروازه - مسجد راه آهن - مسجد زنانه حصار - مسجد سید - مسجد سید هاشم - مسجد سادات - مسجد سر کمر - مسجد شهوه - مسجد صاحب الزمان - مسجد علی آباد - مسجد علیا فیجان - مسجد صحن فیجان - مسجد سفلی فیجان - مسجد علی - مسجد مسجد قلعه - مسجد کربلانی ابوالحسن - مسجد کربلانی غلامحسین - مسجد کله ایها - مسجد گوار - مسجد لطف الله خان - مسجد ملاصادق - مسجد مراد آباد - مسجد مشهد میقان - مسجد ملا عبدالله انجدان - مسجد نو - مسجد باغ خلیج - مسجد هزاره - مسجد نسق آباد .

امامزاده ها :

امامزاده سید احمد - امامزاده جعفر بن علی - امامزاده حاج رضوان شاه - امامزاده شاهسواران - امام زاده سهل بن علی - امامزاده سیحان - امامزاده طالب ابن علی امامزاده عبد الله - امامزاده فیجان - امامزاده محمد عابد - امامزاده مسعود - امامزاده مشهد کرم .

بقاع :

بقعه سید نورالدین - بقعه چهل دختران - بقعه شاه قریب - بقعه شاه قلندر.

مدارس :

مدرسه آقاضیاء الدین - مدرسه سهداری - مدرسه

ص: 82

اردبیل

مساجد :

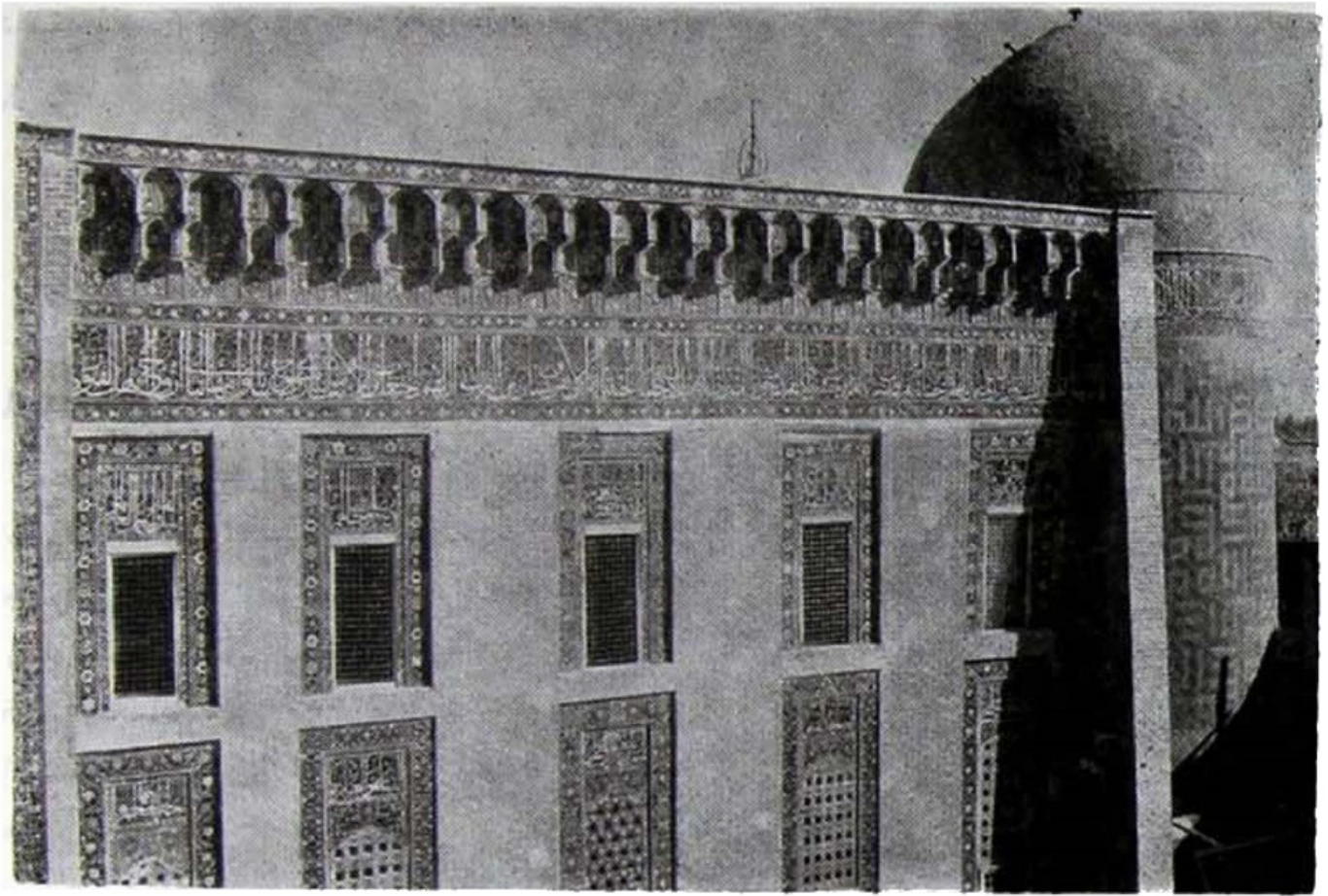
مسجد ابراهیم آباد - مسجد اوچدکان - مسجد اکبریہ - مسجد اجیرلو - مسجد آقا کاظم - مسجد اولیاء آباد - مسجد آبروان - مسجد اقلیم شاه - مسجد اصغریہ - مسجد امامقلی - مسجد باغمیشه - مسجد بزرگ - مسجد باغشاه - مسجد پیر عبدالملک - مسجد پالاندوزان - مسجد پیر مادر - مسجد پیر مادر کوچک - مسجد پیر شمس الدین - مسجد پیر زرگر - مسجد تازه میدان - مسجد تبریزیان - مسجد تازه شهر - مسجد تکیہ منصور مسجد توقالچیدر - مسجد جامع - مسجد جهان خانلو - مسجد جلیل شاه - مسجد جمعه - مسجد جنب سرای - مسجد چراغ علی - مسجد محاران - مسجد حاج محمد حسن - مسجد حاج محمد - مسجد حاج حسین علی - مسجد حسن آباد - مسجد میرزاده خانم - مسجد خیر

- آباد مسجد دروازه - مسجد زینالشاه - مسجد رحمانیہ - مسجد سلطان آباد - مسجد سکاکان - مسجد سرچشمہ مسجد سلیمان شاه - مسجد سرتیپ آباد - مسجد سنگر - مسجد سید آباد - مسجد سید احمد - مسجد طویبی - مسجد عبدالله شاه - مسجد علی - مسجد عباسیہ - مسجد حاج قهرمان - مسجد قره کولوک - مسجد قاجاریہ - مسجد قره دکنک - مسجد قاسمیہ - مسجد کبود - مسجد کازران - مسجد کرد احمد - مسجد کلبعلی شاه - مسجد ملاهادی .

امامزاده ها :

امامزاده صالح - امامزاده دختر

نمای خارجی مقبره شیخ صفی الدین - اردبیل

نمای خارجی مقبره شیخ صفی‌الدین - اردبیل

بقاع :

مقبره شیخ صفی‌الدین - مقبره پیر ابوسعید - مقبره پیر اکبریه - مقبره معروف به پیر - مقبره سید جبرائیل

مدارس قدیمه :

مدرسه ملا ابراهیم - مدرسه صالحیه - مدرسه حاج محمد حسن .

**

ص: 83

اردکان

مساجد :

مسجد چرخاب - مسجد رجبعلی - مسجد فدوی - مسجد جامع بازارنو - مسجد علی بگ مسجد زيرده - مسجد کوشک نو - مسجد زين الدين - مسجد حاج محمد حسين - مسجد بازارنو - مسجد شیران - مسجد شريف آباد - مسجد احمد آباد - مسجد ابوالحسن - مسجد ترك آباد - مسجد خراسانی - مسجد تيران - مسجد ميرزا رضا - مسجد تيران کابلی - مسجد احمد آباد اسمعيل مسجد ابوالحسن - مسجد محتاج علی - مسجد ترك آباد شفيح - مسجد صدر آباد - مسجد مزرعه سيف .

مدارس :

مدرسه فردوسی - مدرسه اردکان .

**

اشنویه

مساجد :

مسجد جامع - مسجد بازار - مسجد حنفيان - مسجد ملاطه - مسجد کاتبان - مسجد سکان - مسجد ابرآباد - مسجد نوش آباد - مسجد خنق - مسجد جورشت - مسجد سر زيوه - مسجد ناتوس - مسجد چمن آباد - مسجد شيخان - مسجد ده کرجه - مسجد سرجه - مسجد حسن پوران - مسجد ده شمس - مسجد برگز - مسجد نليوان - مسجد گرگ آباد - مسجد شاهواز - مسجد باب خالد آباد - مسجد چشمه گل - مسجد علی آباد - مسجد دمنه - مسجد تاچنين آباد - مسجد شيخ شماک .

بقاع :

بقعه شيخ عبدالعزيز - بقعه سلطان مصطفی - بقعه شال - بقعه شيخ جهانگرد - بقعه ملا جعفر - بقعه شفيح - بقعه حسن - بقعه رجال - بقعه احمد - بقعه پيرغيب - بقعه اسمعيل - بقعه قبر مير - بقعه مام تمير .

**

اصطهبانات

مساجد :

مسجد احمدی - مسجد اهر - مسجد ناصرالدين - مسجد جامع - مسجد خليفه - مسجد خلوت مسجد خواجه خضر - مسجد رئيس - مسجد ساباط - مسجد صالح - مسجد عزالدين - مسجد کوچه شاه - مسجد کوشک - مسجد مرتضی علی - مسجد ملاحسين - مسجد گوهریه - مسجد علی - مسجد ضياء السلام - مسجد لب گلکان - مسجد بازار - مسجد حاجی خان - مسجد حاجی محمد علی - مسجد کازرون - مسجد بالا گلکار - مسجد شيخ عليتقی - مسجد پير مراد - مسجد بالا ده - مسجد همیشه بهار - مسجد حاج قربانعلی - مسجد تاج الدين - مسجد زيرده خلوت .

امامزاده ها :

امامزاده پير مراد - امامزاده شهباز - امامزاده اسماعيل .

بقاع :

بقعه مقبری - بقعه شیخ شعیب - بقعه شیخ طاهر - بقعه علی نقی - بقعه پرنو - بقعه عز الدین - بقعه سید مس الدین - بقعه شیخ قطب - بقعه شیخ حسین .

مدارس قدیمه :

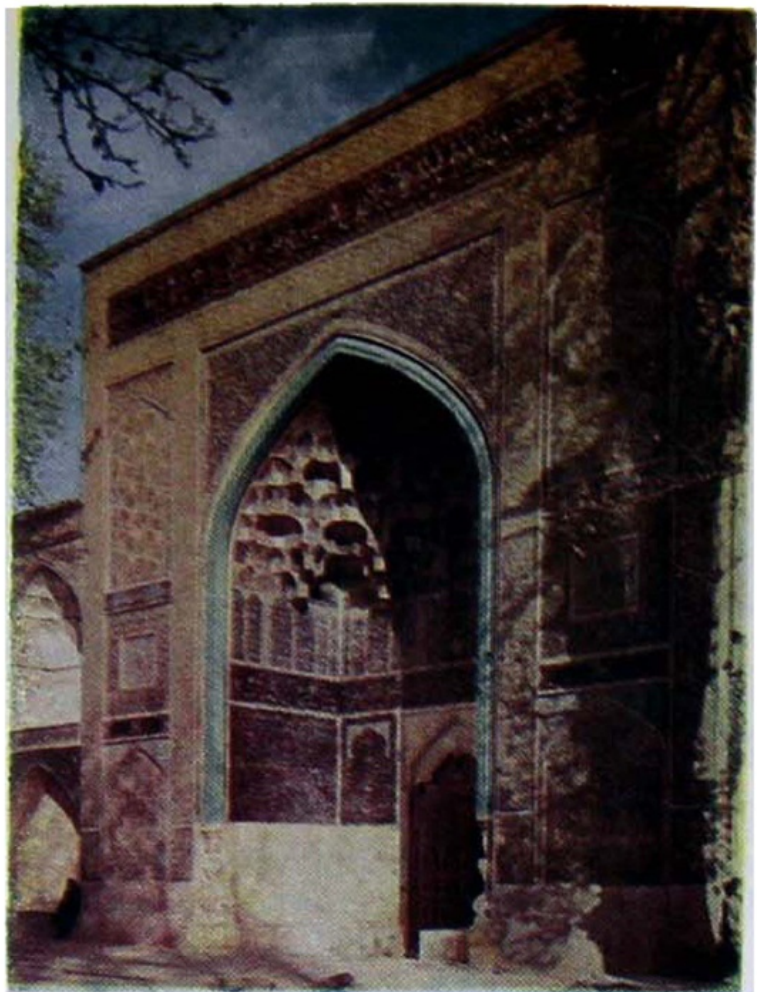
مدرسه بازار - مدرسه آقا

**

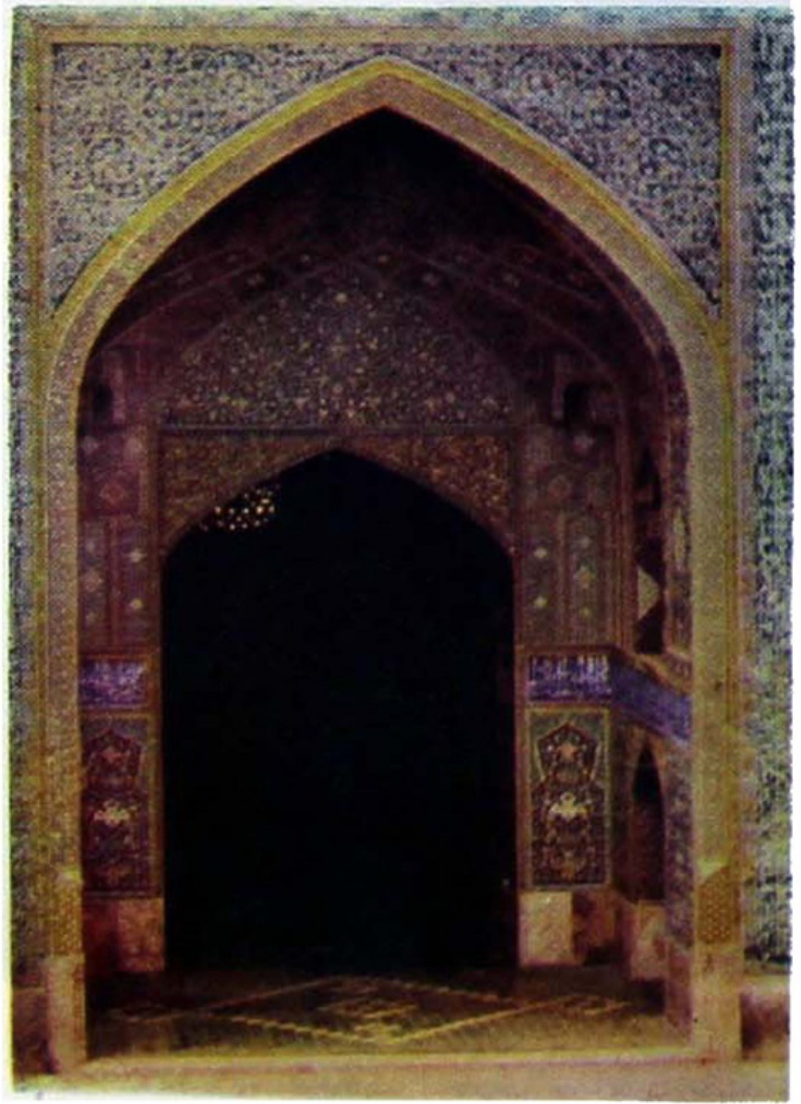
اصفهان

مساجد :

مسجد آب بخشگان - مسجد ابراهیم راغی - مسجد اسمعیل عباد - مسجد استاد محمد علی - مسجد میرزا احمد - مسجد آقا فتح علی - مسجد آقا کوچک - مسجد احمد آباد مسجد میرزا محمد هاشم - مسجد آقا باقر - مسجد آقا نور - مسجد ایچی - مسجد بالا و ساتین - مسجد بابا محمد علی - مسجد بازارچه آقا - مسجد باغ شهل - مسجد باب الرضی - مسجد پاچنار سجد پائین دروازه - مسجد پای شاغ - مسجد پای رخت - مسجد پای نارون - مسجد پای مدرسه - مسجد پای منار - مسجد پاسنگ - مسجد گلدسته - پشت پارو - مسجد پیر پاره دوز - مسجد گل عاشقان -

مر در مسجد چهار باغ اصفهان

ایوان مسجد شاه اصفهان

سر در مسجد چهار باغ اصفهان

ایوان مسجد شاه اصفهان

ص: 84

مسجد جامع - مسجد جارچی - مسجد جوچی - مسجد جوزدان - مسجد جوجه - مسجد جهانباره - مسجد چهار سوق میر - مسجد چرخاب - مسجد چهارسوق فوراب مسجد چهارسوق بالا - مسجد شیرازی ها - مسجد چینی فروش - مسجد کلیم - مسجد حاج صدری - مسجد حاج ابوتراب - مسجد میرزا بدیع - مسجد حاجی رضا - مسجد حاجی آقا سدهی - مسجد حاجی علی اکبر - مسجد حاج فاضل - مسجد حاجی علی - مسجد حاجی عباس مسجد حاجی نایب - مسجد حاج اسمعیل - مسجد حاج آقا ارباب - مسجد حاج عبدالغفار - مسجد حاج ابوطالب - مسجد حاج محمد جعفر آباده پی - مسجد حاج یوسف - مسجد حاج میرزا فتح الله - مسجد حاجی باقر - مسجد حمالها - مسجد حاجی رسولی - مسجد حاج منوچهر - مسجد حاج حسن - مسجد حاج قاسم - مسجد حریرچیان - مسجد جناب آقا - مسجد حمام کوچک - مسجد سفید - مسجد خیاط ها - مسجد خاکی - مسجد خرابه - مسجد خانقاه - مسجد خان یوسف -

مسجد خواجه علم - مسجد دو برادران - مسجد دو قاضی - مسجد ده برادران - مسجد دارالشفاء - مسجد درب قهوه - مسجد دروازه حسن آباد - مسجد درچه - مسجد دولت آباد - مسجد درب امام - مسجد ذوالفقار - مسجد زغالی - مسجد رضوان - مسجد رکن الملک - مسجد زهرا خانم - مسجد زمان - مسجد زینل - مسجد سرچویشاه - مسجد ساروتقی - مسجد سلام - مسجد

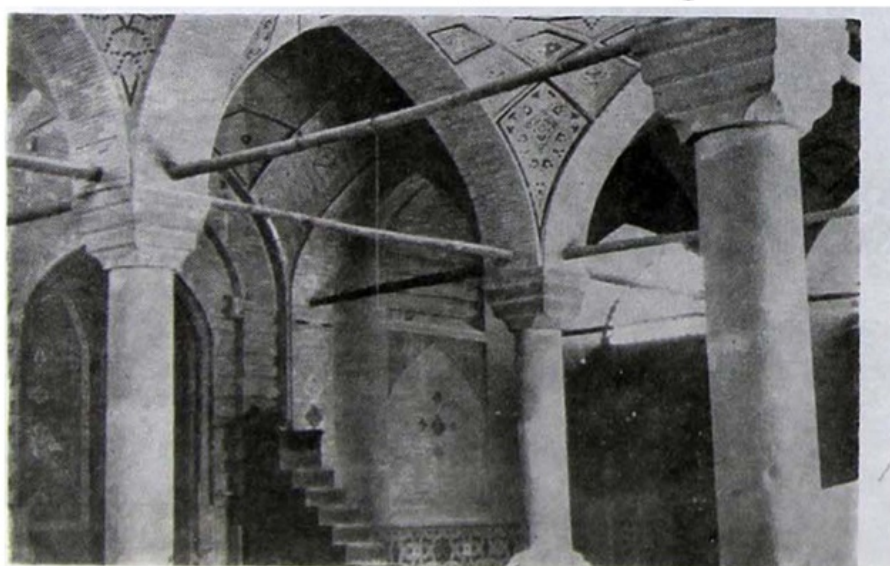
سردر و مناره های مسجد جامع اشترجان (لنجان - اصفهان)

مسجد جامع - مسجد جارچی - مسجد جوچی - مسجد

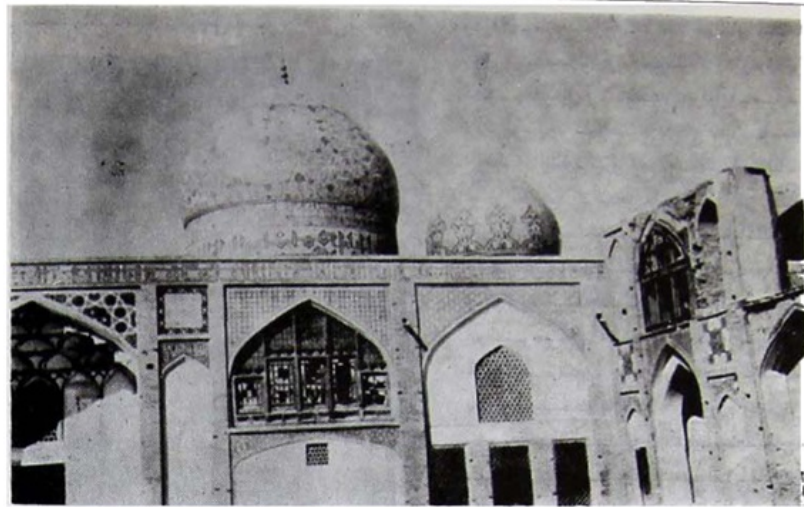

سردر و مناره‌های مسجد جامع اشترجان (لنجان - اصفهان)

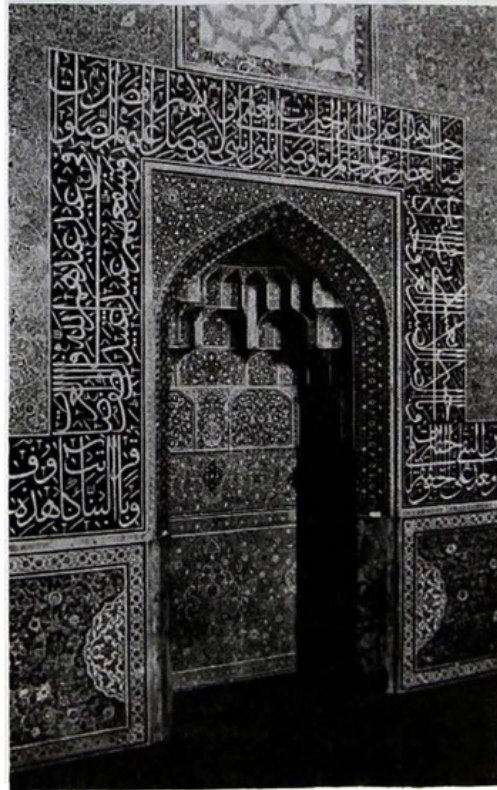
شهبستان جنوبی مسجد حاج محمد جعفر آبادری

شهبستان جنوبی مسجد حاج محمد جعفر آبادری

مسجد درب امام - اصفهان

محراب مسجد شیخ لطف الله - اصفهان

سیف الله خان - مسجد ستاری - مسجد سید عبد اللطیف - مسجد سرچهار راه - مسجد سلطان سنجر - مسجد سر کاوه - مسجد سید افعی - مسجد سید محمود - مسجد سرخی - مسجد سرپله - مسجد شاه - مسجد شیخ الاسلام - مسجد شیخ لطف الله - مسجد سینه مسجد شاهزادگان - مسجد شیخ یوسف - مسجد شیخ داود . مسجد شاطر حسنعلی - مسجد شیره پزها - مسجد شاه اسدالله - مسجد شیشه گری - مسجد شیخ محمد نقی - مسجد شمس آباد مسجد ییدآباد - مسجد شیخ علی خان - مسجد صفی علی خان - مسجد صدر مسجد صفا - مسجد صرافان - مسجد صحرا - مسجد طوفچی - مسجد ظلمات - مسجد علی بابا - مسجد علی - مسجد را به چی - مسجد علی قلی آقا - مسجد غسلخانه - مسجد فلکه شاه عباسی - مسجد قاضی هندی - مسجد فرج - مسجد قراولخانه - مسجد قنادی ها - مسجد قاسم خان - مسجد کریم ساقی - مسجد کریم بیگ -

مسجد کرمانی - مسجد کاشی - مسجد کوچک - مسجد کوچه باغ - مسجد کوچه - مسجد کازرونی - مسجد لرها - مسجد لبنان - مسجد مصلی - مسجد ملا کریم - مسجد میرزا صادق - مسجد محله نو مسجد مشیر - مسجد محله - مسجد مشهدی تقی - مسجد منجم - مسجد موتاب ها - مسجد میرهندی - مسجد محمد علی کمیل کمیل مسجد ملا کاظم - مسجد مریم بیگم - مسجد محمد باقر مسجد مفخم الملک - مسجد محمد علی یزدی - مسجد ملا محسن - مسجد تو بازار - مسجد نو - مسجد نمکی مسجد نیم آور - مسجد هندی - مسجد نمد مال ها - مسجد مصری - مسجد میرزا صادق - مسجد کهران - مسجد علی یزدی - مسجد شفیعیه - مسجد شیخ رضا - مسجد زمان - مسجد دو راهی مسجد رحیم خان - مسجد بابا گرفتار.

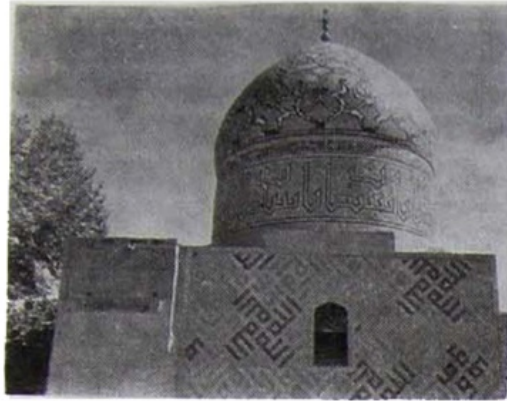
امامزاده ها :

امامزاده احمد - امامزاده اسمعیل - امامزاده باقر امامزاده چناران - امامزاده شاه زید - امامزاده شوراب - امامزاده شاه ابوالعباس - امامزاده شاه طور امامزاده قریب - امامزاده قاسم - امامزاده برتن - امامزاده مارماقان - امامزاده هارونیه - امامزاده یوقارت .

بقاع:

بقعه بابا علمدار - بقعه بابا حسن - بقعه بابا

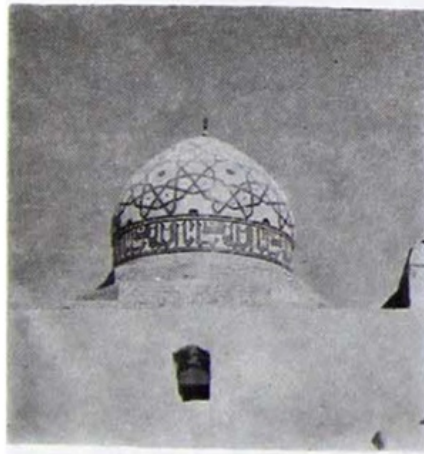
گنبد امامزاده اسماعیل - اصفهان

گنبد امامزاده اسماعیل - اصفهان

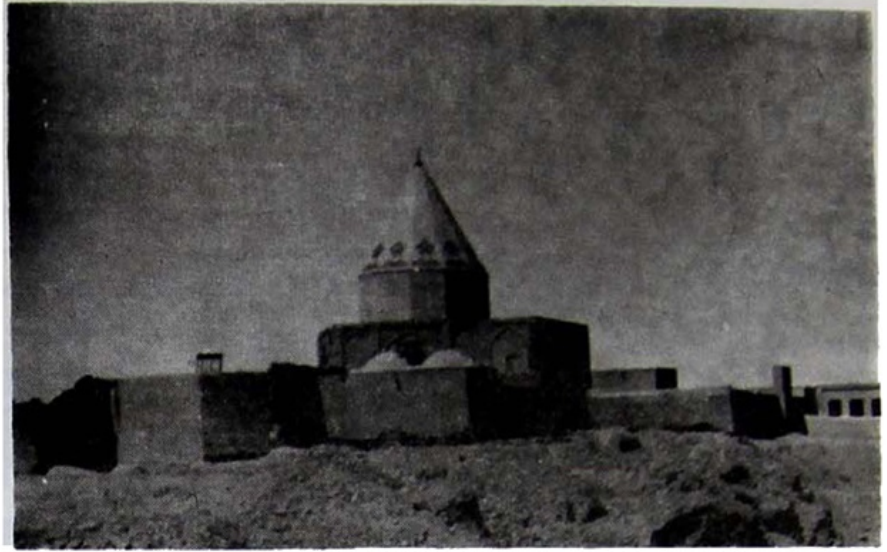
گنبد هارون ولایت - اصفهان

گنبد امامزاده شاه زید

گنبد هارون ولایت - اصفهان

گنبد امامزاده شاه زید

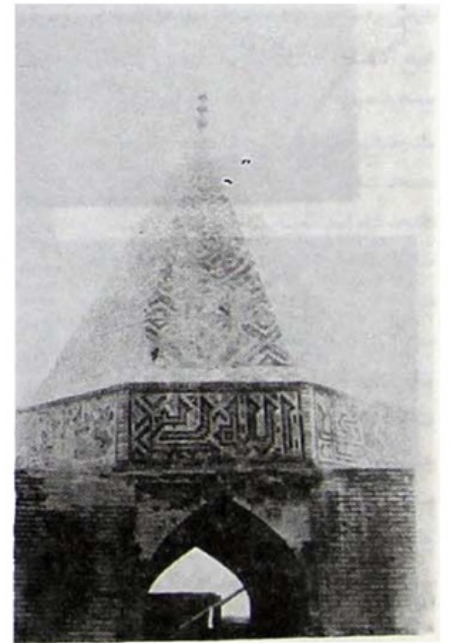
بقعه بابا ركن الدين - اصفهان

بقعه مجلسی - بقعه هارونیه .

عباد الله - بقعه بابا قاسم - بقعه بابانور - بقعه بابا ركن -
الدين - بقعه حاجی كلباسی - بقعه نظام الملك - بقعه
درب شيخ - بقعه سادات - بقعه شاهزاده ابراهيم - بقعه
قطب الدين - بقعه صاحب - بقعه كهی الدين اسمعیل -

بقعه هارونیه و مناره مسجد علی (اصفهان)

بقعه بابا قاسم - اصفهان

عباد الله - بقعه بابا قاسم - بقعه بابانور - بقعه بابا ركن - الدين - بقعه حاجی كلباسی - بقعه نظام الملك - بقعه درب شيخ - بقعه سادات - بقعه شاهزاده
ابراهيم - بقعه قطب الدين - بقعه صاحب - بقعه كهی الدين اسمعیل -

بقعه بابا قاسم - اصفهان

بقعه مجلسی - بقعه هارونیه

بقعه هارونیه و مناره مسجد علی (اصفهان)

مدارس قدیمه:

مدرسه امامیه - مدرسه الماسیه - مدرسه اسمعیلیه مدرسه باب القصر - مدرسه پای قلعه - مدرسه ترکها - مدرسه جد بزرگ - مدرسه جد کوچک -
مدرسه جلالیه مدرسه چهارباغ - مدرسه حاجی - مدرسه حسین آباد مدرسه حوا بیگم - مدرسه حاجی حسن - مدرسه شیخ محمد علی - مدرسه درب
کوشک - مدرسه شاهزاده ها - مدرسه شفیعیه - مدرسه شمس آباد - مدرسه صدر - مدرسه صدر خواجه - مدرسه عریان - مدرسه کلباسی - مدرسه
کاسه گران - مدرسه مریم بیگم - مدرسه محمد - علی - مدرسه مبارکه - مدرسه ملا عبد الله - مدرسه میرزا - مدرسه مهدی .

اهر

مساجد:

آغ مسجد - مسجد ابو اسحق - مسجد پشت بازار مسجد صاحب الزمان - مسجد کبود - مسجد سجادیه - مسجد شیخ عماد - مسجد شکیلو - مسجد
جامع - مسجد مجتهد - مسجد سر بازار مسجد دباغخانه .

بقاع:

بقعه شیخ شهاب.

**

بابل

مساجد:

مسجد آستانه - مسجد استر آبادی محله - مسجد بند آباد - مسجد بیسر تکیه - مسجد بیباغ کلا - مسجد سید جلال - مسجد جامع - مسجد چهارشنبه -
مسجد حصیر فروشان - مسجد درویش خلیل - مسجد دباغخانه مسجد رضا کلا - مسجد زرگر محله - مسجد سر حمام مسجد سنگ پل - مسجد
ششدری - مسجد عرب خیس مسجد طوقرازی مسجد کاظم بک مسجد کفشگرکلا - مسجد مراد بیگ - مسجد میان کت.

امامزاده ها:

امامزاده ابراهیم - امامزاده پادشاه امیر امامزاده آستانه - امامزاده ابوالحسن و حسین - امامزاده حصیر فروشان - امامزاده طاهر - امام زاده عبد الله - امامزاده
مراد بیگ - امامزاده ملانصر - امامزاده هبت الله.

مدارس قدیمه:

مدرسه صدر

**

بافق

مساجد:

مسجد مقامگاه - مسجد میرزا - مسجد صاحب الزمان - مسجد بزرگ - مسجد میر استخر مسجد حاجی حسین - مسجد قلعه - مسجد سهل بن علی -

مسجد نور قبله - مسجد سرخورداری - مسجد میانگاه - مسجد پای سنگ - مسجد ده باشی - مسجد استخر - مسجد قاضی ها - مسجد دروازه - مسجد صدر - مسجد قنبریه مسجد امین - مسجد حاجی میرزا احمد - مسجد حاجی سید جواد - مسجد تخداری - مسجد چهارمیرکار - مسجد حوض رحیم - مسجد میرزا آقا - مسجد حاجی محمل مسجد درویش مهدی - مسجد شهبازها - مسجد جامع - مسجد جامع حاج صادق - مسجد جامع حاج حسین خلیل - مسجد حاج ابوالقاسم - مسجد جمعه ها - مسجد نور - مسجد امامزاده - مسجد حمام نقی - مسجد نورخان - مسجد خیابان پهلوی - مسجد فتاحی - مسجد بازار .

بقاع :

بقعه امامزاده عبد الله - بقعه میانگاه - بقعه پای - سنگ - بقعه لاز - بقعه بازو - بقعه کاکامیز - بقعه سهل بن علی - بقعه میر استخر - بقعه قاضی ها - بقعه قنبریه - بقعه لار - بقعه افیگان - بقعه حلیمه .

**

بروجرد

مساجد :

مسجد ارگ - مسجد آقا - مسجد برآباد - مسجد جامع - مسجد حاج عبد الله - مسجد درب شیخ - مسجد

ص: 89

رنگرزا - مسجد سلطانی - مسجد شهر یاری - مسجد شیخ هادی - مسجد غروی - مسجد میر - مسجد ملک آراء - مسجد ناسکدین .

امامزاده ها :

امامزاده ابوالحسن - امامزاده جعفر - امامزاده ضیاء الدین - امامزاده قاسم

مدارس قدیمه :

مدرسه نوربخش .

**

بم

مساجد :

مسجد سعدالدوله - مسجد وکیل - مسجد سید - مسجد ارگ - مسجد قصر حمید - مسجد رسول - مسجد میرزا آقاخان - مسجد باغ خان - مسجد حسین اسمعیل - مسجد کشمشک .

امامزاده ها :

امامزاده زید - امامزاده اسیری - امامزاده قاسم .

مدارس قدیمه:

مدرسه عمادیه - مدرسه امان الله - مدرسه نظر علی .

بقاع:

بقعه خواجه حسن - بقعه سید طاهر الدین - بقعه خواجه آفاق - بقعه خواجه مراد - بقعه عباس علی - بقعه سلطان پیر غیب - بقعه گذرگاه - بقعه خاک درویش - بقعه دوازده امام .

**

بندر پهلوی

مساجد :

مسجد آخر مسجد آبکنار - مسجد بشمن - مسجد تازه - مسجد تازه آباد - مسجد تر به بر مسجد غازیان - مسجد خمیران - مسجد سرخی - مسجد سوسر - مسجد سنگاچین - مسجد سیاخاله سر - مسجد شاهپور - مسجد شیلر .

بقاع :

بقعه صالح - بقعه خانم حوریه .

بندر عباس

مساجد :

مسجد بازار - مسجد بزرگ - مسجد سرخ - مسجد پائین فشم - مسجد پشت شهر - مسجد پل شرقی - مسجد پل غربی - مسجد تخته - مسجد نربونه - مسجد جامع - مسجد جامع قشم - مسجد حاج ابوبکر - مسجد خواجه عطا - مسجد دوازده امام - مسجد رفیع - مسجد زیر زنگی - مسجد کهوری - مسجد سورد - مسجد احمدی - مسجد سم بالا - مسجد شاه محمد تقی - مسجد شیخ حسن - مسجد صاحب الامر - مسجد صاحب الزمان - مسجد صحرا باغی - مسجد عبد الله صالح - مسجد هنر - مسجد عبدالله کشکو - مسجد کهنه - مسجد کوفه - مسجد کوهک مسجد گله داری - مسجد سارم - مسجد محمد علی - مسجد محمد علی نقی - مسجد مصلی - مسجد ملا موسی - مسجد ناصری - مسجد نوینیا - مسجد هر مز .

بقاع :

بقعه امام رضا - بقعه خضر - بقعه زین العابدین - بقعه سید جلال الدین - بقعه سید عبد القادر - بقعه سید کمیل - بقعه شاه پریان - بقعه عبد القهار - بقعه شاه قطب الدین - بقعه شاه علی محمد - بقعه شاه محمد علی - بقعه شاه نعمت الله - بقعه شیخ کمال الدین - بقعه شیخ کمال الدین عباسی - بقعه مظفر .

بندر لنگه

مساجد :

مسجد گرگیان - مسجد شرقا - مسجد غاریه - مسجد یوخ-ه - مسجد یمسح - مسجد مصلی - مسجد عبد المحسن - مسجد بهزاد - مسجد سید هاشم - مسجد افغان - مسجد غیاث - مسجد محمد رشید - مسجد سید جعفر - مسجد جمعه مسجد گلوکی - مسجد شیخ العلماء .

ص: 90

امامزاده ها :

امامزاده زین العابدین - امامزاده قدمگاه علی - امامزاده پیرگرگ - امامزاده انجیر

**

بوشهر

مساجد :

مسجد اختر - مسجد آل عصفور - مسجد بگ - مسجد پیرزن - مسجد پرك - مسجد تجار اصفهان - مسجد برازجانی - مسجد تمیک - مسجد چاه سردی - مسجد حاجی مبارک - مسجد حاج حسین - مسجد حاج محمد حسین - مسجد حاج محمد باقر - مسجد حاج یحیی - مسجد حاج محمد - مسجد حاج غلامعلی - مسجد حاج محمد علی - مسجد حاج احمد - مسجد حاج علی - مسجد حاج حسین - مسجد حاج محمد بهبهانی - مسجد دوانی - مسجد دهدشتی - مسجد ده میانی - مسجد شیخ هادی - مسجد شول - مسجد علویه - مسجد شکری - مسجد غلامعلی عطار - مسجد فیل - مسجد قنبر مسجد کناری مسجد شیخ سعدون مسجد طاهری مسجد عرب های بوشهر - مسجد کهنه - مسجد میاملو - مسجد محمد حسن - مسجد ملک التجار - مسجد محمد کازرونی - مسجد میر محمد - مسجد نمکی - مسجد نو - مسجد یعقوب - مسجد پیرک - مسجد محمود شراف.

امامزاده ها :

امامزاده قدمگاه امیرالمؤمنین - امامزاده امام ضامن - امامزاده امام رضا - امامزاده امام - امامزاده جابر امامزاده خواجه خضر - امامزاده شاه عبدالمهیمن امامزاده محمد باقر - امامزاده شاه محمد - امامزاده شاه ولایت - امامزاده مالک

**

بهبهان

مساجد :

مسجد بردی - مسجد جامع - مسجد فقرا مسجد کودیکو - مسجد گود چابک - مسجد حاج ناظم - مسجد فراش باشی - مسجد غلامعلی - مسجد خداکرم مسجد دهباشی - مسجد حاج زکی - مسجد سادات - مسجد بدیعا - مسجد حاجی صفر - مسجد خراسانی - مسجد معمارها - مسجد شیخعلی - مسجد حاجی قاضی - مسجد عبدالنبی - مسجد حاج اسمعیل - مسجد پهلوانان مسجد سید فضله - مسجد شهید - مسجد عبدالرضا - مسجد حاجی علی - مسجد خان - مسجد زمانی - مسجد باب الله - مسجد باقر خان - مسجد گرد لک - مسجد حاج نصیر - مسجد آقائی - مسجد شفیع - مسجد کاروانسرا - مسجد محمد رضا - مسجد لب آب - مسجد ابراهیم - مسجد آب بالا - مسجد حاج رفیع - مسجد گور بقال - مسجد قلعه مسجدک - مسجد محل پر مسجد آقامیر - مسجد قاید عوض - مسجد سلطان محراب .

امامزاده ها :

امامزاده ابراهیم - امامزاده شاهزاده امامزاده - امیر امثال - امامزاده حیدر - امامزاده سید غفار - امامزاده شاه عبدالله - امامزاده جعفر صادق .

بقاع :

بقعه شهید - بقعه بی بی خدیجه - بقعه شاهزاده حسین - بقعه بی بی زبیده - بقعه شاه فضل - بقعه میر محمد - بقعه عبدالله .

**

مسجد لب جوی - مسجد شاه میرزا - مسجد مقبللی - مسجد کوچه آئین - مسجد کوچه محسن زاده مسجد محله عقیل - مسجد کوچه پهلوان - مسجد کوچه حکیم مرادی - مسجد دم دروازه - مسجد پائین - شهر مسجد مدینه - مسجد آخوند ملا محمد - مسجد سراب - مسجد سر چاه - مسجد جامع - مسجد آخوند صالح - مسجد علیا - مسجد میر عبدالله - مسجد چهل کرد - مسجد فرشاد - مسجد خنگ - مسجد خاش مسجد وسطی - مسجد علیا - مسجد حاجی علی - مسجد عاشورا - مسجد محله - مسجد سر آب - مسجد عرب -

مسجد حاجی محمد - مسجد بالای ده - مسجد گودال مسجد حیضران - مسجد تپه دیک - مسجد خارها - مسجد سرده - مسجد میرشکار - مسجد استند - مسجد زینل - مسجد ملا محمد - مسجد کربلائی میرحسین - مسجد فریز - مسجد پاچنار - مسجد سید محمد جعفر مسجد کفگی - مسجد ملا محمد صادق - مسجد ملا

- حسین - مسجد محمد آباد - مسجد میر جاوه - مسجد مسجد شرف نساء - مسجد محمد اکبر - متاوند مسجد نوفرست - مسجد فدشک - مسجد نوزاد - مسجد هرونک - مسجد هند والان - مسجد پائین - مسجد گوند شهیدان - مسجد طارق - مسجد کربلائی نجیه - مسجد شاه رجب - مسجد حاجیه رضیه - مسجد شاه بانو مسجد آبیژ - مسجد غیوک - مسجد خواجه ها - مسجد نیاباج - مسجد اسمعیل خسروی - مسجد سفلی مسجد آخوند ملا محمد - مسجد خوسنک سفلی مسجد مسجد زرک - مسجد رودره - مسجد رکات بالا - مسجد آقا مهدی مهدی - مسجد سیرجان - مسجد فاطمیه - مسجد جامع اهل تسنن - مسجد جامع کودک - مسجد قائنات - مسجد صالحیه بیگم - مسجد کمره - مسجد مزداب - مسجد محمد حسین .

امامزاده ها :

امامزاده سلطان عبدالله - امامزاده بی بی زینب - امامزاده اباذر امامزاده خواجه نجم الدین - امامزاده نظام الدین - امامزاده آقا سید علی - امامزاده ابراهیم ادهم - امامزاده فداب - امامزاده کلنگ - امامزاده حاجی شهربانو - امامزاده رضوان .

مدارس قدیمه :

مدرسه قدیمه معصومیه - مدرسه قدیمه - مدرسه گزیک مدرسه خوسف مدرسه درمیان - مدرسه زهان - مدرسه قائنات - مدرسه گل .

تبریز

مساجد :

مسجد کلانتر کوچه - مسجد خلیجان - مسجد محله پائین - مسجد میرچوپان - مسجد سجاد - مسجد حاجی علی - مسجد بخش یک - مسجد سیدلر - مسجد فرمان فرما - مسجد شوهر - مسجد چرنداب - مسجد آقاعلی - مسجد لک لر - مسجد حاجی رفیع - مسجد داش دربند - مسجد قره باغی ها - مسجد اسکویی ها - مسجد لیل آباد مسجد مقدس - مسجد دیک باشی - مسجد بخیران - مسجد سرد رود - مسجد کاه فروشان مسجد در خیابان مسجد آب انبار - مسجد سید تقی - مسجد بازار مسجد رفیع - مسجد بخش پنج - مسجد چهارراه - مسجد بالا - مسجد میر محمد علی - مسجد بخش هفت - مسجد کوی شاه آباد - مسجد زین الدین - مسجد کلبعلی - مسجد شکیلان - مسجد کوچه دارایی - مسجد حاج اسمعیل - مسجد گوش باشی - مسجد حاج آقا احمدی - مسجد بخش دو - مسجد ارماغان - مسجد حصیرچی - مسجد کوشک - مسجد سید باشی - مسجد دیجوبه جامیران - مسجد گل خانه - مسجد بخش چهار - مسجد غفوری - مسجد باغمیشه - مسجد حاجی علینقی مسجد نویر - مسجد بخش سه - مسجد صمد آباد - مسجد قائم مقام - مسجد ارمنستان - مسجد خاقانی - مسجد آجودان باشی - مسجد خطیب - مسجد بخش شش - مسجد غریب لر - مسجد حسن پادشاه مسجد کنار رود خانه - مسجد سیلاب - مسجد عرب ها - مسجد حاجی رحیم - مسجد کوچه کلانتر - مسجد چیت دوزان - مسجد میرزا باقر - مسجد حاجی فرج - مسجد غریبان - مسجد صابونچی - مسجد کبود - مسجد مارالان مسجد - ترمیت - مسجد شتربان - مسجد حکیم آباد - مسجد گرد - مسجد خیابان کهنه - مسجد خیابان قدیم مسجد آقا جان آباد - مسجد ششگلان - مسجد بازارچه - مسجد شارع - مسجد آسیاب - مسجد حاج رضا - مسجد میر اسد - مسجد خانلار - مسجد آقارار - مسجد حسینی مسجد عباس قلی خان مسجد دو قلعه - مسجد حاج الهیار - مسجد حکم آباد - مسجد سیر احمد - مسجد قره باغی - مسجد ملا احمد مسجد طاقار مسجد سنگلان - مسجد خیابان منصور - مسجد دالان لو - مسجد بالا - مسجد آقا بالا - مسجد ثقة الاسلام - مسجد حجة الاسلام - مسجد خیابان تزلیب - مسجد حاجی غنی - مسجد قصابان - مسجد شهور بالا - مسجد

فراع نچی - مسجد گازران - مسجد فیلکش - مسجد مقصودیه - مسجد نایب - مسجد قوریچای - مسجد شتریان - مسجد حاجی رضا - مسجد منجم - مسجد شاه آباد - مسجد خطیب - مسجد صدر - مسجد مولانا - مسجد آسیاب - مسجد آب انبار - مسجد لیل آباد - مسجد حاجی علی مسجد باغ امیر - مسجد امیر آقا - مسجد کوی خیابان - مسجد سالار مسجد عین الدوله مسجد دودره - مسجد حاجی محمد قلی - مسجد قوش باشی - مسجد میار - مسجد میدان - مسجد دربند - مسجد سیدها - مسجد خرابه - مسجد قاسم - مسجد کوچک - مسجد قره آغاج - مسجد حاجی میرزا مسجد خنیفه - مسجد حاجی کاظم - مسجد کوچه کوچه چیها - مسجد کریم خان - مسجد قریه خلیجان - مسجد بخش نه - مسجد حاج بدر - مسجد کوچه صدر - مسجد نایب صدر - مسجد میرزا جواد - مسجد احمد خان مسجد بهادری - مسجد حاجی احمد - مسجد ششگلان کوه - مسجد قریه توت - مسجد عزت آباد - مسجد ششگلان کوچه - مسجد خیابان - مسجد شاهزاده - مسجد ملاباشی - مسجد نشکلان - مسجد غمسه - مسجد سیدوان - مسجد حاجی اسمعیل - مسجد باغ ایرج - مسجد حسن بقال - مسجد آقاخان آباد - مسجد سرخاب - مسجد سیدان قطب - مسجد حاج عباس قلی مسجد شاه - مسجد اسکوئی - مسجد حاجی احمد مسجد حاجی نوروز - مسجد هاشم - مسجد قصاب لار مسجد دباغی نه - مسجد امیر نظام - مسجد حاجی اکبر مسجد خیر بانو - مسجد گچکاری - مسجد ملکی - مسجد ملا علی - مسجد وزیرآباد - مسجد آدی گوزل - مسجد صاحب - مسجد آقا - مسجد سیم لر - مسجد خواجه علی اصغر - مسجد شریف - مسجد غفار بزاز - مسجد سنگستان - مسجد ملاحسین - مسجد هشت رود - مسجد شکلو - مسجد حاجی ابراهیم - مسجد پل سنگی - مسجد اهر آب - مسجد دره - مسجد کوچه باغ - مسجد شنب غازان مسجد سنگستان مسجد در سیلاب مسجد حاجی آقا بابا - مسجد خانم بیک - مسجد معجز لر - مسجد دیزج - مسجد کرد کر - مسجد میر آقا - مسجد لاله - مسجد شیخ الاسلام - مسجد حکم آباد کوچک - مسجد سفید - مسجد همت آباد - مسجد حاجی رستم - مسجد جواد آقا - مسجد پائین - مسجد مشهدی ایمان - مسجد فتاح - مسجد شعبان - مسجد میرزا باقر - مسجد بزرگ قره لک - مسجد میرزا سلیمان - مسجد حاج میرزا یوسف - مسجد حاجی حسن - مسجد تکیه حیدر مسجد میرزا عبدالحسن .

بقاع:

بقعه صاحب الامر بقعه علی سیاه پوش - بقعه دال و ذال - بقعه سید حمزه - بقعه سید ابراهیم - بقعه کهنه امامزاده - بقعه امامزاده سرد رود - بقعه چرند آب .

مدارس قدیمه :

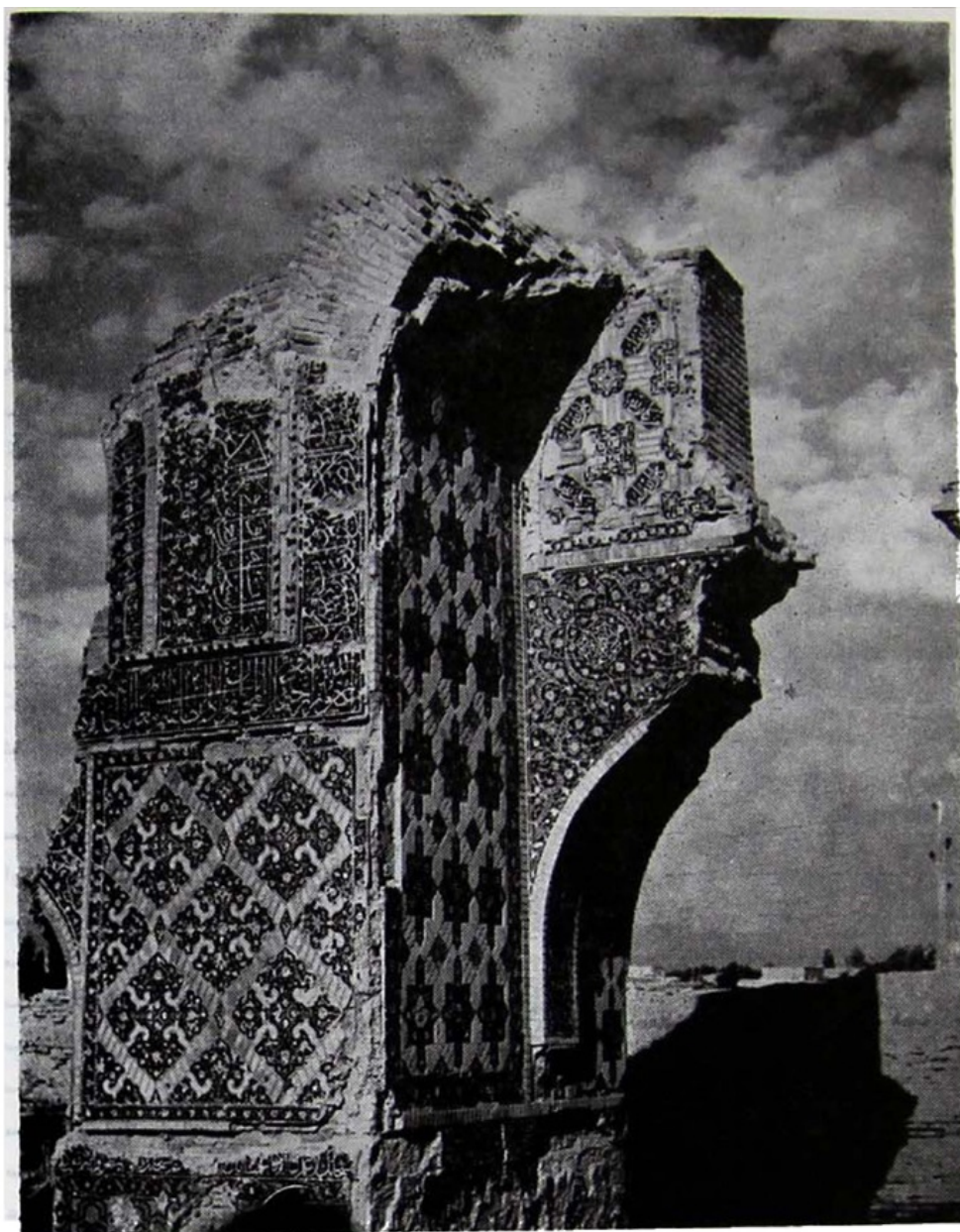
مدرسه طالبیه - مدرسه حسن پادشاه - مدرسه سید حمزه - مدرسه صادقیه .

**

تربت حیدریه

مساجد :

مسجد حسن رخ - مسجد شهر - مسجد دولت آباد مسجد کدکن - مسجد رود سجن - مسجد حجت پناه - مسجد شاد مهر - مسجد شمس آباد - مسجد علیمحمد مسجد فریدون خان - مسجد بازار - مسجد فاطمه خانم - مسجد رقیچه - مسجد قدیهه - مسجد بابک - مسجد رود خوان - مسجد حاج محمد رضا - مسجد قلعه نی - مسجد حاج سید حسن - مسجد حسن - مسجد کنگ راه - مسجد حسین مراد - مسجد حاج محمد - مسجد میر بالا - مسجد سبز - مسجد نظر - مسجد زاده - مسجد فرندر - مسجد حاج احمد - مسجد دستخوار - مسجد کربلایی اسمعیل - مسجد کت - مسجد محسن مسجد رود حوات مسجد حاج محمد - مسجد سید جواد - مسجد فتح آباد - مسجد محمد آباد - مسجد رباط سفلی مسجد رباط سفلی - مسجد مورشک - مسجد ریگی - مسجد جامع شهر - مسجد یوسفعلی - مسجد شیخ یوسف - مسجد شیخ سلطانی - مسجد احمد سمنانی - مسجد رجبعلی - مسجد مرحوم صدر - مسجد شیخ عبد الرضا - مسجد شیخ عبدالصمد - مسجد حاج محمد علی - مسجد خیابان روح بخش - مسجد مدرسه شهر - مسجد حاج ابوالقاسم

کاشیکاری یکی از پایه های ایوان مسجد کبود - تبریز

امامزاده ها :

امامزاده سلطان سلیمان - امامزاده سلطان احمد رضا - امامزاده قطب الدین - امامزاده غنچه رخ - امامزاده پیر امامزاده رودخوان .

**

جام

مساجد :

مسجد بروجردی - مسجد میر قوام - مسجد مزار - مسجد فخرالدین - مسجد سیف الدین .

امامزاده ها :

امامزاده مولانا زین الدین - امامزاده شاهزاده قاسم - امامزاده شیخ احمد - امامزاده میرقوام الدین .

مدارس قدیمه :

مدرسه احمدیه مزار - مدرسه مهدیه .

جهرم

مساجد :

مسجد شیخ ابراهیم - مسجد بالا - مسجد جمعه - مسجد چهارراه - مسجد شاه حسین - مسجد امام حسین - مسجد امام حسن - مسجد امام رضا - مسجد امام زین - العابدین - مسجد سردی - مسجد سید - مسجد شاه سلیمان - مسجد صاحب الزمان - مسجد امام علی نقی - مسجد عبدالله - مسجد میرزا علی خان - مسجد حاجی علی مسجد عرب کناریان - مسجد قبله - مسجد کلینی - مسجد غازران - مسجد مصلی - مسجد ملا محمد - مسجد محمدیه - مسجد حاجی محمد حسین - مسجد مدرسه نو - مسجد نو .

امامزاده ها :

امامزاده شاهزاده ابراهیم - امامزاده بیبی بانو - امامزاده پر پنهان - امامزاده چراغ - امامزاده شاه حبیب الله - امامزاده شاه حاجات - امامزاده شاهزاده حسین - امامزاده بیبی هور - امامزاده بی بی دو خواهر امامزاده شاه زندان - امامزاده شاه سراج الدین - امام زاده شاه سیتن - امامزاده پیر شعیب - امامزاده شاه شهید - امامزاده پیر شهدا - امامزاده شاه شاهان - امامزاده پیر طلا پوش - امامزاده شاهزاده علی - امام زاده شاهزاده عبد الله - امامزاده شاه قطب الدین - امام زاده بی بی گوهری امامزاده شاهزاده محمد - امامزاده شاه هشت تن - امامزاده قدمگاه - امامزاده شاهزاده اسماعیل .

مدارس قدیمه:

مدرسه زمانیه .

**

خلخال

مساجد :

مسجد بالای خجین - مسجد پائین خجین - مسجد جامع بزرگ - مسجد جامع پائین - مسجد جامع گیوی - مسجد حاج سید ابوالقاسم - مسجد سید مهدی - مسجد فاضل - مسجد شهیدلر - مسجد جامع عباسیه - مسجد سید جواد - مسجد خجین - مسجد موسی - وسی - مسجد جامع فراشخانه - مسجد بیروح - مسجد زاویه سادات - مسجد کربلائی مهدی - مسجد میرزا رضی - مسجد بالای گیوی .

بقاع :

بقعه آل هاشم - بقعه حاج سیدان - بقعه سید دانیال - بقعه سید ابراهیم - بقعه سید هاشم - بقعه طولاش - بقعه کالار - بقعه کلور .

خمین

مساجد :

مسجد ازنوجان - مسجد حسینخان - مسجد نوجان مسجد امیریه بالا - مسجد امیریه پائین - مسجد امین آباد - مسجد بزيجان - مسجد ملاورجان - مسجد بیلاق مسجد لشکوه - مسجد تهیق - مسجد بندرجان - مسجد جعفرآباد - مسجد حاجی با مسجد حاجی باجرود - مسجد جهان قلعه مسجد چنار - مسجد چوگان - مسجد چهارطاق - مسجد حاجی آباد - مسجد خمین آباد - مسجد خان آباد -

مسجد خراوند - مسجد خیزاب - مسجد خمین - مسجد کربلائی نجف - مسجد میرنقی - مسجد چاله نخل - مسجد محله مشهد - مسجد حاجی یدالله - مسجد مشهدی علی اکبر - مسجد دانیال - مسجد ده سفید - مسجد رباط آقاچ - مسجد رشید آباد - مسجد ریجان - مسجد برك - مسجد ده بالا - مسجد زورقان - مسجد سرطاق - مسجد سرکوبه - مسجد شاهتن - مسجد شمس آباد مسجد شهر میران - مسجد شهکویه - مسجد طحیران - مسجد طیب آباد - مسجد علی آباد - مسجد فرهاان - مسجد فرلق - مسجد فشار رود - مسجد فیض حسن -

ص: 95

مسجد مورچی - مسجد فیدر - مسجد کرلو - مسجد کشفان - مسجد گوشه اعظم مسجد گوشه محمد مالک مسجد کوکه - مسجد اکان - مسجد لیلیان - مسجد ماهورزان - مسجد مجد آباد - مسجد میان زوران مسجد مشیجان بالا - مسجد مشیجان پائین - مسجد تهتر - مسجد و رآباد - مسجد ورجه - مسجد بوجان -

مسجد یمن .

امامزاده ها :

امامزاده حسین جان - امامزاده بزيجان - امامزاده تهیق - امامزاده حشمتیه - امامزاده حسین - امامزاده ابوطالب - امامزاده رباط ارجمند - امامزاده ریجان - امامزاده زیرتان - امامزاده میرطاق - امامزاده شهر میران - امامزاده کوثر اعظم - امامزاده گوشه محمد مالک - امامزاده مزابی - امامزاده شیخان .

**

خوی

مساجد :

مسجد امیر - مسجد صادق - مسجد انبار - مسجد مجید آباد - مسجد امام کندی - مسجد اغشلو - مسجد ایل پیرکندی - مسجد اغتفاریه - مسجد ارسی مسجد احسان خان مسجد آقآلار مسجد بالای دباغ خانه - مسجد دروازه - مسجد با باداداش - مسجد باغ محله - مسجد بهرام کندی - مسجد بزرگ - مسجد بزنده - مسجد سراور - مسجد بزرگ سیه باز مسجد نظام - مسجد بذل آباد - مسجد بلاماچ - مسجد پیرعلی - مسجد پارچی - مسجد تشیلر - مسجد تازه تمله - مسجد تک لک - مسجد جعفر آباد - مسجد جعفر آباد سفلی - مسجد چای - مسجد حاج بابا - مسجد حاج رضا - مسجد حاج علی اکبر - مسجد حسینیہ - مسجد میر محمود - مسجد حکم آباد - مسجد حاج باقرخان - مسجد حاشیه رود - مسجد حاج باقر - مسجد حسن علی - مسجد حاج صادق - مسجد حاج شفیع - مسجد حاج محمد - مسجد حاج قربان - مسجد حسن علی بیگ - مسجد حاج حسین - مسجد حاج بایرام - مسجد خان - مسجد درق - مسجد دهک خانه - مسجد زاویه مسجد - مسجد زایمان حسن - مسجد ربط - مسجد روند - مسجد سلمان خان - مسجد میراب - مسجد شاه - مسجد شعبان - مسجد شام غریبان مسجد شیخ - مسجد شورچی - مسجد علم شاه - مسجد عبدالله بیگ - مسجد عسکر آباد - مسجد عیسی کندی - مسجد عبد الباقی - مسجد قراجلو - مسجد سفید آباد - مسجد قره شعبان - مسجد قره کهریر - مسجد قره تاش - مسجد کوچه تلگراف مسجد کوچه توتلو - مسجد حصیره چی - مسجد شیخ صادق - مسجد ابرنگ - مسجد حمام - مسجد قاضی - مسجد کوی امامزاده - مسجد تخته پل - مسجد قنبرلار - مسجد شهابیق - مسجد قاضی - مسجد کامران - مسجد سفلی - مسجد کوچک قز - مسجد کوچک نوکائی - مسجد کربلائی بابا - مسجد کربلائی ابراهیم - مسجد رضا - مسجد سیه باز - مسجد مطلب خان - مسجد زرد - مسجد ملاحسن - مسجد ملا احمد - مسجد میرزا یحیی - مسجد ملا علی اصغر مسجد امامزاده - مسجد محله قاضی - مسجد ملا جنید - مسجد بالای محله - مسجد محمدیه - مسجد بالای پارچی مسجد محمد خان - مسجد شهیدان - مسجد ایوا علی - مسجد میرزا حسام - مسجد مخروبه - مسجد ملا جواد مسجد یاور - مسجد مارکان - مسجد دول کندی مسجد ملاقاسم - مسجد نورالله خان - مسجد نمکیان - مسجد والی .

امامزاده ها :

امامزاده بزرگ محله - امامزاده پیرکندی - امام زاده خاک مردان - امامزاده والایان .

بقاع :

بقعه ربط - بقعه بدل آباد - بقعه حضرت ابوالفضل - بقعه قره شعبان - بقعه زیارتگاه - بقعه شعبانلو - بقعه قوروق - بقعه شهر خوی - بقعه علی .

مدارس قدیمه:

داراب

مساجد:

ص: 96

مسجد جامع - مسجد خواجه - مسجد میرزا کامرانی - مسجد بازار مسجد کربلانی حاجی - مسجد باغ بنفش - مسجد اسلامی - مسجد قلعه باشی
مسجد ملا سکینه - مسجد لردویه - مسجد ملا علی اکبر مسجد خیاطی - مسجد صاحب الزمان - مسجد جسمی - مسجد نصروان - مسجد قرية الخر
علیا - مسجد سفلی - مسجد علیا - مسجد شیخ آباد - مسجد بانئ وجه - مسجد جوزجان - مسجد حسن آباد - مسجد مادوان - مسجد خسویه - مسجد
خلیل آباد - مسجد ساجون - مسجد ریستاق - مسجد لایگرو - مسجد لایلقان - مسجد نوایگان - مسجد حاج آباد - مسجد دویران - مسجد جنوده -
مسجد سه ده - مسجد قلعه نوفرگ - مسجد نفیر آباد - مسجد آبرود - شور - مسجد فدائی - مسجد قلاتو - مسجد شکرویه - مسجد یکر - مسجد مزرو -
مسجد قلعه سوفرک - مسجد برگان - مسجد یز آب - مسجد میرزا کریمی.

امامزاده ها :

امامزاده ابوالقاسم - امامزاده علاء الدین حسینی - امامزاده شاه نورالله - امامزاده دهیا - امامزاده یعقوب - امامزاده ابراهیم - امامزاده شیخ ابراهیم - امامزاده
سپهسالار - امامزاده شیخ دونرن - امامزاده عبدالله مومی - امامزاده محمد - امامزاده سلطان عمر الدین - امامزاده عباس - امامزاده زاهد - امامزاده شاه
فیروز - امامزاده دارالحسن - امامزاده پیر غیب - امامزاده عبدالله - امامزاده فیض الله - امامزاده محمد - امامزاده شاهزاده محمد - امامزاده پیر غیبی -
امامزاده علی - امامزاده میر عباسی - امامزاده شاه زکریا - امامزاده علمدار - امامزاده خواجه - امامزاده قدمگاه امامزاده

حاج آباد - امامزاده محمد آباد .

**

دامغان

مساجد :

مسجد جامع - مسجد تاریخانه - مسجد ابوالقاسم مسجد ده نو - مسجد رضائی - مسجد شکر الله - مسجد حاجی جعفری - مسجد محله شاه بالا -
مسجد خور پا - مسجد بالا محله

مناره مسجد جامع دامغان

مناره مسجد جامع دامغان

امامزاده ها :

امامزاده جعفر - امامزاده محمد - امامزاده عبد الباقي - امامزاده علي ولي - امامزاده قاسم - امامزاده معصومزاده - امامزاده ابراهيم - امامزاده شمس الدين - امامزاده مير مطهر - امامزاده هفت تن .

مدارس قديمه :

مدرسه حاج فتحعلي - مدرسه موسويه - مدرسه مطلب خان .

مساجد:

مسجد تسنن - مسجد بازار - مسجد جامع كلاك - مسجد حمام .

**

ص: 97

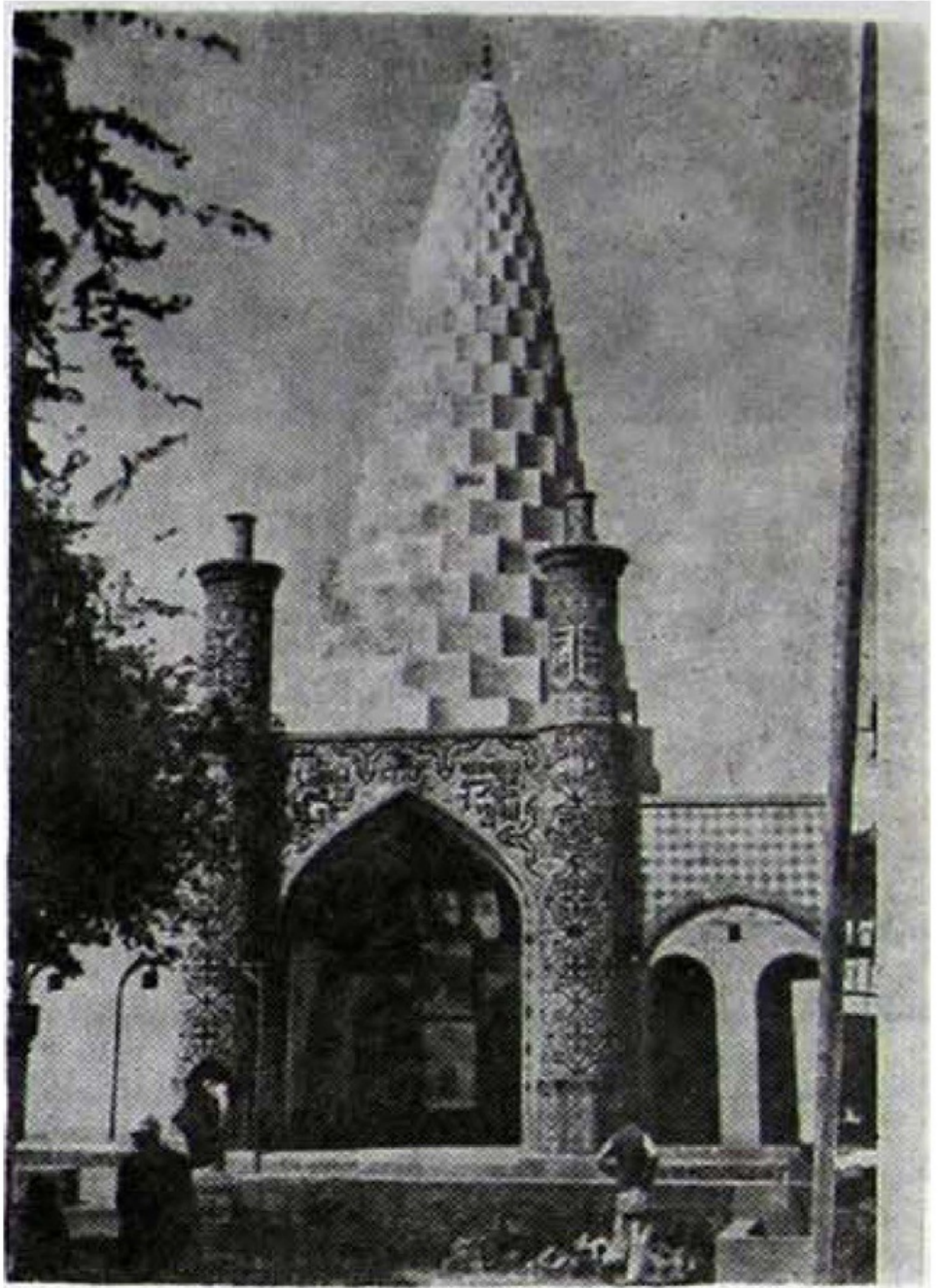
مساجد :

مسجد باغبانان - مسجد جامع - مسجد حصیربافان مسجد خشکه - مسجد دروازه - مسجد سید نورالله - مسجد شرقی بازار - مسجد شیخ سلمان -
مسجد شیخ محمد طاهر - مسجد شیخ غربی بازار - مسجد اب خندق مسجد میان دره - مسجد ملا علیشاه - مسجد محمدی - مسجد مرشدگان -
مسجد دخ پریده - مسجد محبانان .

بقاع :

بقعه اجاق - بقعه دانیال - بقعه شیر - بقعه خراسان - بقعه اسمعیل - بقعه محمد بن جعفر - بقعه قوام علی .

بقعه (دانیال مقبره سلیمان) - شوش

بقعه دانیال (مقبره سلیمان) - شوش

دماوند

مساجد :

مسجد جایگاه - مسجد محله قاضی - مسجد روح افزا - مسجد خیر الله - مسجد ادره - مسجد دستک - مسجد رشتیان - مسجد جیلارد - مسجد سعادت - مسجد ماسکین - مسجد بیدک - مسجد بولهبق - مسجد کیلان مسجد سوقان - مسجد حصار سفلی - مسجد سرگوردام مسجد مرآء - مسجد عین قراران - مسجدسازان - مسجد

چشمه - مسجد کاجان.

امامزاده ها :

امامزاده عبد الله - امامزاده قاسم - امامزاده نادعلی امامزاده پریجان خانم .

**

رامهرمز

مساجد :

مسجد آب آب - مسجد حاجی احمد - مسجد اسفندیار مسجد اصفهانی ها - مسجد حاجی بشر - مسجد بختیاری مسجد بنگالی - مسجد بلوار - مسجد حاجی تقی مسجد جامع - مسجد جزایری - مسجد چیت ساز مسجد حجازی - مسجد حاج زینل - مسجد راه آهن - مسجد حاجی رضا - مسجد سه دهی ها - مسجد سی زرعی - مسجد صاحب الزمان - مسجد حاج علوان - مسجد علی - مسجد حاجی علی - مسجد غفاری - مسجد قبرستان ها - مسجد شکرآباد - مسجد مرعشی - مسجد منطقی - مسجد نور - مسجد حضرت مهدی - مسجد علی - مسجد هاشمی .

بقاع :

بقعه ابو القاسم - بقعه علی - بقعه عباس - بقعه علمدار - بقعه هفت تن .

**

رشت

مساجد :

مسجد شیخ جواد - مسجد حاج مجتهد - مسجد حمیران - مسجد شریفیه - مسجد جامع - مسجد حاج سمیع - مسجد طالقانی - مسجد کاسه فروشان - مسجد کالمرز مسجد کرف آباد - مسجد گلشن - مسجد مسدان بزرگ - مسجد لاکانی - مسجد مستوفی - مسجد چهار برادران .

امامزاده ها :

ص: 98

بقاع:

بقعه سید معصوم - بقعه ابوجعفر - بقعه سید ابراهیم - بقعه سید احمد - بقعه میر خلوت - بقعه سعید - بقعه دانا علی - بقعه ذو الکفل - بقعه سید شریف - بقعه شیر کده - بقعه سید عباس - بقعه قاسم - بقعه لا کان - بقعه سید محمد - بقعه سید محمود - بقعه

میر صالح .

مدارس قدیمه :

مدرسه حاج حسن - مدرسه حاج سمیع - مدرسه کاسه فروشان - مدرسه مستوفی - مدرسه حاج محمود خان .

**

رضائیه

مساجد :

مسجد امام جمعه - مسجد علی اشرف - مسجد اسمعیل بیگ - مسجد آغداش - مسجد آیه نیلوبان - مسجد اوضحلالر - مسجد اوژان - مسجد انزل باری - مسجد امام کندی - مسجد آنمز یارت - مسجد آبگرم - مسجد اورولوم - مسجد عیوب لو - مسجد آشنا آباد - مسجد بالا - مسجد بازار باشی - مسجد باسلاشیلو - مسجد بابا گنجبه - مسجد بی بی جعفر - مسجد باریجوق مسجد باری - مسجد یا تقاچی - مسجد باراندوز - مسجد بالا چوب - مسجد نهیق - مسجد بالایخ - مسجد بالو مسجد پیر مراد - مسجد ننه لر - مسجد یکالوی مقلی - مسجد پیراق قلعه - مسجد تمر - مسجد تیر خیراب - مسجد قاطریخی - مسجد ترکمان - مسجد تبت - مسجد جنرال - مسجد جعفر آباد - مسجد قصاب - مسجد جامع مسجد جمل آباد - مسجد خیر - مسجد جهت لو - مسجد چولو مسجد چاچلو - مسجد چوپانها - مسجد چهار بخش - مسجد چونقرالو - مسجد چوب تراش - مسجد جناقلو - مسجد ابوطالب - مسجد حسین آباد - مسجد عبدالمحمد - مسجد حاجی قاضی - مسجد عباس - مسجد حاج عبد الله عبدالله - مسجد حاج محمد تقی - مسجد میرزا علی - مسجد حاجی میرزا علی خان - مسجد هزاران - مسجد حصار - مسجد حیدرلو - مسجد بیگلر - مسجد خسروویک - مسجد خطیب - مسجد خانیشان - مسجد خالد آباد - مسجد خداوردی مسجد خانقاه - مسجد بر خکاپلو - مسجد دروازه - مسجد داش مسجد - مسجد دویران - مسجد دست خیر مسجد دائقرالو - مسجد دیگاله - مسجد دیزج - مسجد رضا آباد - مسجد لکام - مسجد رینالو - مسجد زنداشت - مسجد سردار - مسجد سید جواد - مسجد سربازخانه - مسجد ساری بکلو - مسجد سارالان - مسجد ساری چالو - مسجد سید لو - مسجد ساعت لو - مسجد شاه میرزا - مسجد حصیر چیلر - مسجد صفر علی کندی - مسجد صداقه - مسجد علی شهید - مسجد عرب با نخی - مسجد علی بیکاو - مسجد عیلوی - مسجد عسکر آباد - مسجد علی آباد - مسجد عربلو - مسجد فرج السادات - مسجد فلادلو - مسجد قره آغاج - مسجد قره حسنلو - مسجد قهر مانلو - مسجد قوشچی - مسجد قورویر - مسجد قرتلو - مسجد قازان - مسجد حصار یک - مسجد قرالر - مسجد قصور - مسجد قطور لار - مسجد چراغ - مسجد کهریز - مسجد کرم آباد - مسجد کو تالان - مسجد گولان - مسجد گوجه لوی - مسجد الجن - مسجد گزاق - مسجد گورچین - مسجد لطفعلی خان - مسجد لله سوی تراب - مسجد لر - مسجد مشهدی القدم - مسجد مناره - مسجد میرزا علی اکبر مسجد ملاقنبر - مسجد مرنگلو - مسجد محمود آباد - مسجد مخروبه خانقاه - مسجد مهدی سلیمان - مسجد بیاق - مسجد نیولی - مسجد تامی بین - مسجد وکیل باشی - مسجد وفاضلوی - مسجد وفاضلوی علیا - مسجد ولندر علیا - مسجد ورزن - مسجد هزاران - مسجد برقان آباد - مسجد تارلو .

امامزاده ها :

امامزاده بلبشلو - امامزاده ایرج .

رفسنجان

مساجد:

مسجد حاج شریف - مسجد حاج علی اکبر - مسجد حاج محمد علی - مسجد صابری - مسجد حاج حسین -

ص: 99

مسجد مشایخ - مسجد خیراندیش - مسجد محمد تقی خان - مسجد بی بی سکینه - مسجد کوچک - مسجد حاج رجبعلی - مسجد حاج علی - مسجد عباس آباد - مسجد مهدی آباد - مسجد دین آباد - مسجد داوران - مسجد گلوسالار - مسجد خاقان - مسجد رو کرد - مسجد ملا مهدی - مسجد علی آباد - مسجد حاج محمد خلیل - مسجد لطفعلی - مسجد خواجه شریف - مسجد فتحعلی مسجد میر رضا - مسجد ملا رضا - مسجد شهر آباد - مسجد اورج - مسجد عدل آباد - مسجد قاسم آباد مسجد کبوتر خان - مسجد فتح آباد - مسجد اسمعیل آباد - مسجد جمعه آباد - مسجد قاسمیه - مسجد محمد رضا - مسجد تاج آباد - مسجد عیش آباد - مسجد کریم آباد - مسجد جعفر آباد - مسجد خیر النساء

امامزاده ها :

امامزاده فردوس - امامزاده علی آباد - امامزاده کبھی آباد - امامزاده انار - امامزاده حسن - امامزاده داوران - امامزاده در گرد - امامزاده عزت آباد - امامزاده قاسم آباد - امامزاده خاقان .

مدارس قدیمه :

مدرسه عالمیه - مدرسه تاج آباد .

**

رودبار

مساجد :

مسجد یدک - مسجد بیلاقی - مسجد برخی - مسجد فتحیه - مسجد کیته - مسجد گنجه - مسجد علی آباد - مسجد منجیل - مسجد پر زییل - مسجد گلوزر - مسجد گاو حسن - مسجد شهر بیجار - مسجد فاش تمی الر - مسجد لیباول - مسجد خربو - مسجد الیزه رودبار .

امامزاده ها :

امامزاده طاهر امامزاده سید پرنور - امامزاده کلثوم - امامزاده شاهگل - امامزاده قاسم .

بقاع:

بقعه شاهزادگان - بقعه شاهزاده ابراهیم - بقعه انجیلک - بقعه علی آباد - بقعه شهیدان - بقعه براگور - بقعه بشرکیا - بقعه گلنکش - بقعه بی بی هیبت - بقعه لیباول - بقعه شاه زکی - بقعه سید حسین - بقعه بهار بقعه صلاح الدین - بقعه ابراهیم - بقعه حمزه - بقعه محمد حنیفه - بقعه ویایه - بقعه علی آباد پرده - بقعه فیلاه.

**

زرنند

مساجد :

مسجد بالا - مسجد بازار - مسجد جامع زرنند - مسجد قلعه - مسجد پائین شهر .

امامزاده ها :

زنجان

مساجد :

مسجد شیخ فیاض - مسجد اسحق میرزا - مسجد میربها - مسجد سید سبحان - مسجد زینبیه - مسجد حاجی حنیفه - مسجد سیدلر بالا - مسجد حاجی احمد - مسجد آهنگران - مسجد سنگرها - مسجد میرزامهدی - مسجد خانم - مسجد آقا کاظم - مسجد حاجی علی نقی مسجد آخوند ملاعلی - مسجد سید فتح الله - مسجد میرزا احمد - مسجد سید - مسجد جامع - مسجد مالک - مسجد داداشها - مسجد شیخ عزیز الله - مسجد حاجی شیخ الاسلام - مسجد الهیارها - مسجد سادات - مسجد حلقی ها - مسجد آقا صدرا - مسجد نعل بندان - مسجد حاجی خالق.

امامزاده ها :

امامزاده عبد الله - امامزاده زید الاکبر - امامزاده سید ابراهیم - امامزاده احمد - امامزاده اسحق - امامزاده ابراهیم - امامزاده اسمعیل .

بقاع :

بقعه سکینه خاتون - بقعه پیر احمد - بقعه پیر

ص: 100

يعقوب - بقعه مصلى .

مدارس قديمه :

مدرسه ميرزائى - مدرسه خانم مدرسه آخوند - مدرسه سيد فتح الله - مدرسه ملا - مدرسه حسينييه - مدرسه ميرزا - مدرسه سيد - مدرسه آخوند ملا
على - مدرسه نصر الله خان .

**

سارى

امامزاده ها :

امامزاده مير عظيم - امامزاده كاظم - امامزاده عبد الله.

مدارس قديمه :

مدرسه رضاخان - مدرسه حاج مصطفى - مدرسه درويش على - مدرسه سليمان خان - مدرسه حاجى درويش .

**

ساوه

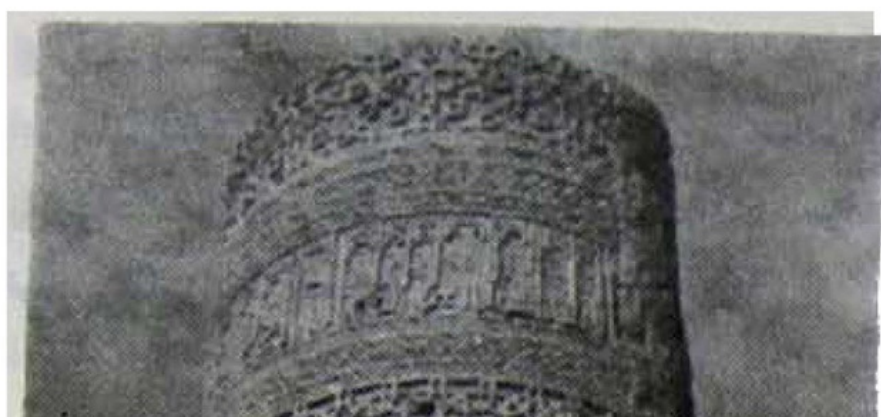
مساجد :

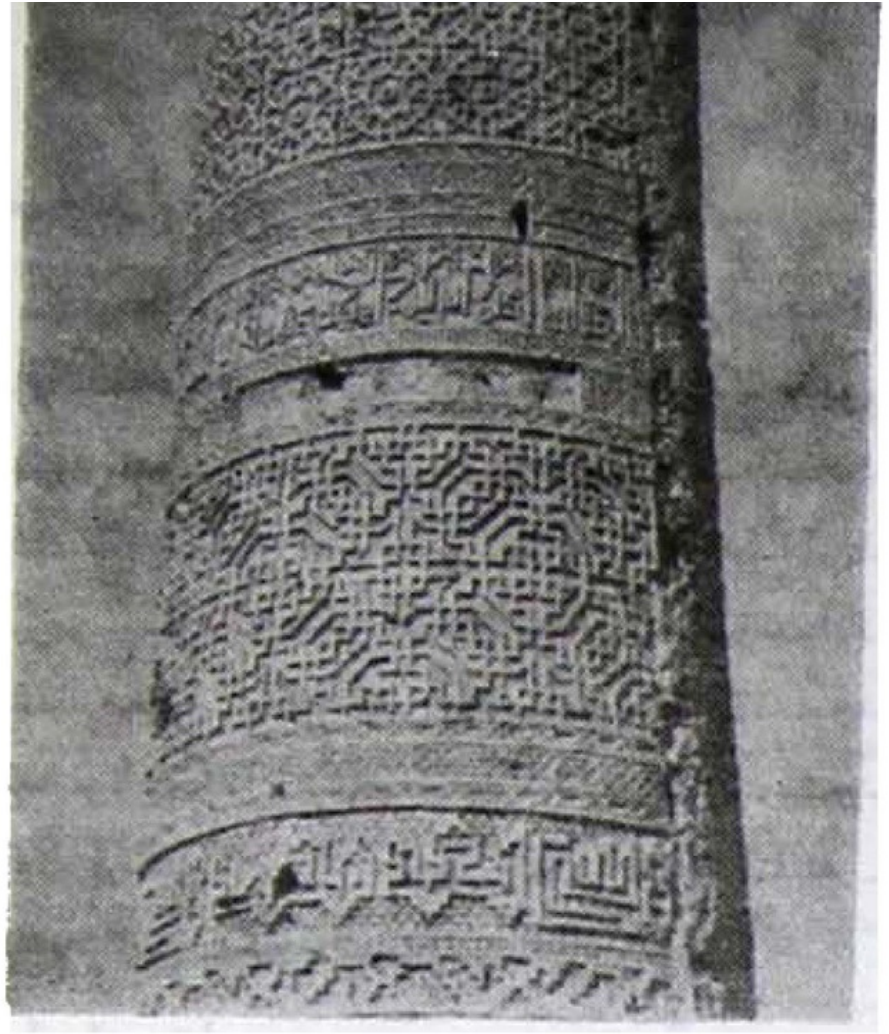
مسجد حاجى فرجى - مسجد زاويه - مسجد پر پر - مسجد حاجى عبدالله - مسجد بازار مسجد عباسيه - مسجد دولت آباد - مسجد فانوسيه - مسجد
سلم آباد - مسجد آرا قلعه - مسجد خونى - مسجد كر خورده عليا - مسجد كر خورده سفلى - مسجد نوبران - مسجد پنك - مسجد طار خاتون - مسجد
احمد آباد - مسجد باغ شيخ - مسجد حسينييه - مسجد قاسم آباد - مسجد لامع - مسجد بروجردى - مسجد مقدس زاده - مسجد گلكار - مسجد جامع
- مسجد خليل جهانبگ - مسجد سيد على اصغر - مسجد جنب حمام - مسجد عيسى صديق - مسجد جونى - مسجد فخرية

امامزاده ها:

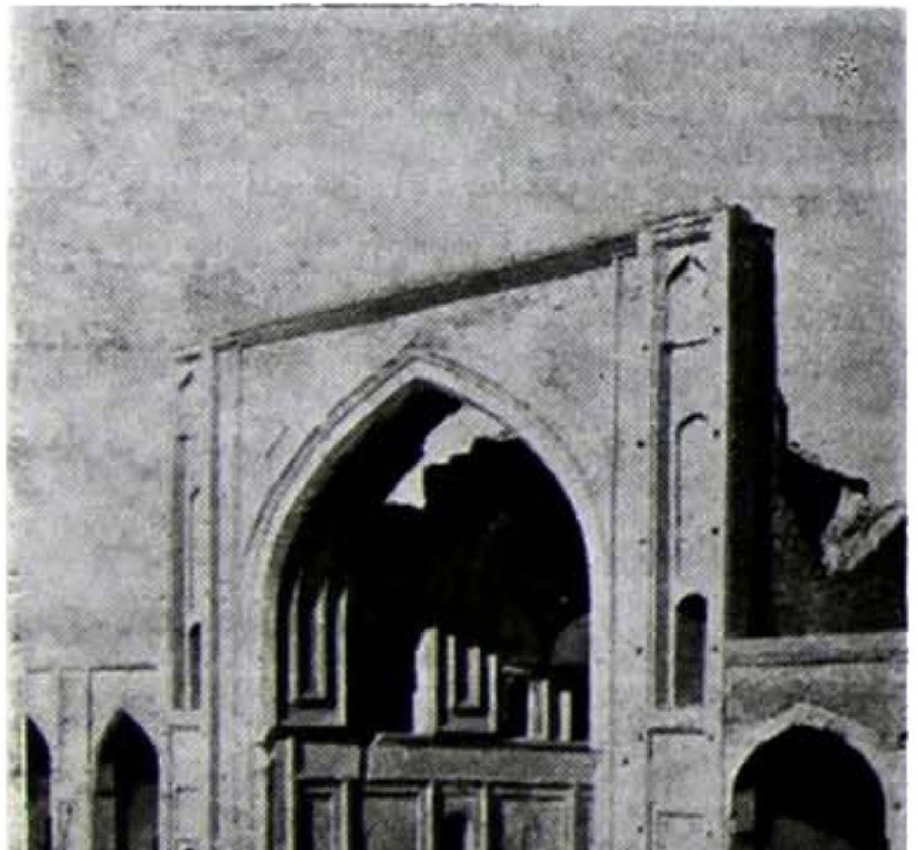
امامزاده مطلب - امامزاده زاويه - امامزاده حسيني - امامزاده عباسيه - امامزاده سيد على اصغر - امامزاده

مناره مسجد جامع ساوه

منارة مسجد جامع ساوه

مسجد جامع ساوه

مسجد جامع ساوه

ص: 101

نوبران - امامزاده سید اسحق - امامزاده بشیر امامزاده ابورضا - امامزاده یحیی - امامزاده خرق امامزاده یونس امامزاده عبدالله - امامزاده اشموئیل - امامزاده نوح - امامزاده علیشاه .

**

سبزوار

مساجد :

مسجد استاج - مسجد استر - مسجد باستری مسجد نورآباد - مسجد بلاش آباد - مسجد پامنار - مسجد یوچ مسجد جامع - مسجد جغتای - مسجد جلیل - مسجد محمد رضا - مسجد حاج حسینخانی - مسجد دلقنه - مسجد سبزیز - مسجد سرسنگ - مسجد سنگه - مسجد رستم آباد مسجد صد فرو - مسجد فیض آباد - مسجد قازان - مسجد قلعه نو مسجد کاهک - مسجد کلاته سادات - مسجد کلاه فرنگی - مسجد لطفعلی خان - مسجد منفینه مسجد ثامن - مسجد لقا لنگ .

امامزاده ها :

امامزاده ابوالقاسم - امامزاده اصحاب کهف - امامزاده بالزی - امامزاده بهمن آباد - امامزاده چابک - امامزاده خسرو گرد - امامزاده شعیب - امامزاده تملق - امامزاده علی آباد - امامزاده غنی آباد - امام زاده صد فرو - امامزاده کران - امامزاده نورا - امام زاده یحیی

مدارس قدیمه :

مدرسه حاج محمد - مدرسه شریعت مدار - مدرسه فخریه - مدرسه فصیحیه .

**

سراب

مساجد :

مسجد جامع - مسجد حاجی عظیم - مسجد سفید مسجد گز لو - مسجد بالا - مسجد شاهزاده - مسجد - دروازه - مسجد حاج سلطان - مسجد اهرلو - مسجد شاهوردی - مسجد میدان - مسجد حاج میرزا - مسجد قره داش کوچک - مسجد قره داش بزرگ - مسجد هلو بانلو - مسجد فلسیفه بگی - مسجد تازه - مسجد رئیس - مسجد حاجی میر تقی - مسجد ایلانلو - مسجد میانه - مسجد اطراف .

امامزاده ها :

امامزاده سراب - امامزاده اطراف .

**

سقز

مساجد :

مسجد پیر خرابی - مسجد جامع - مسجد حاج حکمی - مسجد شیخ المعیل - مسجد ابراهیم - مسجد دومناره - مسجد کوچک - مسجد ملا ابراهیم -

مسجد یماران .

**

سمنان

مساجد :

مسجد حاجی اسمعیل - مسجد پای سرو - مسجد نگوله - مسجد سلطانی - زواتان - مسجد حاجی شیخ سجد شترخان - مسجد عباسیه - مسجد کرشمان - مسجد شاهوی - مسجد کهنه دژ - مسجد حاجی ابراهیم - مسجد موسی کاظم - مسجد بخت آباد - مسجد جامع - مسجد ماسار - مسجد قاضی - مسجد تسپار .

امامزاده ها :

امامزاده اشرف - امامزاده ابراهیم و اسمعیل - امامزاده علوی - امامزاده علی بن جعفر - امامزاده قاسم - امامزاده رکنی .

بقاع :

بقعه پیر نجم الدین - بقعه شیخ علاء الدوله .

مدارس قدیمه :

مدرسه سپهر - مدرسه شاه پسند - مدرسه منوچهری .

**

ص: 102

سیرجان

مساجد :

مسجد بالا قلعه - مسجد توت سیاه - مسجد حاج سبز علی - مسجد رضا - مسجد غلامحسین - مسجد غلام رضا - مسجد صفری - مسجد جعفری - مسجد گولی آباد - مسجد بالای گلی آباد - مسجد زید آباد - مسجد محمد آباد - مسجد جعفر آباد - مسجد نصرت آباد - مسجد کران - مسجد محمد - مسجد سعادت آباد - مسجد کهن توت - مسجد پاریز مسجد بالا پاریز .

امامزاده ها :

امامزاده احمد - امامزاده علی - امامزاده محمد - امامزاده حمزه - امامزاده سید علی موسی - امامزاده پیرغیب .

**

شاهپور

مساجد :

مسجد علی - مسجد جامع - مسجد حاج امین - مسجد نجفی - مسجد اهرنجان - مسجد صدقیان مسجد سوره - مسجد کوچه شیک - مسجد تازه نهر - مسجد گلستان - مسجد ابلق - مسجد شورگل - مسجد درسک - مسجد سلطان احمد - مسجد آخته خانم - مسجد قشلاق مسجد برگشاد - مسجد کاسیمان - مسجد لنگر لو - مسجد درز کنان - مسجد باغچه ملک - مسجد کلنگ - مسجد خوبان لو - مسجد بالقوز آماج - مسجد سیرلق - مسجد چیچک - مسجد جانندان - مسجد بوشانلو - مسجد متان خون - مسجد آغ اسمعیل .

امامزاده ها :

امامزاده تازه نهر - امامزاده برگ شاد

**

شاهرود

مساجد :

مسجد امام حسن - مستند شیخ شاهرودی - مسجد آفایان - مسجد اخیانی ها - مسجد بید آباد - مسجد جامع - مسجد حاجی نقی - مسجد خواجه پا - مسجد زراز پا - مسجد زیر عمارت - مسجد شیخ علی اکبر - مسجد شیخ محمد باقر - مسجد صاحب الزمان - مسجد صابریها - مسجد کربلانی صفر - مسجد غربا - مسجد قلعه - مسجد

مصلی - مسجد مدرس .

امامزاده ها :

امامزاده محمد .

مدارس قدیمه :

**

شاهی

مساجد :

مسجد زاهدی - مسجد عشقی - مسجد طلسم - مسجد افراشی - مسجد رکابدار - مسجد وکیل محلی - مسجد کوهی خلیل - مسجد انار مرز .

امامزاده ها :

امامزاده محمود - امامزاده عباسعلی - امامزاده اسمعیل - امامزاده سید محمد - امامزاده هفت پسر - امامزاده عباس - امامزاده یوسف رضا - امامزاده سید زینب - امامزاده یحیی - امامزاده سید نظام - امامزاده سید محمود - امامزاده محمد - امامزاده عبدالاسحق - امامزاده طبری امامزاده سید ذوالفقار - امامزاده کمال الدین - امامزاده حسینی - امامزاده سید حسن - امامزاده عسکری - امامزاده عبدالله - امامزاده سید زکریا .

**

شبستر

مساجد :

مسجد قلعه باغ - مسجد جامع - مسجد سبیک - مسجد قرچ - لار - مسجد یتیم - مسجد شتربان - مسجد خیزاب - مسجد ملاحمید - مسجد شبگاه - مسجد محمد حسینی - مسجد آقا - مسجد کوچک چای - مسجد گچ -

ص: 103

خانه - مسجد علیا - مسجد قوه یوسف - مسجد چوخور - مسجد مریلو - مسجد دیزج - مسجد شریف لو - مسجد ابنیه - مسجد غیبلو - مسجد شاب خان - مسجد کهریز باشی - مسجد حاجی جلیل - مسجد شیخ قباد - مسجد میمی - مسجد پائین - مسجد کوچک پائین - مسجد مرکب - مسجد صفارلو - مسجد فیات لو - مسجد توتون لو - مسجد چهارم - مسجد ایش گلو - مسجد صوفی لر - مسجد جان احمد - مسجد بالا - مسجد کوچک سیل - مسجد قلعه - مسجد حاجی خان - مسجد علی اکبر - مسجد بیگجه خاتون - مسجد غلاملو - مسجد گل آباد - مسجد ملک زاده - مسجد درویش بقال - مسجد زنگی - مسجد زیناب - مسجد گند رود - مسجد میدان - مسجد امیر زکریا - مسجد چشم - مسجد جاك - مسجد طاحونه - مسجد خانقلی - مسجد سگ بان - مسجد باغ وزیر - مسجد هارونیه - مسجد نظر لو - مسجد صوفیان - مسجد علیشاه - مسجد حاجی صادق - مسجد چشمه - مسجد گل - مسجد ماربالقلی - مسجد سار

بالقلی - مسجد نعمت الله - مسجد مهد احمد - مسجد شبستر - مسجد شنگل آباد - مسجد زاویه - مسجد فرج الله - مسجد ملک محمد - مسجد کاظم الملک - مسجد کوشک - مسجد کوزه کنانی - مسجد بالا - مسجد باقر آباد - مسجد جامع تقی - مسجد حاج علی اکبر - مسجد تپه - مسجد حاج حسین - مسجد روزبه - مسجد پیر باغچه مسجد حاجی یار محمد - مسجد چنار - مسجد خانقاه - مسجد تازه - مسجد برج - مسجد حاج عبد الله - مسجد توتو - مسجد نبی - مسجد ملا احمد - مسجد میک لر - مسجد چای - مسجد علی اکبر - مسجد بازار - مسجد آرا - مسجد کوچک آرا - مسجد حاج آقابابا - مسجد حسین خان - مسجد کاریز - مسجد فلاح - مسجد حاجی عرب - مسجد تیمورلو - مسجد بارا چالو - مسجد جامع گان - مسجد برزگر - مسجد شماره 42 - مسجد شماره 419 - مسجد شماره 436 - مسجد جامع شفق - مسجد هفت چشمه - مسجد شماره 295 - مسجد شماره 414 - مسجد آقا گنبد - مسجد شماره 227 - مسجد سرای - مسجد کمچی - مسجد شماره 19 - مسجد شماره 46 - مسجد شماره 156 - مسجد شماره 149 - مسجد ملا احمد توچ - مسجد اوستی آچوق - مسجد تنگ چو - مسجد حاجی یک آقا - مسجد حاجی حمید - مسجد حاجی قاسم - مسجد حاجی لر - مسجد حاجی مؤمن - مسجد غیظ - مسجد خیرابه - مسجد دروازه - مسجد دی لان لو - مسجد رحیم - مسجد سادات - مسجد شیخ حسن - مسجد صاحب الامر - مسجد قاضی - مسجد کربلائی بابا - مسجد رضا - مسجد علی - مسجد هاشم - مسجد قوه آغاج - مسجد محسن خان - مسجد مخرویه پائینی - مسجد ملا حسن - مسجد فاطمه - مسجد ملا هاشم - مسجد ملا یوسف - مسجد علی اصغر - مسجد مین باشی - مسجد ناتای - مسجد یادگار شاه - مسجد بایر - مسجد حسین قلی - مسجد یوسف خان مسجد جامع ملا رسول - مسجد خانه بزرگ - مسجد آقا باباک -

مسجد ملا تقی - مسجد بزرگ چای - مسجد قاری - مسجد ایل - مسجد چوخور - مسجد حاجی ابراهیم - مسجد رضا - مسجد کربلائی - مسجد سید لر - مسجد جامع چشمه گماشن - مسجد بلروق - مسجد تقی - مسجد حسین سلطان - مسجد فتح الله - مسجد سادات - مسجد بزرگ - مسجد کوچک - مسجد امیر - مسجد جامع حیدرآباد - مسجد حاجی خلیل - مسجد حاجی رفیع - مسجد بزرگ شیخ ولی - مسجد کوچک شیخ ولی - مسجد جامع قانچی - مسجد جوان - مسجد خیرلیک - مسجد علی - مسجد حسن لر - مسجد علی لک لر - مسجد عبدالعلی - مسجد کاریز - مسجد حاجی حسین مسجد جامع هریس - مسجد پائین هریس - مسجد محله هریس - مسجد قنات هریس - مسجد کوچه هریس

**

شوشتر

مساجد :

مسجد ابولی - مسجد حسنی - مسجد جامع - مسجد سواران غیب - مسجد سید سبطین - مسجد سید ناظر - الدین - مسجد شیخ - مسجد سید قطب الدین - مسجد نیخ علی - مسجد حسینیه شیخ - مسجد عبد الله بانو - مسجد غلامان - مسجد قلی - مسجد شیخ محمد .

بقاع :

بقعه ابن مالک - بقعه امیر المؤمنین - بقعه بیر -

فتح - بقعه پیر بلادی - بقعه تعزیه داری - بقعه مقام خضر - بقعه سادات - بقعه سواران غیب - بقعه شاهزند - بقعه صالح پیغمبر - بقعه صاحب الزمان - بقعه عبد الله بانو - بقعه مقام علی - بقعه قاسم زید - بقعه سید محمد بازار - بقعه سید محمد هرو - بقعه سید محمد کلابی - بقعه سید محمد شاه - بقعه سید ناظر الدین - بقعه مقام حسینی.

شهادت

مساجد:

مسجد باغ شوه - مسجد جامع - مسجد حسینی - مسجد غلامعلی - مسجد محمد ابراهیم - مسجد حاجی - مسجد محمد علی - مسجد غلامعلی - مسجد ملا علی مسجد سرکش - مسجد عقبه - مسجد علی رجب -

ص: 105

مسجد قبه - مسجد زرنو - مسجد شاه پری - مسجد تاج آباد .

بقاع:

بقعه سلطان جلال الدین - بقعه زیده - بقعه سلطان حسن شاه .

**

شهر کرد (اصفهان)

مساجد :

مسجد ابو محمد - مسجد امامیه - مسجد محمدرضا خان - مسجد درب امامزاده - مسجد سید آقا بزرگ - مسجد نو .

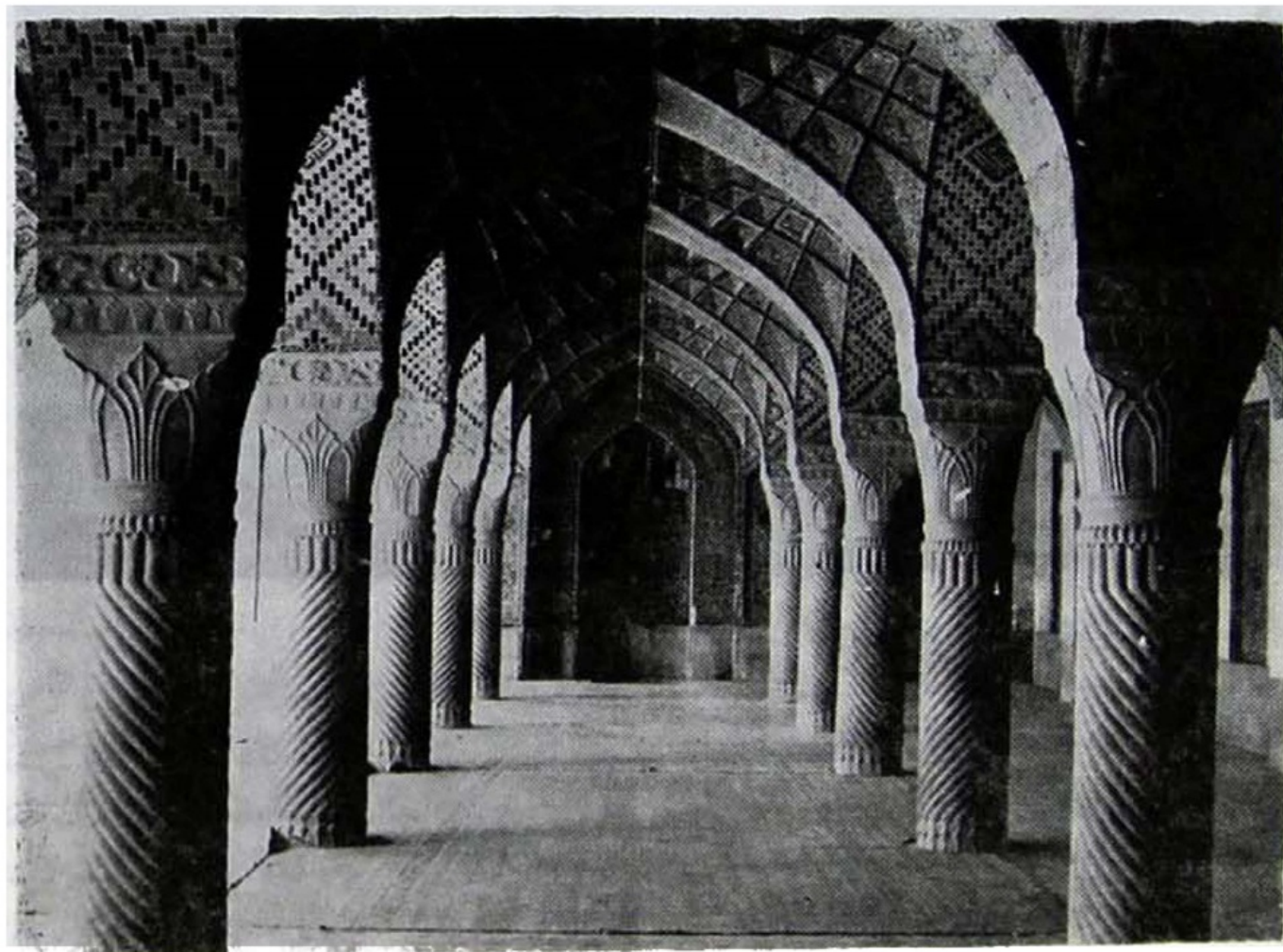
امامزاده ها :

امامزاده اکبر علی - امامزاده حلیمه خاتون - امامزاده حکیمه خاتون - امامزاده سید بهاء الدین - امامزاده سید سعید - امامزاده ملک خاتون .

مدارس قدیمه:

مدرسه امامیه - مدرسه بختیاری ها .

شبستان و محراب مسجد نصیر الملک - شیراز

شبستان و محراب مسجد نصیرالملک - شیراز

**

شهریار

مساجد:

مسجد جامع - مسجد حاج حسن .

امامزاده ها:

امامزاده محمد - امامزاده عماد .

**

شهباز

مساجد:

مسجد ملکوتی - مسجد حسین لطفی - مسجد زیارت در - مسجد صمیر خلعت بری - مسجد فضه زمردی - مسجد خرم آباد - مسجد مریم حجاری .

بقاع :

بقعه ایوب پیغمبر - بقعه سید جلال الدین - بقعه زیارت در - بقعه سید میرزا .

**

ص: 106

مساجد :

مسجد نو - مسجد وکیل - مسجد جامع - مسجد بغدادی - مسجد آقاباباخان - مسجد سجد آقا قاسم - مسجد علمدار - مسجد شکر الله خان - مسجد شوشتری - مسجد حاجی علی - مسجد سردرک - مسجد مشیرالملک - مسجد حاجی غنی - مسجد فتح - مسجد سپهسالار - مسجد نصیرالملک - مسجد سهراب بک - مسجد شیخ علی خان - مسجد قوام - مسجد آقا اکبر - مسجد حاجی خلیل - مسجد حاجی باقر - مسجد باقرخانی - مسجد بازار ریسمان - مسجد علی - مسجد پنه زن ها - مسجد نور - مسجد حاج میرزا محمد - مسجد حاج میرزا هادی - مسجد جولان - مسجد گنج - مسجد حاج نظام - مسجد ایلخانی - مسجد عظیمی - مسجد امتیاز - مسجد حاجی علیرضا - مسجد محمد رحیم - مسجد رمضان خان - مسجد آدینه خان - مسجد باقرآباد - مسجد حاج عباس مسجد میرزا کریم - مسجد قورخانه - مسجد شیشه گرها - مسجد حاجی رضا - مسجد طالبیان - مسجد کردیا - مسجد سله - مسجد حاجی - مسجد شاهزاده محمد - مسجد آنشها - مسجد ساجدی - مسجد ناجی - مسجد خیرات - مسجد محلاتی - مسجد کلیمی ها - مسجد بیت القیاس .

امامزاده ها :

امامزاده علی بن حمزه - امامزاده شاهزاده - محمد امامزاده ابوالمفتح - امامزاده شاه چراغ - امامزاده سید میر محمد - امامزاده سید علاء الدین - امامزاده سید ابراهیم - امامزاده سید حاجی - امامزاده سید نور احمد - امامزاده سید ذوالفقار - امامزاده شاهزاده منصور - امامزاده حسین - امامزاده سید علمدار - امامزاده دختر امام حسن - امامزاده سید ابوالرضا - امامزاده شاهزاده دوستعلی امامزاده سید ابوطالب - امامزاده میرعماد الدین - امامزاده سید محمد - امامزاده سید رنجبری - امامزاده سید جعفر - امامزاده سید نصرالدین - امامزاده صدرالدین محمد - امامزاده حسینی - امامزاده شاه علی امامزاده پنج تن - امامزاده ازگی - امامزاده مسید جلال الدین - امامزاده عبدالله - امامزاده هفت تن - امامزاده سید ابراهیم - امامزاده شاه منظر - امامزاده برادر شاهچراغ - امامزاده بی بی دختران - امامزاده اسمعیل - امامزاده سید رکن الدین - امامزاده محمد یوسف - امامزاده سید حسینی - امامزاده آیش خاتون - امام زاده سید عبدالله - امامزاده حلیمه معصومه - امامزاده شیخ روزبهان - امامزاده مادر شاهچراغ - امامزاده خدیجه بانو - امامزاده زینبیه - امامزاده سید نصر الدین - امامزاده دوازده امام - امامزاده سید میراخور - امام زاده شاهزاده قاسم - امامزاده زید - امامزاده کاظمی ها - امامزاده سید حاجی غریب .

ضریح احمد بن موسی (شاهچراغ) - شیراز

ضريح احمد بن موسى (شاهچراغ) - شیراز

مدارس قدیمه :

مدرسه حاج قوام - مدرسه خان - مدرسه آقابابا خان - مدرسه منصوریه - مدرسه هاشمیه - مدرسه سید علاء الدین - مدرسه مظفر - مدرسه میرزا علی اکبر - مدرسه حکیم - مدرسه محمودیه .

طبی

مساجد :

مسجد میرزا علی - مسجد کهنه - مسجد ملازین

ص: 107

بقعه سید میر محمد بن موسی الکاظم - شیراز

العابدین - مسجد آقا هادی - مسجد خدا بخش - مسجد گول - مسجد چوبی - مسجد علی تقور - مسجد کلثوم - مسجد قربان علی - مسجد چوپان - مسجد میرزا محمد - مسجد استاد یوسف علی - مسجد کربلای تقی - مسجد میر اسمعیل - مسجد خواجه خضر - مسجد انصار - مسجد امام نور - مسجد سیف الله - مسجد جامع کبیر - مسجد بارزه - مسجد حاجی آقا حسین - مسجد حاجی حسن - مسجد حاجی ابراهیم بک - مسجد حمام گلشن - مسجد حوض - کرکی - مسجد هادیان - مسجد پسران - مسجد درب منزل باشی - مسجد ابو محمد - مسجد میرزا ابوالحسن - مسجد شاهزاده خانم - مسجد میرزا سید علی - مسجد جناب شیخ امیر - مسجد کربلای باختر - مسجد کوچه شریعت - مسجد حاج عبد الله - مسجد نصر الله - مسجد براتی - مسجد محمد حسن - مسجد بهمن کوچه - مسجد محمد تقی - مسجد قدمگاه - مسجد ناد علی راد - مسجد میرزا حسن - مسجد قبرستان - مسجد ذوالفقار مسجد حاج حسن - مسجد اسمعیل معمار - مسجد آقا حسینی - مسجد رمضان - مسجد پنجه علی - مسجد حاجتکار - مسجد میرزا محمد علی - مسجد خانقاه - مسجد میرزا باقر - مسجد محله پارك - مسجد قروطچی ها - مسجد حمام امیر - مسجد کوچه باغی مسجد میرزا بقراط - مسجد کوچه گلی - مسجد درب منزل .

امامزاده ها :

امامزاده حسین بن موسی - امامزاده موسی کاظم - امامزاده محمد باقر - امامزاده جعفر طیار - امامزاده احمد بن اسحق .

مدارس قدیمه :

مدرسه دومنار - مدرسه وکیلی - مدرسه حاجی رفیع - مدرسه میران .

**

مساجد :

مسجد اقصی - مسجد آغا بهرام - مسجد حاج ابو الفتح - مسجد ابوالحسن - مسجد امین الدوله - مسجد اردبیلی ها - مسجد ابوطالب زنجانی - مسجد افشارها - مسجد ابوطالب ذبیحی - مسجد افجه بی - مسجد امین السلطان - مسجد حاج احمد بزاز مسجد ارگ - مسجد امین الدوله - مسجد آهنگران - مسجد آبادر - مسجد حاج امجد - مسجد آدینه - مسجد احمد

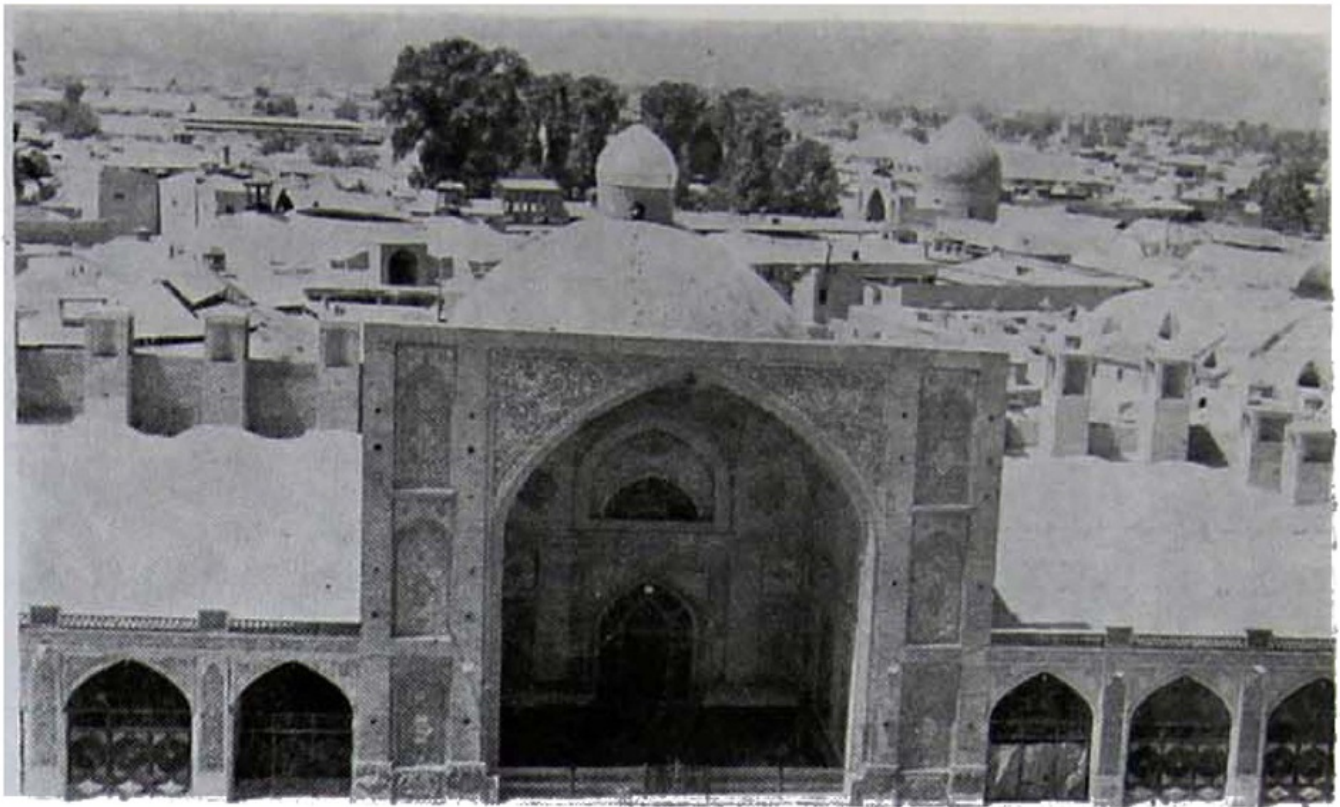
ص: 108

مظفری - مسجد استخر - مسجد اراکی ها - مسجد احمدی - مسجد انصار - مسجد اعتماد - مسجد ابا عبدالله مسجد انصار - مسجد احمد عبد الرحمن - مسجد سید احمد - مسجد الیاس آبادانی - مسجد آشتیانی ها - مسجد اتفاق - مسجد ارباب محمد تقی - مسجد امام زاده زید - مسجد انبار گندم - مسجد ابوالقاسم شیرازی - مسجد بینا - مسجد باب الحوائج - مسجد بنی هاشمی - مسجد حاج باق - مسجد باب النجات - مسجد باب الحق - مسجد بانک ملی - مسجد بنی فاطمه - مسجد بیبی یزدی - مسجد بازارچه نواب - مسجد برهان - مسجد پاچنار - مسجد پای درخت - مسجد پارک شهر - مسجد پنبه چی - مسجد توتون چیان - مسجد جامع چهل ستون - مسجد جوادیه مسجد جوادیه - مسجد جوادیه - مسجد جعفری - مسجد جعفر حریری - مسجد جبرئیل مسجد جبرئیل پور تبریزی - مسجد حاج سید جواد جوادی - مسجد جلیل احمد خانلو - مسجد جعفر قلی - مسجد جامع صغیر - مسجد چهار صد دستگاه - مسجد چهارسوق بزرگ - مسجد سید حسن - مسجد حسن صنیع دیوان - مسجد حوض - مسجد حیاط شاهی - مسجد حکیم هاشمی - مسجد حاج حسن بلور فروش - مسجد کربلائی حسن - مسجد حاج حسن جابری - مسجد حاج حسن - مسجد حسینی امجد - مسجد حائری - مسجد حسین علی ذبیح کاشانی - مسجد حریری - مسجد الحسین - مسجد امام حسن مجتبی - مسجد حجت - مسجد امام حسن مجتبی - مسجد حمزه سید الشهداء - مسجد حاج حسن خرقانی - مسجد حشمتیه - مسجد حسینی - مسجد حسینی - مسجد حاج حسینعلی ذبیح کاشانی - مسجد حسن مجتبی - مسجد خازن - الملک - مسجد خلیل الرحمن - مسجد خندق آباد - مسجد خرقانی ها - مسجد خاتم الاوصیا - مسجد دباغخانه مسجد در اندرون - مسجد حاج ربابه - مسجد ونکیه رضاقلی خان - مسجد حاج رجبعلی - مسجد رحمتیه - مسجد ربابه جعفری - مسجد رباط کریم - مسجد کوچه رشتی ها - مسجد زیران - مسجد زندان قصر - مسجد سقاخانه نوروزخان - مسجد سلمان - مسجد سقاباشی - مسجد سپه سالار قدیم (1) - مسجد حاج سیف الدوله - مسجد سرپولک - مسجد سراج الملک - مسجد سپهدار مسجد سنگی - مسجد سروردولہ - مسجد سپهسالار جدید - مسجد سکینه احترام الملوک - مسجد سراج - مسجد میرزا سعیدخان - مسجد سیف علی - مسجد سجاد - مسجد سعادت - مسجد سردار حشمت - مسجد سادات اخوی - مسجد شاه (2) - مسجد شفیع - مسجد شهاب - الملک - مسجد شاهزاده خانم - مسجد میرزا شفیع - مسجد حاج شعبانعلی - مسجد شیلات - مسجد شریعت

ص: 109

1- علاوه بر مدرسه و مسجد سپهسالار جدید که شرح و تقصی تهران بهمین نام وجود دارد که چون تاریخ بنای آن قبل از بنای مرحوم میرزا حسینخان سپهسالار است بنام «مدرسه سپهسالار قدیم» شهرت دارد چنانکه مسجد اخیر با صفت «جدید» شهرت یافته است. مدرسه و مسجد سپهسالار قدیم بنای مرحوم میرزا محمد خان قاجار ملقب به سپهسالار است که در محله قدیمی عودلاجان (بازار مروی) جنب مدرسه فخریه مرحوم خان مروی (معروف بمدرسه مروی) بنیان گردیده و در سال 1283 هجری قمری بنای آن پایان یافته است. واقف مذکور در کنار این مدرسه دو مسجد تاپستانی و زمستانی نیز ساخته و مستغلات و املاک فراوانی در داخل و خارج تهران بر مسجد و مدرسه و طلاب و مدرسان و کتابخانه و خدام و سوخت و روشنایی و سایر احتیاجات و لوازم آنها وقف کرده است. این مدرسه اکنون دایر و یکی از مراکز تحصیل علوم معقول و منقول می باشد.

2- مسجد شاه از مساجد بزرگ تهران و از بناهای فتحعلی شاه قاجار است که بنای آن در سال 1240 هجری قمری پایان یافته است. نام فتحعلی شاه در پیشانی طاق ایوان بزرگ سمت قبله بخط نستعلیق نوشته شده است. همچنین نام ناصرالدین شاه قاجار که در سال 1307 تعمیراتی بفرمان وی در مسجد انجام یافته در سردر جلوخان شمالی دیده می شود. مقارن با ساختمان مسجد شاه تهران در شهرستان های سمنان و قزوین و بروجرد نیز بهمین سبک مساجدی ساخته شده که آنها نیز بنام مسجد شاه و مسجد سلطانی شهرت دارند. در ساختمان این مساجد از سبک مسجد وکیل شیراز که از مساجد باشکوه و زیبای ایران است پیروی شده است.

مسجد شاه - تهران

سنگلجی - مسجد شهابی - مسجد شوشتری - مسجد هدایت - مسجد همت آباد - مسجد شکوفه - مسجد حاج صفر علی معمار - مسجد صاحب‌دیوان
 - مسجد و تکیه میرزا صالح - مسجد صاحب جمع - مسجد صاحب الزمان مسجد صاحب الزمان - مسجد صاحب الزمان - مسجد صدریه - مسجد
 محله صیادیه - مسجد صفا - مسجد صبوخی - مسجد ضیاء الدوله - مسجد طالانچی - مسجد میرزا عبد الکریم - مسجد حاج سید عزیز الله - مسجد
 سید عزیز الله - مسجد عباس آباد - مسجد عودلاجان - مسجد حاج علی اصغر - مسجد حاج عبدالحسین قاجاریه مسجد حاج عبدالعلی - مسجد عدل
 السلطنه - مسجد محله عربها - مسجد کوچک محله عربها - مسجد عمار مسجد حاج علی اکبر شیرازی - مسجد شیخ عبدالنبی مسجد علوی - مسجد
 حاج عباسقلی خان عدل السلطنه مسجد حضرت علی - مسجد حاج علی اکبر خیر - مسجد عقیل - مسجد حاج عزیز الله سراندرمیان - مسجد حاج
 عبدالله صادق طهرانی - مسجد علی جانی - مسجد سید علی شوشتری - مسجد عبدالله نقاش - مسجد حاج غلامحسین - مسجد کوچه غربیان - مسجد
 غلامحسین محمدی - مسجد غلامرضا رضائی - مسجد غلامحسین مظهری کاشانی - مسجد فیلسوف الدوله - مسجد حاج محمد حسین فخریه -
 مسجد فخر الحاجیه - مسجد فروتن - مسجد فاضل خلخالی - مسجد قندی - مسجد قوام نظام - مسجد قندی - مسجد حاج قاسم فخار - مسجد قائم -
 مسجد قاضی - مسجد کوچک قنات آباد - مسجد قوامی - مسجد قورخانه قدیم - مسجد کمیل - مسجد کنی - مسجد کوکب الحاجیه - مسجد حمام
 گلشن - مسجد گود زنبور کخانه - مسجد گذر شیخ فضل الله - مسجد کیهانی - مسجد گذر لوطی صالح - مسجد لواسانی - مسجد لاله زار مسجد
 لنکرانی - مسجد لباسچی - مسجد لولاگر - مسجد حاج لطف علی - مسجد لرزاده - مسجد ملا محمد جعفر - مسجد حاج مهدی خان - مسجد
 معیرالممالک - مسجد مروی - مسجد مجد الدوله - مسجد میرزا موسی - مسجد مادر شاه - مسجد سید ملک خاتون - مسجد محمودیه - مسجد شیخ
 محمد حسن - مسجد معیر - مسجد حاج محمد ابراهیم - مسجد معز الدوله - مسجد میر محمد علی لاریجانی - مسجد محمد اسمعیل - مسجد آقا
 محمود - مسجد ملک التجار - مسجد ملک آباد - مسجد حاج معین السلطنه - مسجد مستوفی - مسجد میرزا موسی وزیر - مسجد سید محمد تقی -
 مسجد مقدس - مسجد حاج محمد حسین فخریه - مسجد منشور السلطان - مسجد معمار مسجد ملک - مسجد مهدی قائم مسجد محمد علی نوریان -
 مسجد محمدی - مسجد محمود

ناظم بکانی - مسجد مقداد - مسجد محمد ابراهیم - دولتی - مسجد محمد حسن خرقانی - مسجد حاج محمد حسین حسینی - مسجد معلم - مسجد محمدی محمدی - مسجد حاج میرآخور - مسجد مالک اشتر مسجد مهدوی - مسجد حاج محمد تقی اسدالله اف مسجد سید مهدی جلیلی فرشیچی - مسجد مهدیه - مسجد میثم - مسجد حاجی مجید - مسجد حاج محمد رضا حاجی ها - مسجد موسی بن جعفر مسجد محمد مصطفی مسجد منگل - مسجد کرمی - مسجد مشیر السلطنه - مسجد مشیر السلطنه - مسجد سید موسی عراقی - مسجد میدان گاه فروش ها - مسجد میدان غار - مسجد نظام الدوله - مسجد حاجی نایب - مسجد نور - مسجد نازی آباد - مسجد حاجی نجف - مسجد نوریان - مسجد نوری - مسجد نو - مسجد سید ولی - مسجد ولیعصر - مسجد و اشیاغ یورنجی اردبیل - مسجد همت آباد - مسجد و تکیه هفت تن - مسجد همت آباد - مسجد همدم علی - مسجد یوسف آباد - مسجد یحیی خان .

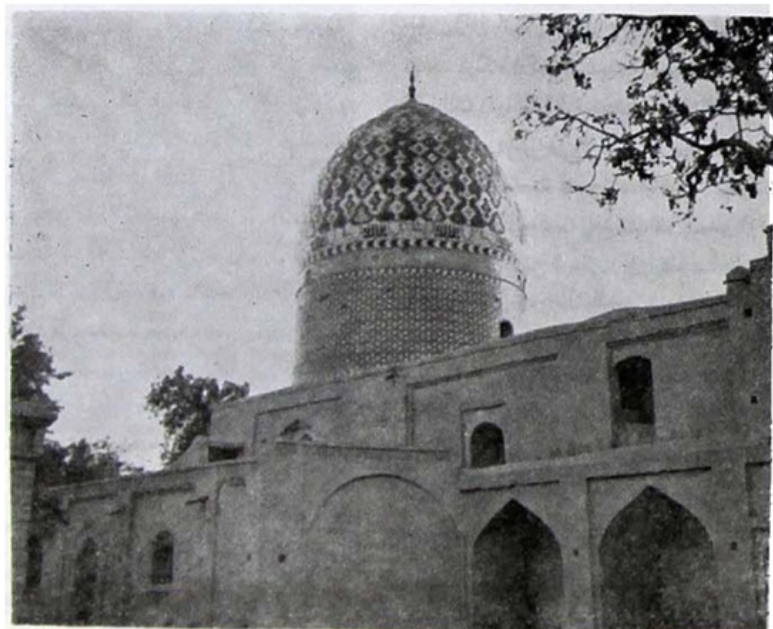
امامزاده ها :

امامزاده اهل بن علی - امامزاده پیر عطا - امام زاده حسن - امامزاده روح الله - امامزاده زید - امام زاده سید اسماعیل - امامزاده سید نصر الدین - امامزاده عبد الله جی - امامزاده گل زرد - امامزاده معصوم - امامزاده یحیی - امامزاده هفت دختران - امام زاده سیدولی .

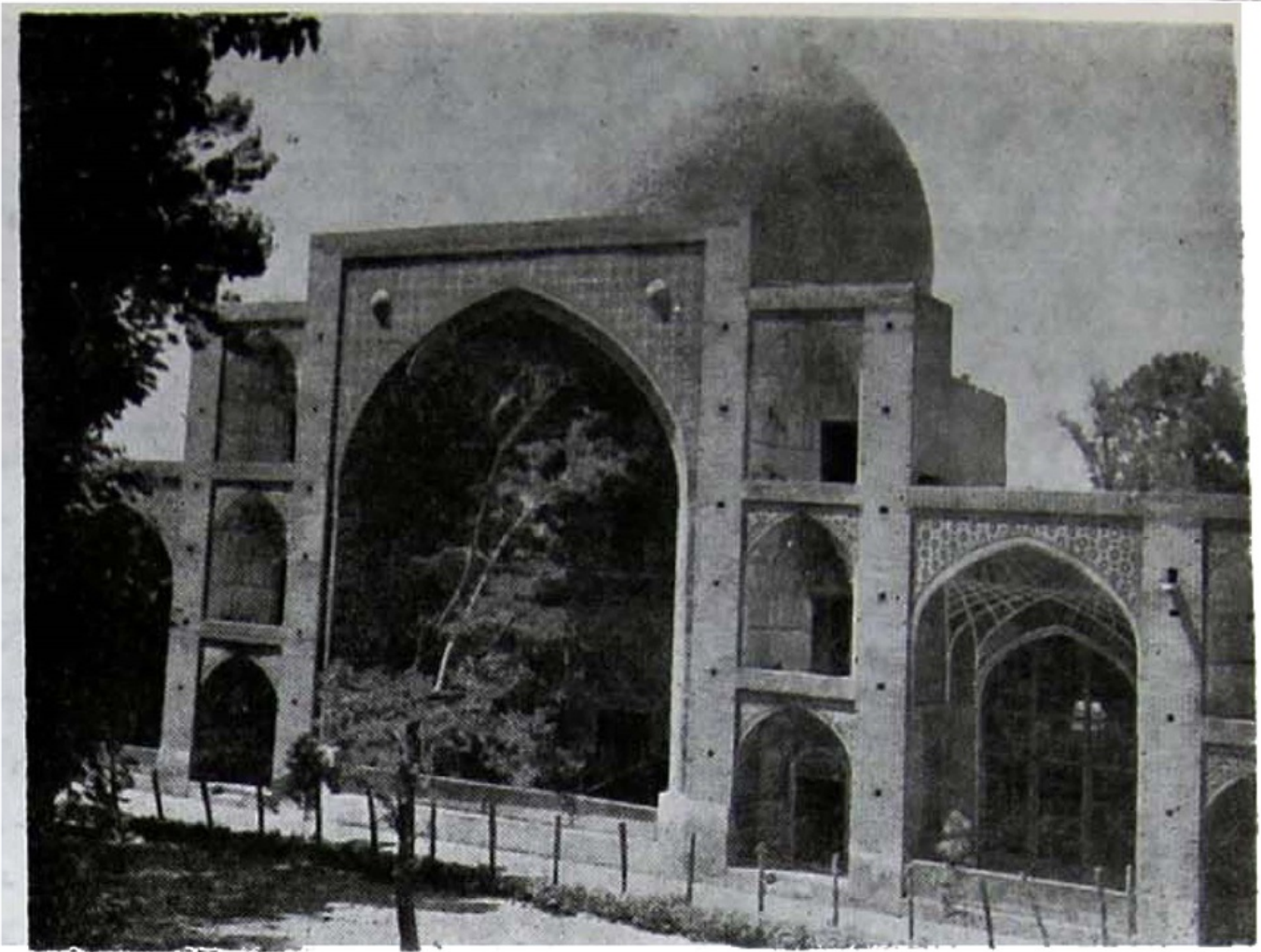
بقعه امامزاده یحیی - تهران

بقعه امامزاده یحیی - تهران

امامزاده حسین - تهران

امامزاده زید - تهران

مدارس قدیمه :

مدرسه حاج ابوالفتح - مدرسه ابوالحسن - مدرسه امین السلطان - مدرسه میرزا ابوالحسن ایلچی کبیر - مدرسه میرزا رضا قلیخان - مدرسه خازن المملک - مدرسه رضائیه - مدرسه حاج میرزا زکی - مدرسه نایب السلطنه - مدرسه سپهسالار قدیم - مدرسه سپهسالار جدید - مدرسه شاهزاده خانم - مدرسه صدر - مدرسه شیخ عبدالحسین - مدرسه عبد الله خان - مدرسه فیلسوف الدوله - مدرسه قنبر علیخان - مدرسه کاظمیه - مدرسه محمدیه - مدرسه معیرالممالک - مدرسه خان مروی - مدرسه منیریہ - مدرسه محمودیه - مدرسه آقا محمود مدرسه نجم آبادی - مدرسه میرزا عیسی وزیر مدرسه نظام الدوله - مدرسه یونس خان - مدرسه امین السلطان (شهر ری) - مدرسه آیه الله بروجردی - مدرسه ملا آقا رضا - مدرسه مشیرالسلطنه .

حومه طهران

مساجد :

مسجد جامع (ایوان کی) - مسجد حاج اسدالله اسدی (تجریش) - مسجد قرية ایچ (فیروزکوه) - مسجد ابراهیم رحمانیان (فیروز کوه) - مسجد امام حسن (لواسان) - مسجد حسن مجتبی (فیروزکوه) - مسجد ارنگه (کرج) - مسجد ابهرک (کرج) - مسجد ابوطالب (لواسان) - مسجد پائین محله برغان (کرج) - مسجد حصار بو علی (شمیران) - مسجد جماران (جماران) - مسجد جعفر (جماران) - مسجد چانگه (دماوند) - مسجد حاج حبیب الله

اسعدی (تجریش) مسجد حاج حسین یوسفی (کرج) - مسجد حاج حسین باغستانی (وسفنار) - مسجد خوش (کهریزک) - مسجد جامع (دربند) - مسجد در که (درکه) - مسجد دولت آباد (شهر ری) - مسجد روح افزا (دماوند) - مسجد رشیدی (شهری) - مسجد زرگنده (شمیران) مسجد شفیع (تجریش) - مسجد شهرک (طالقان) - مسجد جامع (اشتهارد) - مسجد علی یزدی (تجریش) مسجد جامع (ورامین) - مسجد عباس آباد (علیشاه - عوض) - مسجد عفت شهبازی (شهر ری) - مسجد جامع (فیروز کوه) - مسجد آقا جان (دماوند) - مسجد

و تکیه قلہک (دماوند) - مسجد کردان (ساوجبلاغ) - مسجد کاظم آباد (قلہک) - مسجد کرج - مسجد کنی (حسین آباد شمیران) - مسجد لعبت الملوك (شمیران) - مسجد منجیل آباد (شهریار) - مسجد حاج محمد علی خان (تجریش) - مسجد ماشاء الله (ابن بابویه) - مسجد محمدیه (تجریش) - مسجد موسی بن جعفر (وسفنار) - مسجد قریة ولی آباد (غار) - مسجد جامع امامزاده یحیی (ورامین) .

امامزاده ها :

امامزاده ابوالحسن (اندرمان) - امامزاده ابراهیم (پس قلعه) - امامزاده اسماعیل و شمس الدین (ورامین) - امامزاده افطس (شهریار) - امامزاده ابراهیم و اسماعیل (کهریزک) - امامزاده اهران (شهریار) - امامزاده ابراهیم (فیروز کوه) - امامزاده ابراهیم (ارنگه) - امامزاده ابراهیم و اسماعیل (فیروزکوه) - امامزاده ابوطالب (فرحزاد) - امامزاده بی بی سکینه (شهریار) - امامزاده بی بی شهربانو (شهری) - امام زاده پنج تن (ورامین) - امامزاده بی بی زبیده (شهری) - امامزاده جعفر (ارنگه) - امامزاده جلال و فخرالدین (دماوند) - امامزاده جعفر (فیروز کوه) - امامزاده جعفر (ورامین) - امامزاده چهارتن (فیروز کوه) - امامزاده شاهزاده حسین (کرج) - امامزاده حسن (برغان) - امامزاده حسن معروف به عبدالقهار (کرج) - امامزاده حسن (کرج) - امامزاده حمزه (شهری) - امامزاده خلیل (خوار - ورامین) - امامزاده خواجه سلطان احمد (لواسان) - امامزاده داود - امامزاده دوازده تن (فیروز کوه) - امامزاده ذوالفقار (ورامین) - امامزاده رضی الدین (کرج) - امامزاده سرباز یا عند الرحمن (گرمسار) - امامزاده سلطان مراد (خوار) - امامزاده سلطان محمود (ورامین) - امامزاده سلطان محمد رضا (فیروزکوه) - امامزاده شاه طاهر (فیروز کوه) - امامزاده شاه مطهر (فیروزکوه) - امامزاده شیخین (فیروزکوه) - امامزاده شعیب (کن) - امامزاده صالح (تجریش) - امامزاده صابر (ونک) - امامزاده طاهر (شهری) - امامزاده حضرت عبدالعظیم (شهری) - امامزاده عبدالله (شهری) - امامزاده عبدالله (لواسان) - امامزاده عیسی و اسحاق (ورامین) - امامزاده علی اکبر (خوار) - امام زاده عبدالله (خوار) - امامزاده عبدالله و عبیدالله (دماوند) - امامزاده عبدالله (لواسان) - امامزاده عماد (شهریار) - امامزاده عبدالله (جائیچ لواسان) - امام زاده عبدالله (فیروز کوه) - امامزاده علی اکبر (شمیران) امامزاده علاء الدین (کن) - امامزاده علی و ولی (گرمسار) - امامزاده عمه کبری و عمه صغری (اشتهارد) - امامزاده عبدالله و یحیی (فیروز کوه) - امامزاده عزیز (اوین) - امامزاده فتح الله (ورامین) - امامزاده قاسم (شمیران) - امامزاده قوشه (خوار) امامزاده قاسم گل خندان دماوند - امامزاده قاسم و هارون (کرج) امامزاده کوشک (خوار) - امامزاده کوهان (دماوند) امامزاده کوبک الدین (دماوند) - امامزاده گزد رخت (گرمسار) - امامزاده لیلستان (ارنگه) - امامزاده معصوم زادگان (فیروز کوه) - امامزاده محمد و خالق (شهریار) - امامزاده محمد و خالق (ورامین) - امام زاده محمد (کرج) - امامزاده محمد (ورامین) - امامزاده محمد (شهریار) - امامزاده مهدی و جعفر (شهریار) امامزاده محمد (لواسان) - امامزاده محمد باقر (لواسان) - امام

گنبد امامزاده صالح - تجریش

گنبد امامزاده صالح - تجریش

زاده موسی (برغان) - امامزاده معصوم زاده شیخ (لواسان) - امامزاده محمد (کن) - امامزاده معصوم (کرج) - امامزاده معصوم زاده محمد (دماوند) - امامزاده محمد و احمد (فیروزکوه) - امامزاده نور (عمامه لواسان) - امامزاده یحیی و موسی (دماوند) امامزاده یحیی (گرمسار) - امامزاده یحیی بن موسی الکاظم (کرج) .

**

عقدا

مساجد :

مسجد عقدا - مسجد مزرعه نو عقدا - مسجد مزرعه هفتقدر .

امامزاده ها :

امامزاده سید محمد - امامزاده سید نورالدین - امامزاده منصور عباسی .

**

فردوس

مساجد :

مسجد باغستان - مسجد جامع - مسجد نجاری - مسجد ملا امان الله - مسجد کوچه ارباب ها - مسجد شیر علی - مسجد طالار - مسجد سر کوچه - مسجد یاره - مسجد ملا احمد - مسجد داش گری - مسجد خواجه - مسجد میرزا - مسجد حاج حسن - مسجد سرهنگ - مسجد کلاتها - مسجد کوچه مزار - مسجد قدمگاه - مسجد گلکی - مسجد تنگ - مسجد خیروز - مسجد خاتم - مسجد مکینه - مسجد سرکوچه - مسجد میر علی بك - مسجد حوض خانقاه - مسجد حاج حسین - مسجد جهیزی - مسجد حسینی - مسجد حاج جعفر - مسجد خلیله - مسجد ملا یوسف - مسجد یانزه - مسجد یحیی - مسجد جهانبار - مسجد عنبری - مسجد میرزا یوسف - مسجد سعیدی - مسجد کوشک - مسجد پشت حوض - مسجد قلیچ بیک - مسجد سادات - مسجد میدان - مسجد طالار .

امامزاده ها :

امامزاده امامزاده - امامزاده خارج شهر امام زاده سرخ کوه .

مدارس قدیمه:

مدرسه علیا - مدرسه حبیبیه - مدرسه شیخ .

**

فسا

مساجد :

مسجد جامع - مسجد حوض ماهی - مسجد حاج صادق - مسجد حاج میرزا - مسجد حاج محمد علی گلدسته - مسجد شیخ آباد - مسجد درینی -

مسجد زاهدان - مسجد صحرا رود - مسجد فریجان - مسجد کنگان - مسجد علی آباد - مسجد میان ده - مسجد هارم - مسجد غیاث آباد - مسجد
تویسرگان - مسجد ده شیر - مسجد واصل آباد - مسجد حلفان - مسجد ششده - مسجد اکبر آباد - مسجد روتر علیا - مسجد نیک کرم - مسجد همت
الله - مسجد عباسی - مسجد فریدون - مسجد خیرآباد - مسجد فیروز.

امامزاده ها :

امامزاده حسن - امامزاده شاهزاده قاسم - امام زاده حسن - امامزاده ابوالفضل - امامزاده محمد - امامزاده شیخ یحیی - امامزاده پیرکن - امامزاده علی -
امامزاده شمس الدین - امامزاده بهند - امام زاده زاهد - امامزاده شیخ ابو عبد الله - امامزاده سید عبدالله - امامزاده پیرآدینه - امامزاده شاه دین - امامزاده
شاه شهیدان - امامزاده المعیل - امامزاده شیخ - امامزاده مرتضی - امامزاده شاه عربی - امامزاده شاه چراغ - امامزاده شاه فرج الله - امامزاده پیر معصومی
- امامزاده سید حاجی - امامزاده میر مجدالدین - امام زاده قطب الدین - امامزاده صدرالدین .

مدارس قدیمه :

مدرسه فسا .

**

فومن و صومعه سرا

مساجد :

مسجد سعیدی - مسجد جامع - مسجد یاس محله

ص: 114

مسجد دشت خط - مسجد قاضی جلال - مسجد شهرم مسجد بداب - مسجد پیرده - مسجد لختکه - مسجد صومعه سرا - مسجد جامع - مسجد کمان - مسجد صرف مسجد یاسکه - مسجد زعقال - مسجد صادق - مسجد ملکپور - مسجد ماسوره - مسجد خانه بر - مسجد اسد محله - مسجد کثر سیر - مسجد رواق - مسجد تکیه - مسجد صاحب الزمان - مسجد عزیز آباد - مسجد مکان بر مسجد دو دختران - مسجد کشر سر سفلی - مسجد الکلت - مسجد زدول - مسجد تو خاله - مسجد من بخاله مسجد صیقلان - مسجد سقا کرد - مسجد بربران - مسجد سیاه رود - مسجد میش - مسجد تو باشان - مسجد قرابا - مسجد کیم جان - مسجد لاله - مسجد ارم سادات مسجد جالک سر - مسجد قدامان - مسجد پشت نخل مسجد کلهران - مسجد لولمان - مسجد صابر - مسجد اشفق - مسجد نسوره - مسجد اشکلن - مسجد کوراب مسجد کلاه - مسجد سنگ بیجار - مسجد سرستان - مسجد ماکلوان - مسجد چوبر - مسجد عنی دندان - مسجد گوراب - مسجد ضیاء - مسجد ملا مرا - مسجد مناره بازار - مسجد شکو باغان - مسجد بسنا مدح - مسجد ریاط - مسجد شارم - مسجد سرا - مسجد کوده - مسجد زرکام.

امامزاده ها :

امامزاده تقی - امامزاده اسحاق - امامزاده ابراهیم - امامزاده هاشم - امامزاده میرزا - امامزاده سید علی .

بقاع :

بقعه پیر جلودار - بقعه دستخط - بقعه سید یعقوب بقعه کیابان - بقعه فلاحا آباد - بقعه قاضی جلال - بقعه سید محمد - بقعه صالح - بقعه سلطانی - بقعه پیر مؤمن - بقعه پیر مختار - بقعه تازه بقعه - بقعه محمد علی - بقعه محله - بقعه تل بقعه - بقعه سیدان - بقعه شاه مزار - بقعه سبزه قبا - بقعه لقوت - بقعه پیرولی - بقعه سید جعفر - بقعه پیر اشرف - بقعه شجاع الدین - بقعه سید محمد - بقعه شیخ زاهد - بقعه سید علی - بقعه سید فاطمه - بقعه امام بر - بقعه عون بن علی - بقعه عین علی - بقعه پیر عباس - بقعه کوراب - بقعه پیر قرآن - بقعه میان ده - بقعه دهنده - بقعه کجا - بقعه کلا بخوران - بقعه سالک - بقعه پیر حسن .

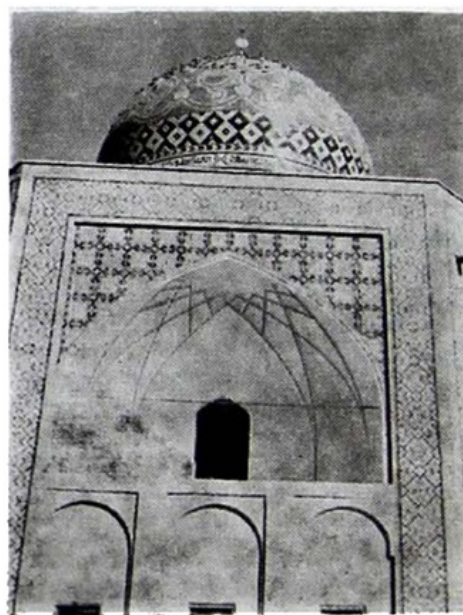
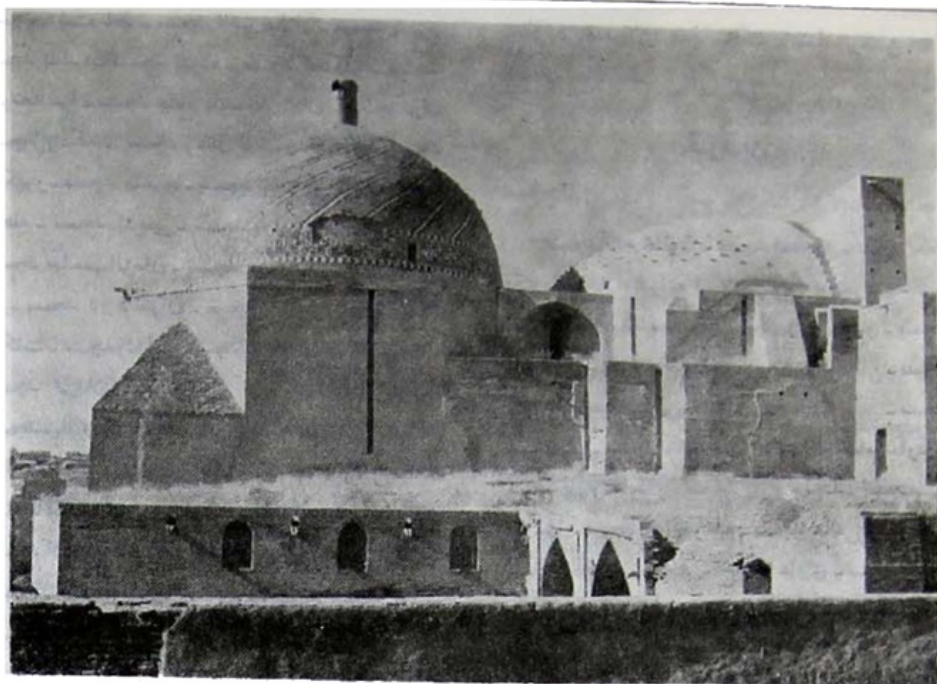
**

قزوین

مساجد :

مسجد آمنه خاتون - مسجد احمدیه - مسجد احمد بک - مسجد امامزاده اسمعیل - مسجد آخوند - مسجد کبیر - مسجد آقامعصوم - مسجد بازار وزیر - مسجد باروند کوچه - مسجد بلاغه - مسجد پنجه علی - مسجد عبریه - مسجد پائین محله - مسجد پنبه ریس - مسجد بلورسازان - مسجد جامع عتیق - مسجد حمام جلودار - مسجد بازار جلودار - مسجد بازار جدید - مسجد بار فروش ها - مسجد چنار سوخته - مسجد حاجی ابراهیم - مسجد حجتی - مسجد حاج ملا هادی - مسجد هفت درب - مسجد حاجی میرزا مهدی - مسجد محمد علی - مسجد سید محمد - مسجد حاج آقا - مسجد حلیمه خاتون مسجد زینل - مسجد موسی - مسجد کریم - مسجد اسماعیل - مسجد سید علی - مسجد صامت - مسجد سید ابراهیم - مسجد خانه پزها - مسجد خطیب ها - مسجد خواجه شاذان - مسجد خلیج - مسجد شفیع - مسجد دباغان - مسجد وزیری - مسجد راه چمن - مسجد راه آهن - مسجد زبیده خاتون - مسجد زرگر کوچه - مسجد سکینه پریجان - مسجد سرگل - مسجد سمسار کوچه - مسجد سردار - مسجد سلطانی - مسجد سبز - مسجد قدمگاه - مسجد سنجیده - مسجد سنگ پائین - مسجد سردار بزرگ - مسجد سوراخ سوراخ - مسجد شیخ آباد - مسجد شیخ الاسلام - مسجد صالح - مسجد شهید - مسجد شیشه گر - مسجد حماقان - مسجد صالحیه - مسجد طاق بهلول - مسجد فملاق - مسجد کوچک - مسجد کیان بازار - مسجد کلاتر - مسجد کله - مسجد سید دلگاہ - مسجد قیموئه - مسجد مهدی - مسجد عبدالمحمد - مسجد مولا - مسجدوردی جا - مسجد محمد خان بک - مسجد نمکی - مسجد محمدی - مسجد نایب صدر مسجد حیدریه .

امامزاده ها :

شاهزاده حسین - قزوین

امامزاده علی - امامزاد مسلمان محمد - امامزاده اسماعیل - امامزاده حلیمه خانون - امامزاده آمنه خاتون - امامزاده شهربانو .

شاهزاده حسین - قزوین

مدارس قدیمه :

مدرسه التفاتیه - مدرسه پیغمبریه - مدرسه جدید - مدرسه سردار - مدرسه صالحیه - مدرسه شیخ الاسلام - مدرسه مولا وردیخان .

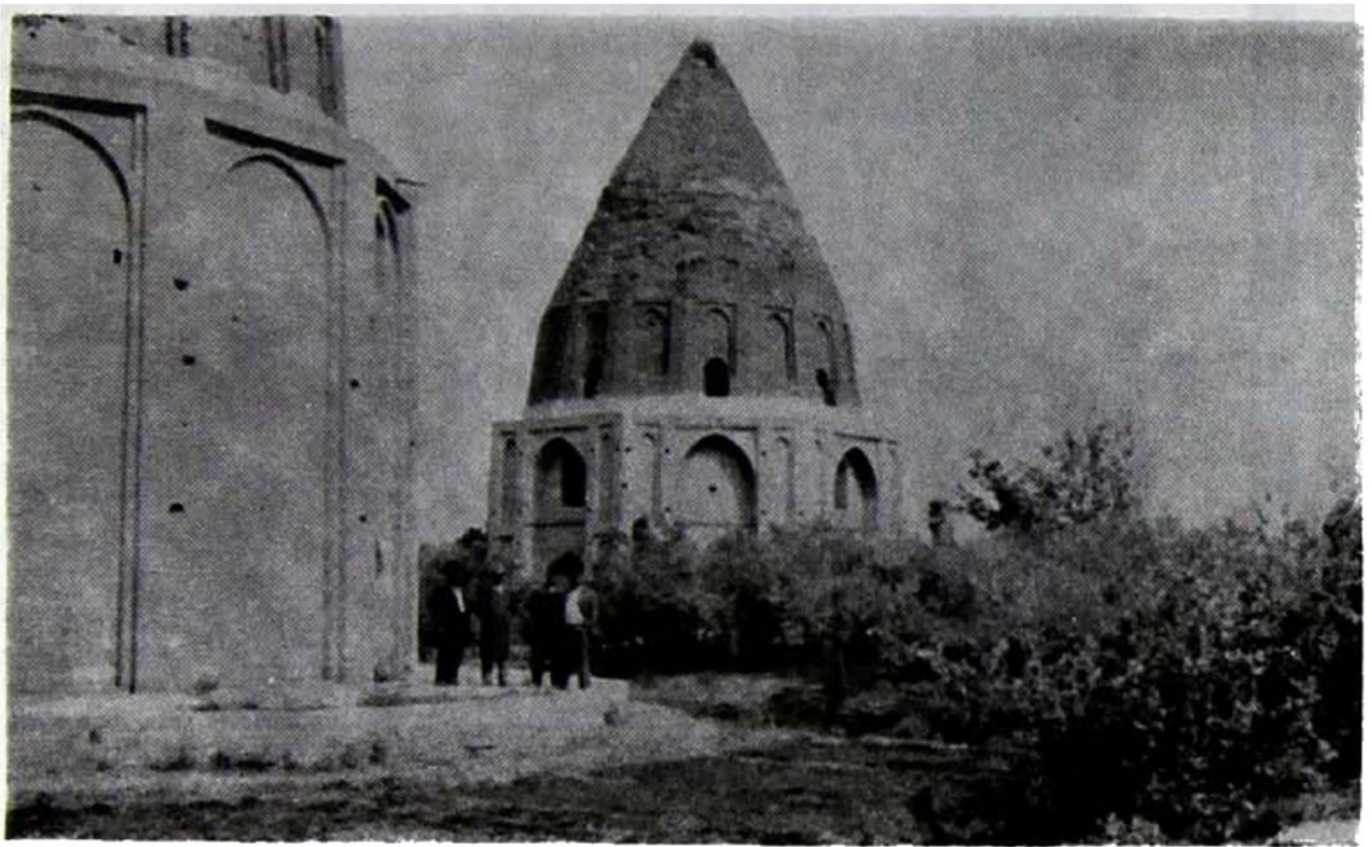
مساجد :

مسجد کوچه حرم - مسجد سلماسی - مسجد ملا جعفر - مسجد کوچک - مسجد حاج نقی - مسجد فین آباد - مسجد بازار مسگرها - مسجد حاج حضرت قلی مسجد فاطمیه - مسجد ارگ - مسجد کوچه باغ - مسجد حاج آقا نقی - مسجد سید تقی - مسجد میرزا محمد تقی - مسجد سیدان - مسجد حاج عرب - مسجد سنگ بند - مسجد حاج افتخار * مسجد سید حسن - مسجد شاهزاده زید - مسجد شاهزاده درویش ها - مسجد گذر عابدین - مسجد سید عبدالله - مسجد گذر جدا - مسجد آخوندها

ص: 116

مسجد محمد صادق - مسجد گذر کندی - مسجد میدان میران - مسجد کهنه - مسجد گذر صادق - مسجد چهار مردان - مسجد حاج علیرضا - مسجد شاه قلی - مسجد بزرگ - مسجد گذر جدا - مسجد عشقعلی - مسجد ملا محمد صادق - مسجد گذر قلعه - مسجد عصارها - مسجد حاج محمد رضا - مسجد دروازه ری - مسجد غلامحسین مسجد چاله خاکستری - مسجد استاد تقی - مسجد یحیی خان - مسجد شاه قلندر - مسجد مهر دختران - مسجد مشهدی - جعفر - مسجد سیدهاشمی - مسجد دولت خانه - مسجد درخت پیر - مسجد عباس کور - مسجد گذر تقی بک - مسجد کیهانی - مسجد دروازه کاشان - مسجد رضوی - مسجد پروین - مسجد سنگ سیاه - مسجد سیر حوض - مسجد حاج حسن - مسجد حسن عسکری - مسجد رخنه - مسجد حاج حسین - مسجد عظیمی - مسجد گذر سفید آب - مسجد محله میدان - مسجد حاج آقا جعفر - مسجد سید اسحاق - مسجد ملا اسدالله - مسجد رضاقلی - مسجد حاج صادق - مسجد شعبان علی - مسجد کوزه گرها - مسجد امام زین العابدین - مسجد کوچک بک - مسجد سفید آب - مسجد خیابان تهران مسجد کامکار - مسجد حسینی - مسجد حاج زینل - مسجد حاج کاظم - مسجد حاج اکبر قصاب - مسجد حاج غضنفر - مسجد امین اصفهانی - مسجد طاهری - مسجد سید ترک - مسجد حاج اسماعیل - مسجد جامع - مسجد شیخ مهدی - مسجد شاه خراسان - مسجد صابونی ها - مسجد عربستان - مسجد یزدی ها - مسجد باغ پنبه - مسجد آلوچو - مسجد سید اسماعیل - مسجد کهنه - مسجد کوچه نو مسجد امام حسن - مسجد بالاسر - مسجد اعظم - مسجد البرز - مسجد قهرود - مسجد شریف آباد - مسجد میر آباد - مسجد کوه سفید - مسجد کاج - مسجد محمد آباد - مسجد شاه آباد - مسجد حاج آباد - مسجد سراج - مسجد نواوان - مسجد خلیج آباد - مسجد دولت آباد - مسجد حسن آباد - مسجد مبارک آباد - مسجد سنگ تراش - مسجد حاجی آباد - مسجد زنبورک - مسجد برلیمرود - مسجد حصار - مسجد جنت آباد - مسجد حرم - مسجد خورآباد - مسجد میرو - مسجد دستجرد - مسجد میخیم - مسجد تیره - مسجد فردد - مسجد ویریج - مسجد بالا و شنبوه - مسجد پائین و شنبوه - مسجد سر تخت - مسجد کریختگان - مسجد بیدهند - مسجد درحل - مسجد کهک - مسجد ورجان - مسجد قباد زن - مسجد جمکران - مسجد

گنبد سبز - قم

گنبد سبز - قم

گرگانی - مسجد شمس آباد - مسجد مراد آباد - مسجد زواریان - مسجد دیزجان.

امامزاده ها :

امامزاده زید - امامزاده حمزه - امامزاده محمد شریف - امامزاده چهل دختران - امامزاده موسی - امامزاده علی بن جعفر - امامزاده خاک فرج - امامزاده خدیجه خاتون - امامزاده سید معصوم - امامزاده احمد قاسم - امامزاده شاه جعفر - امامزاده سیدعلی - امام زاده علی موسی الرضا - امامزاده ناصر - امامزاده شاه ابراهیم - امامزاده شاه جعفر - امامزاده عبدالله - امام زاده شاه چهل - امامزاده هادی و مهدی - امامزاده طیب وظاهر امامزاده شاه ابراهیم - امامزاده مسکینه خاتون - امامزاده اسماعیل - امامزاده هادی - امامزاده اسحاق - امامزاده دستجرد - امامزاده شش امامزاده - امامزاده عباس - امامزاده ابراهیم - امامزاده احمد - امامزاده ملا آقا بابا - امامزاده سید معصوم - امامزاده فردو - امامزاده درحل - امامزاده زوین علی - امامزاده عبد الصالح - امامزاده جعفر - امامزاده جعفر امام زاده نور علی - امامزاده حسین - امامزاده مصلی - امامزاده اهل علی - امامزاده حضرت معصومه - امامزاده خاوه .

بارگاه حضرت معصومه علیها السلام - قم

بارگاه حضرت معصومه علیها السلام - قم

مدرسه فيضيه - مدرسه دار الشفا - مدرسه جهانگير خان - مدرسه مهدي قليخان - مدرسه رضويه - مدرسه تحويلخانه - مدرسه حاج سيد صادق -
مدرسه حجتيه - مدرسه سنتيه - مدرسه علوي - مدرسه ايراني - مدرسه حاجي .

**

قوچان

مساجد :

ص: 118

مسجد آذربایجان .

امامزاده ها :

امامزاده نوروزی - امامزاده عبدالله - امامزاده فرخان - امامزاده زارك - امامزاده سلطان حسن - امام زاده ابراهیم - امامزاده زید .

مدارس قدیمه :

مدرسه عوضیه - مدرسه یساولباشی .

**

قمپایه

مساجد :

مسجد حاج عابد - مسجد حاج ارباب - مسجد افراز - مسجد حسینیه - مسجد تراشکی .

امامزاده ها :

امامزاده قاسم

**

کازرون

مساجد :

مسجد بازار - مسجد بیبی طوطی - مسجد جوی مسجد جامع نو مسجد دشتک - مسجد زید - مسجد حسینی - مسجد حاج اسماعیل - مسجد خدادان - مسجد حاج رضا - مسجد حاج اسد - مسجد حاج طالب - مسجد حاج عباس - مسجد ابوالحسن - مسجد هاشم - مسجد کنج آباد - مسجد کربلائی شریف - مسجد رجب - مسجد مدرسه - مسجد میر غلامعلی - مسجد معینی - مسجد مکه - مسجد ابراهیم - مسجد سید زین العابدین - مسجد صاحب الزمان - مسجد شیخ - مسجد خواجه علی .

بقاع:

بقعه ابوالفتح - بقعه بی بی دختران - بقعه بیبی زینل - بقعه میر محمد - بقعه میر عبدالله - بقعه سید محمد کاشی - بقعه محمد امامزاده - بقعه امین الدین - بقعه سعد الله - بقعه جمیل الدین - بقعه اسحاق - بقعه حمزه - بقعه موسی شاد - بقعه شهیدان - بقعه ابو القاسم - بقعه متین .

مدارس قدیمه :

مدرسه جلوه - مدرسه علمیه .

**

کاشان

مسجد خرابه بالا - مسجد جامع - مسجد علی - مسجد توده مسجد شیخ آباد - مسجد جوباره - مسجد کوچک - مسجد جامع کوچک - مسجد علی - مسجد کندان - مسجد کله - مسجد جامع پائین - مسجد سر چشمه - مسجد محله بالا - مسجد دارالشهدا - مسجد قبرستان - مسجد جامع بالا - مسجد کوی قلعه - مسجد قلعه - مسجد محل نخل - مسجد کوی بالا - مسجد کوهساره - مسجد توك پله - مسجد خرابه پاچنار - مسجد پرباغ - مسجد سرلت - مسجد خرابه زیر ده - مسجد درویشان - مسجد احمد - مسجد سبیک مسجد لؤلؤ - مسجد درب ریگ - مسجد رحیم - مسجد جعفر - مسجد میدان حوض - مسجد مختص آباد - مسجد محله کوهین - مسجد جامع بستان ده - مسجد میان ده - مسجد گنبد بالا - مسجد حسین آباد - مسجد سر صومعه - مسجد مرغوب - مسجد لمر کمر - مسجد کوی سنسردار - مسجد تکیه - مسجد قدم - مسجد میاره - مسجد نخل - مسجد بصیر - مسجد آله - مسجد محله پائین - مسجد بدیعی ها - مسجد فرقانی - مسجد کوی پائین - مسجد نصرآباد - مسجد دهق - مسجد شیخ آباد - مسجد گذر محله - مسجد پشت شهید - مسجد میدان میر مسجد عمارت - مسجد در حوض - مسجد نکعتی - مسجد منعم - مسجد تر مرغ - مسجد محله - مسجد کوچه جم - مسجد کوچه کازران - مسجد درخت خشکه - مسجد پشت عمارت - مسجد آقابابا - مسجد صفی - مسجد آب انبار - مسجد کوشک - مسجد دروازه اصفهان - مسجد سلطان میر احمد - مسجد کوچه مغازه - مسجد ولی سلطان مسجد گذر حاجی - مسجد کله پزها - مسجد گذر صدره - مسجد شیخ عبدالرحیم - مسجد گذر استاد مهدی - مسجد کوچه شریف - مسجد آقابرگ - مسجد کوچه

آقا - مسجد بابائیه - مسجد کوچه سرکي ها - مسجد صدره - مسجد وقصه - مسجد سید ابراهیم - مسجد درب اصفهان - مسجد کلنگه شهره - مسجد رمضانچی - مسجد ابزاردان - مسجد سوريجان - مسجد تبریزی - مسجد گرگ آباد - مسجد میدان کهنه - مسجد رباط - مسجد میرعماد - مسجد بازار نصیر - دوره - مسجد میدان گاه - مسجد کوچه پائین - مسجد چاله علمی - مسجد هو مسجد سید مرتضی - مسجد گذر بابا ولی - مسجد آقا تراب - مسجد دروازه ملک آباد - مسجد محمد صالح مسجد ترك آباد - مسجد گذر رحیم - مسجد کوچه حرم - مسجد شیر قربان - مسجد سلطانیه - مسجد قبرستان گذر - مسجد طاهر منصور - مسجد محمد صالح - مسجد نو مسجد دلال ها - مسجد پنجه شاه - مسجد حاجی رحیم - مسجد پنجه شاهی - مسجد حاجی احمدی - مسجد تبریزی ها - مسجد گذر صحرا - مسجد آب بخش - مسجد درب بازار - مسجد میان محل - مسجد کوشک - مسجد طالب - مسجد خرابه - مسجد درب گذر مسجد آفایگی - مسجد سخره - مسجد پاچنار - مسجد کارگاه - مسجد قلعه - مسجد مصلی - مسجد باغستان - مسجد چهار حیفه - مسجد سردل - مسجد محله زیارت - مسجد درب آستانه - مسجد پشت قلعه - مسجد درب حمام - مسجد سرجوی - مسجد سردشت مسجد محله کارگاه - مسجد کوچه سردل - مسجد گورستان - مسجد محقق - مسجد کریم - مسجد حاجی عبدالله - مسجد سلمکان - مسجد درب رنگ - مسجد تربت - مسجد مختص آباد مسجد نقشبند - مسجد باغ علوی - مسجد تربت توی دم - مسجد کلنگه - مسجد دمفاصی ها - مسجد میدان میر - مسجد آقا - مسجد پامنار - مسجد کرسی - مسجد حسین آباد - مسجد گذر آب انبار - مسجد میدانگاه - مسجد دربند - مسجد چاله انبار - مسجد گذر علی - مسجد اصفهان - مسجد سرسنگ - مسجد کوی سرسنگ - مسجد باد - مسجد چهل دختران - مسجد درب یلان - مسجد کوچه پامنار - مسجد چهارسو - مسجد کرسی - مسجد دروازه - مسجد پاقیان - مسجد ملا رحیم - مسجد کلا - مسجد سوری - مسجد جامع کرسی - مسجد پای نخل - مسجد پشت عمارت - مسجد صفین - مسجد کوی آب انبار - مسجد پیرنشانه - مسجد قدمگاه - مسجد جای نخل - مسجد سرپله - مسجد خضر - مسجد عاشورا - مسجد نورالدین - مسجد پشت بام - مسجد بازار مسگر ها - مسجد محله سردل - مسجد عبدالباقی - مسجد بازار بزرگ - مسجد کوچه بربری ها - مسجد فخر آور فخر آور - مسجد چاله حوض - مسجد میانچال - مسجد درب زنجیر - مسجد بازار زرگرا - مسجد چاله قنات - مسجد درب بازار - مسجد چهارسو - مسجد دربند - مسجد ده نو . مسجد شکر الله - مسجد ملا علی - مسجد مهر شاه - مسجد شرق کوچک - مسجد جامع سرچشمه - مسجد میانده - مسجد جامع اترک - مسجد جامع دهستانی - مسجد آسیا - مسجد مصطفی - مسجد امام حسین مسجد چهار درخت - مسجد جمعه - مسجد جمعه بالا - مسجد میان ده - مسجد قناره - مسجد سر کمر مسجد چاله سرچه - مسجد چهل دختران مسجد حوضخانه .

مسجد سلطانیه - کاشان

امامزاده ها :

امامزاده درب حوض - امامزاده طیب - امام زاده عطا بخش - امامزاده شاه یلان - امامزاده امیر احمد - امامزاده طاهر منصور - امامزاده سرپره - امام زاده گلچقانه - امامزاده حبیب بن موسی - امامزاده پنجه شاه - امامزاده چهل دختران - امامزاده میرعلا - امامزاده چهار طاقی - امامزاده اریچه - امامزاده ابراهیم - امامزاده دومیزان - امامزاده سلطان سعید - امامزاده سارا خاتون - امامزاده ملا موسی - امامزاده کازران - امامزاده سید رضا - امامزاده حسن عسکری - امامزاده چهل دختران - امامزاده گذر رحیم - امامزاده آب انبار رضاخان - امامزاده عمارت - امامزاده سریکی - امامزاده باد - امامزاده حاج صفی - امامزاده شاهزاده محمود - امامزاده شاه چراغ - امامزاده زیارت کلهر - امامزاده دو مسجدان - امامزاده درب زنجیر - امامزاده محتشم - امامزاده میرنشانه - امامزاده محمود - امام زاده داود قمصر - امامزاده قهرود - امامزاده رهنق - امامزاده ولی - امامزاده عباس - امامزاده طاهر آباد - امامزاده راوندی - امامزاده خرادشت - امامزاده ابوزید آباد - امامزاده سنگان - امامزاده تمتاج - امامزاده محتشم کاشانی - امامزاده میرنشانه - امامزاده چهل دختران - امامزاده قدمگاه - امامزاده اسماعیل - امامزاده سه خواهران - امامزاده حلیمه خاتون - امامزاده ایوب - امامزاده محمد - امامزاده اسحاق - امامزاده عبدالله - امامزاده زین العابدین - امامزاده محسن - امامزاده سیده صالحه - امامزاده قاسم و محمد زاده بابا کمیل - امامزاده سراج الدین - امامزاده محمد - امامزاده علی اکبر - امامزاده علی اصغر - امامزاده رضا - امامزاده عسکر - امامزاده سیحان - امامزاده یحیی - امامزاده عباس - امامزاده میدان - امامزاده هارون - امامزاده موسی - امامزاده زینب - امامزاده صغرا - امامزاده بابا افضل - امامزاده سکینه خاتون - امامزاده رقیه خاتون - امامزاده عبدالله - امامزاده چهار بزرگوار - امامزاده یا داده - امامزاده محمد - امامزاده ابراهیم .

بقعه بابا افضل (مرغ - کاشان)

بقعه بابا افضل (مرغ - کاشان)

مدارس قدیمه :

مدرسه سلطانی - مدرسه میانچال - مدرسه درب یلان - مدرسه آقابزرگ - مدرسه باباولی .

مساجد:

مسجد بردستگی - مسجد خور سفلی - مسجد سر مزده - مسجد کاژپخونه - مسجد کاشمر - مسجد گریز .

مدارس قدیمه :

مدرسه حاج سلطانی - مدرسه حاج شیخ - مدرسه آقادهانش .

مساجد :

مسجد ولیان - مسجد پائین محله - مسجد بالا محله - مسجد عمومی - مسجد طالقان - مسجد کرج - مسجد حسنچون - مسجد هرنج - مسجد دینلید - مسجد آرتن - مسجد میرانقر - مسجد اردکان - مسجد روموت - مسجد سوهان - مسجد کر - مسجد شهر امیر - مسجد روشیندر - مسجد ناوه - مسجد مهران - مسجد میر - مسجد اوچان - مسجد اسفاران - مسجد موچان - مسجد امیرخان - مسجد حورانک - مسجد نساء سفلی - مسجد خوران - مسجد اهوراک - مسجد مجیران - مسجد پرگه - مسجد ارانگه - مسجد سنگوان - مسجد زیدشت - مسجد کماکان - مسجد کلانک - مسجد نشندک - مسجد بادیکان - مسجد میناوند - مسجد واکش - مسجد وشته - مسجد خود کاوند - مسجد گلی برا - مسجد اورازان - مسجد نساء علیا - مسجد خود شیره - مسجد ده در - مسجد اسکان - مسجد وراپی - مسجد کراب - مسجد کته ده - مسجد جویستان - مسجد حمدان - مسجد دیزان - مسجد نادیان - مسجد خیطان - مسجد پراجان - مسجد مرجان - مسجد نويز - مسجد هستان - مسجد حصیران - مسجد کرکبود - مسجد کرود - مسجد اسفنج فنا - مسجد اوانک - مسجد سنگران - مسجد شران - مسجد نوهزگ مسجد دیزج - مسجد جزن - مسجد حسان - مسجد جزئیان - مسجد پرده سر - مسجد کوران - مسجد سید آباد - مسجد کشه رود - مسجد کوئین - مسجد کویچ بالا - مسجد عالی سر - مسجد کلبه رود - مسجد اشتهارد - مسجد پائین محله اشتهارد - مسجد مسجداک - مسجد پلنگ آباد - مسجد قریه جازرد - مسجد چال محله - مسجد سیاریه - مسجد صیادیه - مسجد حاجی آباد - مسجد قاضیان - مسجد کوچک - مسجد مراد تپه - مسجد اغشت - مسجد ارومیه - مسجد سید قاضی - مسجد گجیران .

امامزاده ها :

امامزاده آجین روجین - امامزاده یوسف - امامزاده علاء الدین - امامزاده هرنج - امامزاده زکریا - امام زاده ابراهیم - امامزاده کشرود - امامزاده اسفاران - امامزاده کجران - امامزاده مرجان - امامزاده صغرا - امامزاده رحمن وزید - امامزاده اغشت - امامزاده صیادیه - امامزاده هفت دختران .

مدارس قدیمه :

مدرسه علمیه - مدرسه خانه قلی - مدرسه حسنچون .

**

کردستان

مساجد :

مسجد کریم - مسجد امین - مسجد امام جمعه - مسجد چهارباغ - مسجد شیخ محمد - مسجد ابواحمد - مسجد حاج اسماعیل - مسجد سید ابراهیم - مسجد حاج ابوالحسن - مسجد حاج فتح الله - مسجد احمد بك الله - مسجد خورشید - مسجد داروغه - مسجد زین العابدین - مسجد شریعت مدار -

مسجد شیخ الاسلام - مسجد بد الله بك - مسجد كرد بك داداشی کلیسای رامنه - مسجد ملا مؤمنی - مسجد ملا سلیم - مسجد ملا محمد شفیع - مسجد میرزا کریم - مسجد عبد الله وزیر - مسجد فرج الله - مسجد ملا ابوالقاسم - مسجد ملا احمد - مسجد محمد حسن برقی - مسجد ملاصدرالدین - مسجد لید مصطفی - مسجد نایب شکر الله - مسجد نصیر - سجد وکیل - مسجد آب بانک - مسجد او بهنگ - مسجد اسپرینز - مسجد اورامان - مسجد اندر - مسجد ندیمن - مسجد بلبان آباد - مسجد بیاران - مسجد برز آب - مسجد بهرام آباد - مسجد پالگلان - مسجد پیر حضر - مسجد توریور - مسجد تحیتہ - مسجد سالیان -

ص: 122

سرجی - مسجد سمیران - مسجد سپیدین مسجد مرزیر - مسجد جویلاق - مسجد خانقاه - مسجد دولاب - مسجد دهکلان - مسجد دیواندره - مسجد دره مرز - مسجد دکاکا - مسجد دولت آباد - مسجد درویشان مسجد زراب - مسجد رودبار - مسجد طامی - مسجد کلیمی - مسجد کثیر آباد - مسجد تمینگان - مسجد کاله چوب - مسجد کلیبان - مسجد گواره - مسجد گوشخالی - مسجد پیر شهاب - مسجد گاو آهو - مسجد ماکله - مسجد میانه - مسجد ناو - مسجد نچی - مسجد منیر - مسجد وصی علیا - مسجد هوپه - مسجد ژان - مسجد لکل - مسجد حشمی .

امامزاده ها :

امامزاده پیر عمر - امامزاده هاجر خاتون - امامزاده طاقه کوره - امامزاده پیر محمد - امامزاده پیر حبیب الله - امامزاده عزیز الله .

مدارس قدیمه :

مدرسه آقا حبیب الله - مدرسه پیر عمر - مدرسه دارالامان - مدرسه دارالاحسان - مدرسه ملا عزیز - مدرسه ملاجلال - مدرسه عبدالغفار - مدرسه مازدقیه - مدرسه وزیر .

**

کرمان

مساجد :

مسجد جامع - مسجد ملک - مسجد قطب اولیا - مسجد افضل الملك - مسجد زید - مسجد خواجه خضر - مسجد محدث زاده - مسجد بازار شاه - مسجد گنج - مسجد شاهرخ خان - مسجد ملاحسین - مسجد پای منار - مسجد چهارراه - مسجد کربلانی صادق - مسجد حاج برهان - مسجد میرزا احمدخان - مسجد آقابابا - مسجد وکیل - مسجد آقا علی - مسجد گنجعلی خان - مسجد

ملاحسن - مسجد امام جمعه - مسجد جمیل الدین - مسجد سید رمضان - مسجد میدان قلعه - مسجد چهار سوق - مسجد عباسعلی - مسجد ماهان - مسجد عباسی مسجد طباطبائی - مسجد عامری - مسجد صاحب الزمان - مسجد مریضخانه - مسجد خارج دروازه - مسجد ثقة الاسلام - مسجد شیوخ - مسجد الله وردی - مسجد غلامعلی - مسجد پای گنگ - مسجد دروازه .

امامزاده ها :

امامزاده حضرت امیر - امامزاده مشتاق - امام زاده حاج سید جواد - امامزاده عباسعلی - امامزاده شاهزاده محمد - امامزاده سید علویه - امامزاده سرسبز - امامزاده شیخ جوادیه - امامزاده زین العابدین - امام زاده شیخ .

**

کرمانشاهان

مساجد :

مسجد جامع سید اوسط - مسجد بازار مسجد ترکها - مسجد آیت الله جلیلی - مسجد دولتشاه - مسجد رشیدی - مسجد شهبازخان - مسجد شافقیان - بمسجد صحنه - مسجد عماد الدوله - مسجد علاقهخانه - مسجد کلیمی ها - مسجد زنگنه - مسجد حاج سید محمود - مسجد مرادجان - مسجد حاج محمد تقی - مسجد ناصری

مسجد ماهان کرمان

مسجد ماهان کرمان

مسجد نواب - مسجد جامع .

امامزاده ها :

امامزاده کنگاور - امامزاده باقر - امامزاده سید حسن ایلام - امامزاده علی صالح - امامزاده کرم بست .

**

کنگاور

مساجد :

مسجد جامع - مسجد سرجوی - مسجد نو مسجد امامزاده - مسجد غمتملی .

**

گرگان

مساجد :

مسجد اخوان - مسجد محمد - مسجد محمد حاجی مسجد آشور - مسجد نیاز آخوند - مسجد علی آباد - مسجد ابویوستان - مسجد افراتخته - مسجد بلوک غلام - مسجد برفتان - مسجد یاغو - مسجد پائین محله - مسجد پیچک محله - مسجد تاویر - مسجد تلور مسجد جنگل ده - مسجد جامع - مسجد علیا - مسجد سفلی - مسجد چه جا - مسجد چهارده - مسجد حسن محمد - مسجد حاج ولی - مسجد کوچک - مسجد محمود آقا - مسجد ملا رضا مسجد ولی خان - مسجد ملا حاجی - مسجد حاجی کلانتر - مسجد حاجی آباد - مسجد جولیندره - مسجد خار - مسجد دوشنبه بی - مسجد دباغان - مسجد دوزی - مسجد دشت کلا - مسجد رحیمی - مسجد رامیان - مسجد چشمه - مسجد سفید - مسجد سرخواجه - مسجد حاجی - مسجد سیاه رزکو - مسجد سیدی - مسجدسوته ده - مسجد شیعه - مسجد صاحب الزمانی - مسجد محمد حاجی - مسجد محمد آخوند - مسجد عطا حاجی - مسجد عطا مراد - مسجد عباس آباد - مسجد علی آباد - مسجد قرن آباد - مسجد قمر - مسجد گرجی - مسجد قائم - مسجد کار کنده - مسجد کردآباد - مسجد کریم آباد - مسجد کریم - مسجد گز - مسجد کتو - مسجد پالیان - مسجد محمد آباد - مسجد مزرعه - مسجد می کریم - مسجد ملاعلی - مسجد مصلی - مسجد محله بالا - مسجد محمد باقرخان - مسجد مظفر حاجی - مسجد ملا آبان - مسجد ملا تازکی - مسجد مینودشت - مسجد سبزگان - مسجد ترسو - مسجد نوده - مسجد نوکنده - مسجد نورچان - مسجد نعلبکی - مسجد وکیل الدوله - مسجد پشت تنگه .

امامزاده ها :

امامزاده اسحاق - امامزاده ابراهیم - امامزاده اوزینه - امامزاده آقا امام - امامزاده بیبی - امامزاده بی بی نورهور - امامزاده چهل تن - امامزاده چهار کوه - امامزاده چمن ساوه - امامزاده جویلان - امامزاده دراز گز - امامزاده راضیه مرضیه - امامزاده عبد الله - امامزاده علی اکبر - امامزاده عبدالله کاظم - امامزاده فیض الله - امامزاده قرن آباد - امامزاده قاسم - امامزاده کناره - امامزاده گل زر امامزاده در خیل - امامزاده محسن امامزاده را د بخش - امامزاده محمد - امامزاده نه تن - امامزاده یحیی بن زید .

مدارس قدیمه:

مدرسه تقویه - مدرسه دار الشفا - مدرسه سعیدییه - مدرسه سادات - مدرسه سردار - مدرسه صالحیه - مدرسه محسنیه - مدرسه عمادیه .

**

مسجد تخت - مسجد جامع - مسجد اولیا - مسجد محمد خان - مسجد آغاچ - مسجد گنبد - مسجد سیدان مسجد خوش مقام - مسجد آب باریک - مسجد جان قلی - مسجد بابا - مسجد قراطوره - مسجد نجف آباد - مسجد حسین خان - مسجد خراسان - مسجد گلچپان - مسجد المہ قلان - مسجد قبر لعلی - مسجد آغچه گنبد - مسجد پیر گله - مسجد آله کبود - مسجد حلوائی - مسجد چهل امیران - مسجد چشمه کاظم - مسجد زرده کمر - مسجد گرگین - مسجد ق-وج--ور - مسجد بابا رسانی - مسجد سلامت آباد - مسجد خان باغی - مسجد جبریل - مسجد دار غیاث - مسجد شوشتری - مسجد حسن آباد - مسجد گلتیه - مسجد بستاندره - مسجد شاه نشین - مسجد

شهرک - مسجد تکیه - مسجد آزاد ویس - مسجد پیر جاج - مسجد همایون - مسجد جعفر آباد - مسجد فتح آباد - مسجد حسن تیمور - مسجد چولچه - مسجد گاو بازه - مسجد خسرو آباد - مسجد قزاقره .

امامزاده ها :

امامزاده علیو - امامزاده بلاغی - امامزاده سید جواد - امامزاده سید بهمن - امامزاده سید خضر - امام زاده خانقلی - امامزاده حسنی امامزاده کیود سوار - امامزاده بهرام آباد - امامزاده فاضل - امامزاده موسی - امامزاده اسماعیل - امامزاده سلامت آباد - امامزاده جبریل - امامزاده صاحبه - امامزاده قاسم - امامزاده قزل آغاج - امامزاده سعید آباد - امامزاده چهل امیران - امامزاده چنگیز قلعه - امامزاده حسن آباد - امامزاده تابستانی - امامزاده قزل علی - امامزاده سیدان - امام زاده حمزه عرب - امامزاده بابارشانی - امامزاده بهمن

**

کلیپگان

مساجد :

مسجد رباط - مسجد جامع - مسجد حسن - مسجد کرم - مسجد میر محمد کاظم - مسجد ماضی زاهدک - مسجد حاجی - مسجد آقا شیخ - مسجد ارباب - مسجد سیلاباد - مسجد آقا زاده - مسجد قطب - مسجد ملا علی - مسجد ابوالحسن - مسجد آهنگرها - مسجد میرزا مسجد چال علیا - مسجد عرب زاده - مسجد دانش سرا - مسجد بازار - مسجد پائین کوچه - مسجد رباط حسنیه - مسجد میر علی - مسجد واتشان - مسجد سفید آباد - مسجد سرادر - مسجد خونسار مسجد حاج باقر - مسجد ایمن - مسجد آقا نظر - مسجد اسماعیل - مسجد اسدالله - مسجد سر چشمه - مسجد دوراه - مسجد حسنخان سر کمره - مسجد میر عظیم - مسجد عین رضا - مسجد محمد خانی - مسجد صادقی - مسجد شیرین - مسجد م-

آخوندی - مسجد ملاحسن - مسجد کوی علیا - مسجد سرخه - مسجد جاده نظام - مسجد سر شاکی - مسجد کوی چهارباغ - مسجد عوام - مسجد میرزا - مسجد علی اکبر - مسجد رباط ترک - مسجد چال گل - مسجد کوی صحرا - مسجد کوی سولقان - مسجد سنگ سفید - مسجد ارسور - مسجد آخوند - مسجد پیچ کوچه -

مسجد چند زر مسجد میانه - مسجد میر طالار .

امامزاده ها :

امامزاده هفده تن - امامزاده ناصر بن علی - امامزاده ابوالفتوح - امامزاده دره شهیدان - امامزاده ابراهیم.

بقاع:

بقعه سید سادات - بقعه صالح پیغمبر .

مدارس قدیمه :

مدرسه کوی دروازه خونسار - مدرسه کوی علیا .

**

کتاباد

مساجد :

مسجد جامع قدیم - مسجد جامع جدید - مسجد پائین شهر - مسجد بالای شهر - مسجد قصبه شهر - مسجد غلامعلی - مسجد شیخ حسین - مسجد معزالدین - مسجد بالای توتساب - مسجد حاج عبدالله - مسجد جامع توتاب - مسجد عبدالعلی - مسجد محمد علی - مسجد خیری - مسجد قاسم - مسجد جامع - مسجد کربلائی حسین - مسجد کاخک - مسجد بالای کاخک - مسجد جامع تحیان - مسجد سرگور - مسجد رهن - مسجد قنبر آباد - مسجد روحی - مسجد سقی - مسجد ایقیان - مسجد کلات - مسجد زید - مسجد سرمدہ - مسجد یونس - مسجد مازندیز - مسجد فخر آباد - مسجد بی مرغ .

امامزادہ ہا :

امامزادہ سلطان محمد - امامزادہ سلطان احمد - امامزادہ الفیان .

مدارس قدیمہ :

مدرسہ قدیمہ - مدرسہ بیدخت - مدرسہ بیلند - مدرسہ کافک - مدرسہ سرگور - مدرسہ الوئی - مدرسہ

ص: 125

لارستان

مساجد :

مسجد جامع - مسجد کهومیه - مسجد عبد الله خانی - مسجد ملا محمد باقر - مسجد پیر پنهان - مسجد زیر قدمگاه - مسجد حسن - مسجد شاه غیب - مسجد سید عبد الحسین - مسجد حاجی صادقی - مسجد فیض الله - مسجد زاهد پیرغیب - مسجد عظیمما - مسجد علی - مسجد عبد العزیز - مسجد پیر - مسجد فضل الله خانی - مسجد گوریجان - مسجد عبدالله - مسجد آب باریک - مسجد کهنه - مسجد میر عبد الله - مسجد جامع خور - مسجد پائین - مسجد حاج فتح الله - مسجد جامع شاه علی - مسجد رئیس - مسجد حسن - مسجد شاه علی - مسجد جامع گردتی - مسجد حاج ابوالحسن - مسجد حاجی حسین - مسجد سلطان - مسجد آخوند - مسجد شیخ حسن - مسجد ملاد رویش - مسجد حاجی یحیی - مسجد شیخ - مسجد دهباشی - مسجد ارو - مسجد ابوطاهر - مسجد ابو مؤلف - مسجد محله سرد - مسجد رباط - مسجد سهام الدین - مسجد مدرس - مسجد شیخ تقی - مسجد حاجی حسین - مسجد آشنا - مسجد مخروطیه - مسجد ده نو - مسجد تنگ دلان - مسجد حاجی احمد - مسجد کمالی - مسجد ابوالقاسم - مسجد نوشاد - مسجد مصلی - مسجد عبدالله .

امامزاده ها :

امامزاده میراحمد - امامزاده پیرغیب - امامزاده سبزپوش - امامزاده سید میرعلی - امامزاده سید حسن - امامزاده بی بی دختران .

بقاع :

بقعه حاج علیرضا - بقعه ملا محمد باقر - بقعه پیر رضا - بقعه حضرت عباس - بقعه میرقلندر - بقعه محمد تقی - بقعه پیر شیخ - بقعه پیر درویش - بقعه شاهزاده عباس - بقعه میر عبد الله - بقعه شیخ حسن - بقعه پیر شه - بقعه کربلائی علی - بقعه پیر پنهان - بقعه عبد الله انصاری - بقعه شاه غیب - بقعه ابومؤلف - بقعه حاجت روا - بقعه ده نو - بقعه سید محمد - بقعه زاهد محمود - بقعه سید بهاء الدین - بقعه زاهد عبد الله - بقعه شاه امروز - بقعه سلطان قریب - بقعه زاهد محمد - بقعه کمال الدین - بقعه عبد الغنی .

لاهیجان

مساجد :

مسجد بیگم آباد - مسجد پاشویان - مسجد پنجه علی - مسجد جامع - مسجد سعیدی - مسجد حاج هادی - مسجد حسن بیدشت - مسجد ضمیر کلامیه - مسجد والفقار - مسجد دوزخ بهشت - مسجد کمال چال - مسجد ده شال - مسجد شعر بانان - مسجد قرب آباد - مسجد مطلق - مسجد نور محمد - مسجد مرد کلاه .

بقاع :

بقعه آقا ملا - بقعه سید انصار - بقعه سید احمد و محمود - بقعه آقا قرضعلی - بقعه میرصادق - بقعه سید بازو - بقعه شمس الدین - بقعه پیرعلی - بقعه تکیه بر بقعه سید جلیل - بقعه جهان پادشاه - بقعه چهل ستون - بقعه سید حسن - بقعه آستانه - بقعه سید رضا - بقعه زاهد گیلانی - بقعه عاقلیه - بقعه کلنگران - بقعه سید محمد - بقعه پیر شمس الدین - بقعه میر شهید - بقعه فاضلیه .

لرستان

مساجد :

مسجد بازار - مسجد طاهر - مسجد جامع - مسجد دلاکان - مسجد سلطانی - مسجد شاه - مسجد موسوی - مسجد صاحب الزمانی - مسجد گرداب - مسجد معماری - مسجد شبستر - مسجد پلدختر - مسجد زاغه - مسجد سید دشت - مسجد کوه دشت - مسجد معمولان - مسجد نوروزآباد - مسجد خضر .

امامزاده ها :

امامزاده ابوالوفا - امامزاده شاه احمد - امامزاده

ص: 126

بقاع :

بقعه باباطاهر - بقعه بابابزرگ - بقعه حباب الغیب - بقعه زید بن علی - بقعه دوبرادران - بقعه میرسید علی - بقعه سیف الدین - بقعه سهل ناوان .

**

لنگرود

مساجد :

مسجد انزلی - مسجد گلشن - مسجد حاج عزیز - مسجد حاج علی - مسجد جامع - مسجد امین - مسجد سید حسینی - مسجد کاسه گر - مسجد قاضی محله - مسجد ابوالقاسم - مسجد طالش محله - مسجد پیربسته مسجد سید رضا - مسجد حاج ابراهیم - مسجد بالا محله بالا محله - مسجد پائین محله - مسجد سریاب - مسجد ناصرالدین مسجد مخروطه - مسجد قبرستان - مسجد سید ابراهیم - مسجد علی نقی - مسجد کهنه - مسجد محسن - مسجد سید محمد - مسجد سید خلیل - مسجد میرعلی - مسجد سید خرم کیا - مسجد کل - مسجد دوازده تن - مسجد سید ابراهیم - مسجد پشت کوه - مسجد میر حاج - مسجد محمد - مسجد آستانه - مسجد باشه - مسجد جنب منزل - مسجد لنگرود.

بقاع:

بقعه سید خلیل - بقعه علی کیا - بقعه سید حاج - بقعه احمد - بقعه ابراهیم - بقعه اسد الله - بقعه بی بی زینب - بقعه سید محمد - بقعه سید حسن - بقعه سید حسین - بقعه سید عباس - بقعه محسن - بقعه عبدالله - بقعه سید حسن - بقعه دوظفل - بقعه قاسم - بقعه علی نقی - بقعه مزارکی - بقعه سید علی - بقعه حسینی - بقعه آقا سید محمد - بقعه سقاخانه - بقعه ملاولی - بقعه ابراهیم - بقعه میر سعید - بقعه سید سلیمان - بقعه شفیع - بقعه مسیح خانی - بقعه میر علی - بقعه فتح الله .

**

ماک - و

مساجد :

مسجد قره آغاج - مسجد نازک - مسجد الله وردی - مسجد دیوانخانه - مسجد بکخان - مسجد حسن کندی - مسجد بازرگان - مسجد قلعه جوق - مسجد سلمان آباد - مسجد زاویه سفلی - مسجد علیا - مسجد شکر باغی - مسجد بندلو - مسجد ملا اسماعیل - مسجد تیمور آباد - مسجد خضرلو - مسجد علی کندی - مسجد سلطه - مسجد دیبک - مسجد بابالو - مسجد علی یار - مسجد عباس کندی - مسجد بارن - مسجد حسن علی - مسجد قپان کندی - مسجد دینج - مسجد هامون - مسجد قره اطاق - مسجد علی نظیر - مسجد بهلول آباد .

بقاع:

بقعه قره اوغلان - بقعه قره آغاج - بقعه گنبد - بقعه مریم - بقعه گنبد - بقعه مجنون - بقعه سید آقا - بقعه عرب لو - بقعه هشت بقعه قریبان - بقعه تازه کند - بقعه زاویه سفلی - بقعه اجاق - بقعه تپه سندلج .

**

ماهان

مساجد :

مسجد جامع - مسجد میرعلی - مسجد شیخ - مسجد پائین - مسجد علی آباد - مسجد درویش ها - مسجد بک - مسجد خواجه - مسجد کوچه بیدی -
مسجد کلاه دراز مسجد رودخانه - مسجد سامانی آباد - مسجد علی اصغر - مسجد کبیری - مسجد لنگر - مسجد حسینیہ مسجد حسینیہ وسط - مسجد
چشمه لنگر مسجد نسبت آباد - مسجد محله باغ - مسجد ملا جعفر - مسجد

حسنعلی.

بقاع :

بقعه شاه نعمت الله - بقعه شیخ علی بابا - بقعه شاه زاده حسین - بقعه مهر زمان - بقعه بابا حسین - بقعه حاجات - بقعه خواجه خضر - بقعه بابا .

**

محللات

مساجد :

مسجد جامع - مسجد درب قلعه - مسجد درب

ص: 127

دروازه - مسجد کاکا - مسجد آبرویه - مسجد آقاییان - مسجد محله بالا - مسجد درب حمام - مسجد سرگذر - مسجد حاجی تراب - مسجد کوچه پاجیان - مسجد سر کمر لمر - مسجد کیاب - مسجد گوشه - مسجد خطیر آباد - مسجد جنب امامزاده - مسجد درب بازار مسجد درب ویراب - مسجد چقا - مسجد چوپان ها - مسجد جنب - مسجد شاهزاده موسی - مسجد بک - مسجد سیدها - مسجد جنب حمام - مسجد حاج امر الله - مسجد سلطانه علی - مسجد حاج محمد تقی - مسجد حاجیه زهرا - مسجد اکبر آقا - مسجد جمشیدی - مسجد جنب مدرسه - مسجد درب قنات - مسجد جمعه - مسجد کربلایی باقر مسجد محمد بک - مسجد کربلایی محمد حسین - مسجد حسینی - مسجد صادقی - مسجد سهرابی - مسجد شاه عبداللہ - مسجد یوسف - مسجد گل محمد - مسجد میان - مسجد عسکری - مسجد خانه فرج آقا - مسجد کرلی - مسجد خالو احمد مسجد بزرگ بالا - مسجد ارزاق - مسجد علی حسین - مسجد درب قلعه - مسجد مشهدی عباس - مسجد میر علی اکبر - مسجد سید یوسف - مسجد حاج محمد - مسجد اسماعیل آقا - مسجد ختحمو - مسجد پای برج - مسجد حسینیہ پائین - مسجد جنب خانه بالا - مسجد امام حسن - مسجد حسینیہ - مسجد پائین برج - مسجد باباشیخ - مسجد پاچنار - مسجد جمعه - مسجد حیدر علی - مسجد توی ده - مسجد عزیز - مسجد علی محمد - مسجد کمیل - مسجد پائین - مسجد بالا - مسجد غلامحسین - مسجد نبات - مسجد زیارت - مسجد جوشق - مسجد کرمه - مسجد ریحان - مسجد کرجار - مسجد ملا احمد .

امامزاده ها :

امامزاده فضل و یحیی - امامزاده موسی - امامزاده عبد الله - امامزاده محمد - امامزاده کمیل - امامزاده محمد - امامزاده ساریه خاتون - امامزاده صالح - امام زاده محمود - امامزاده نجروان - امامزاده سلیمان - امام زاده زبیده خاتون - امامزاده سلیمان و یحیی - امامزاده سلطان علی بن محمد باقر - امامزاده زید - امامزاده حوریه و خانعلی - امامزاده معصومه - امامزاده عبداللہ - امام زاده جلال الدین - امامزاده اسحاق - امامزاده سلطان - امامزاده مهره

**

مراغه

مساجد :

مسجد محمد تقی - مسجد آقاسلیم - مسجد امین - مسجد آفاض - مسجد اولیا - مسجد اکبر آباد - مسجد سماعیل - مسجد اولاد ذکور مسجد بناغه - مسجد وداق - مسجد شیر محمد - مسجد شرفیان - مسجد بالا حله - مسجد جامع - مسجد جارسلو - مسجد جوان آباد سجد داود - مسجد دندیل - مسجد باشه - مسجد مشتی - مسجد زرگران - مسجد زمان آباد - مسجد زوغال باد - مسجد زقاق - مسجد حاجی قاسم - مسجد قل چیلو سجد حاجی حسن - مسجد حجة الاسلام - مسجد الله ردی - مسجد حاجی علی عباس - مسجد حاجی بیگلر - سجد حمد الله - مسجد حاج آقا محمد محمد - مسجد طاق - سجد دیزج - مسجد طاق دروازه - مسجد طالب بابا سجد کوره خانه - مسجد کرخه - مسجد کبود - مسجد کوله بوجاق - مسجد مورہ ورنه - مسجد مصلی - مسجد

امامزاده سلطان علی بن محمد باقر (مشهد اردھال)

امامزاده سلطانعلی بن محمد باقر (مشهد اردھال)

ملا رستم - مسجد ملا جبار - مسجد نصر الدین - مسجد صادقی - مسجد ملا محمود - مسجد میر غفور - مسجد عباد الله - مسجد علی اکبر - مسجد حمد آباد - مسجد ملت باشی - مسجد ملاصفر - مسجد بخار آباد - مسجد نصیب آباد - مسجد نهران - مسجد سفید - مسجد سعید آباد - مسجد سردار آباد - مسجد آبعلی - مسجد سلطان - مسجد سرخ - مسجد قواره - مسجد فقیر آباد - مسجد مسجد سفلی - مسجد قره ملک - مسجد قاضی - مسجد رسول آباد - مسجد شمشیر آباد - مسجد شیخ تاج - مسجد شیخ مناف - مسجد جعفر - مسجد شیخ - مسجد باغ - مسجد تکیه هاشم - مسجد خان - مسجد ضریر - مسجد پر روشنائی - مسجد پسند آباد - مسجد صحرا - مسجد چهل پای علیا - مسجد چهل پای سفلی - مسجد کوئیلی لری - مسجد کو کباشی - مسجد گلچه - مسجد حاجی حنیفه - مسجد حسینیہ .

امامزاده ها :

امامزاده سید عطاء الله .

مدارس قدیمه:

مدرسه صدر .

**

مروند

مساجد :

مسجد افشار - مسجد آغبلاغ - مسجد علمدار - مسجد بالا آقابک - مسجد بالای دیزج - مسجد تازه کند - مسجد پیر - مسجد جامع - مسجد جامع گرگر مسجد لیوارجان - مسجد جامع مروند - مسجد حاجی احمد - مسجد حاجی سلیم - مسجد حاجی مناف - مسجد شریف - مسجد حاجی عابدین - مسجد حاجی اسماعیلی - مسجد علی اکبر - مسجد حاجی نجف - مسجد حاجی مطلب - مسجد حاجی همت - مسجد دلیجان - مسجد دیزچگان - مسجد رودخانه - مسجد زدوز - مسجد سپهران - مسجد فخر الدین - مسجد سرهنگ - مسجد قره آجاج - مسجد شجاع نظام - مسجد قدمگاه - مسجد قنبر - مسجد کوچه پائین - مسجد دروازه - مسجد گندلیج - مسجد میر هادی - مسجد میرکریم - مسجد میرعلی - مسجد مؤمنین - مسجد مشهدی عزیز مسجد میدان - مسجد ملا احمد علی - مسجد ملا عزیز - مسجد میری - مسجد یخدار - مسجد ملا عبدالرسول - مسجد نخودبک - مسجد برز باشی - مسجد بالدوز - مسجد اکبری .

امامزاده ها:

امامزاده ابراهیم - امامزاده زاویه - امامزاده احمد .

**

مشهد

مساجد :

مسجد گوهرشاد - مسجد شاه - مسجد مقبره - مسجد آب انبار - مسجد فیل - مسجد صاحب کار - مسجد حاج میرزا - مسجد نایب - مسجد سرآب میرزا - مسجد کله مسجد ذوالفقار - مسجد نظر یافته - مسجد مقبل السلطنه - مسجد گلشن - مسجد پل سنگی - مسجد مروی ها - مسجد افشارها - مسجد معمار - مسجد محمدی ها - مسجد حیدری ها - مسجد آقا حسین - مسجد درخت بید - مسجد فضل گرها - مسجد حضائی - مسجد حاج فیض الله - مسجد قائم - مسجد صاحب الزمان - مسجد سنا آباد - مسجد جواد معمار - مسجد زابلی - مسجد پاچنار - مسجد تبرک - مسجد حاج

مهدی - مسجد حاج رجبعلی - مسجد حقیقی - مسجد برجی - مسجد -خونی مسجد مجید - مسجد سردرب - مسجد مغول ها - مسجد مصلی -
مسجد جعفریها - مسجد حکیم - مسجد صدیقی - مسجد حاجی رضا - مسجد هراتی - مسجد سرپل - مسجد پارسائی - مسجد قبله - مسجد معتمد
- مسجد دیدگاه - مسجد نور - مسجد فرهاد - مسجد فاصل - مسجد احمدیه - مسجد قوچانی - مسجد رضائیه - مسجد روی حوض - مسجد محرابخان
- مسجد حاج سر سرک - مسجد خود رود - مسجد ملک - مسجد ده علیا .

امامزاده ها :

حرم مطهر حضرت رضا (علیه السلام)

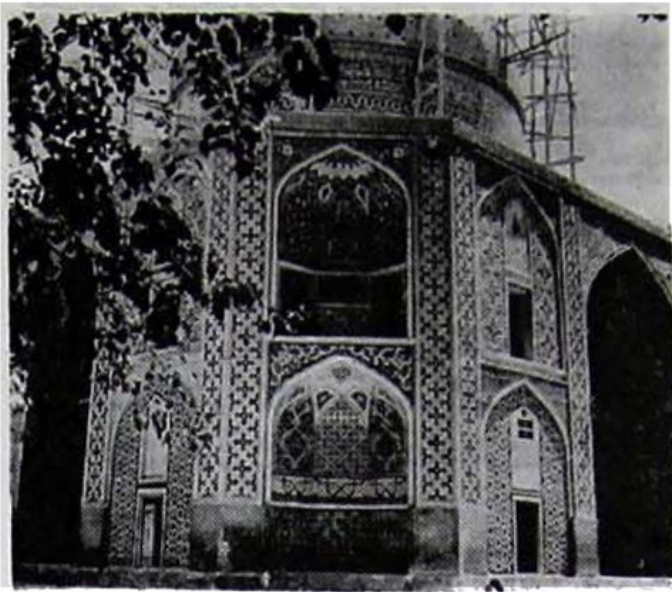
بقاع :

بقعه پیرپالاندوز - بقعه گنبد خشتی - بقعه گنبد

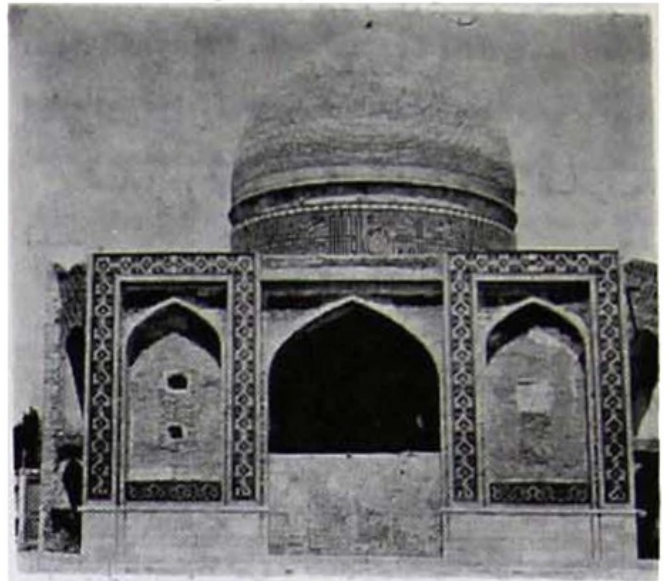
ص: 129

سبز - بقعه مصلی - بقعه خواجه ربیع - بقعه اباصلت - بقعه خواجه مراد - بقعه میرزا ابراهیم - بقعه ایوان طوق - بقعه ارسالان - بقعه با بازنگی - بقعه شیخ احمد - بقعه مشهد ریزه - بقعه زین العابدین - بقعه لقمان - سرحینی - بقعه رباط شرف - بقعه دویرار - بقعه آجری - بقعه چلاقی - بقعه میل مرتفع - بقعه اخي علی - بقعه ها رونیه - بقعه رادکان - بقعه حافظ - بقعه شیخ عبد الله بقعه ملاعلی - بقعه امامزاده - بقعه یحیی - بقعه سید حسن - بقعه نجم الدین - بقعه سلطان محمد - بقعه برادر حضرت رضا - بقعه نظام الدین - بقعه پیرکله - بقعه قطب الدین - بقعه بوری آباد - بقعه شاه محمود - بقعه حمزه - بقعه سیدمرتضی - بقعه واقع در علی آباد - بقعه بقیر پر - بقعه ملا سلطان - بقعه منار آجری - بقعه محمد - بقعه فرید الدین عطار - بقعه کمال الملک - بقعه فضل بن شاذان - بقعه قدمگاه - بقعه شاهزاده حسین - بقعه قاسم - بقعه سردار بجنوردی - بقعه سلطان ابراهیم - بقعه مشهد طوقی - بقعه حضرت سلطان - بقعه واقع در شیلگان بقعه واقع در کلات - بقعه سید ابوالقاسم - بقعه ملا هادی - بقعه خسروگرد - بقعه ابن یمین - بقعه واقع در شهر فردوس - بقعه قضاة - بقعه حسینی - بقعه معصوم زاده - بقعه موسی - بقعه علی .

نمای شرقی گنبد سبز - مشهد

نمای ضلع جنوب غربی خواجه ربیع - مشهد

نمای شرقی گنبد سبز - مشهد

نمای ضلع جنوب غربی خواجه ربیع - مشهد

مدارس قدیمه:

مدرسه پائین مبارک - مدرسه دودر مدرسه حاج حسن - مدرسه میرزا جعفر - مدرسه عباسقلی خان - مدرسه نواب - مدرسه ملا محمد باقر مدرسه بالا سر - مدرسه ابدالخان - مدرسه سلیمان خان - مدرسه قران خان - مدرسه رضوان - مدرسه مستشاری - مدرسه رضوان نو - مدرسه فاضل خان - مدرسه پیر مراد .

**

ملایر و توپسرکان

مساجد :

مسجد حسنی - مسجد حبیب خانی - مسجد سیف الدوله - مسجد شیخ الملوك - مسجد صاحب الزمان - مسجد فاطمیه - مسجد حاج قاسم - مسجد حاج مهدی مسجد حاج محمد علی - مسجد محمد علی خانی - مسجد جولستان - مسجد قلعه - مسجد زرهان - مسجد دستجرده مسجد پائین محله -

مسجد پسرکان - مسجد اشتران -

مسجد کمرزان - مسجد جامع .

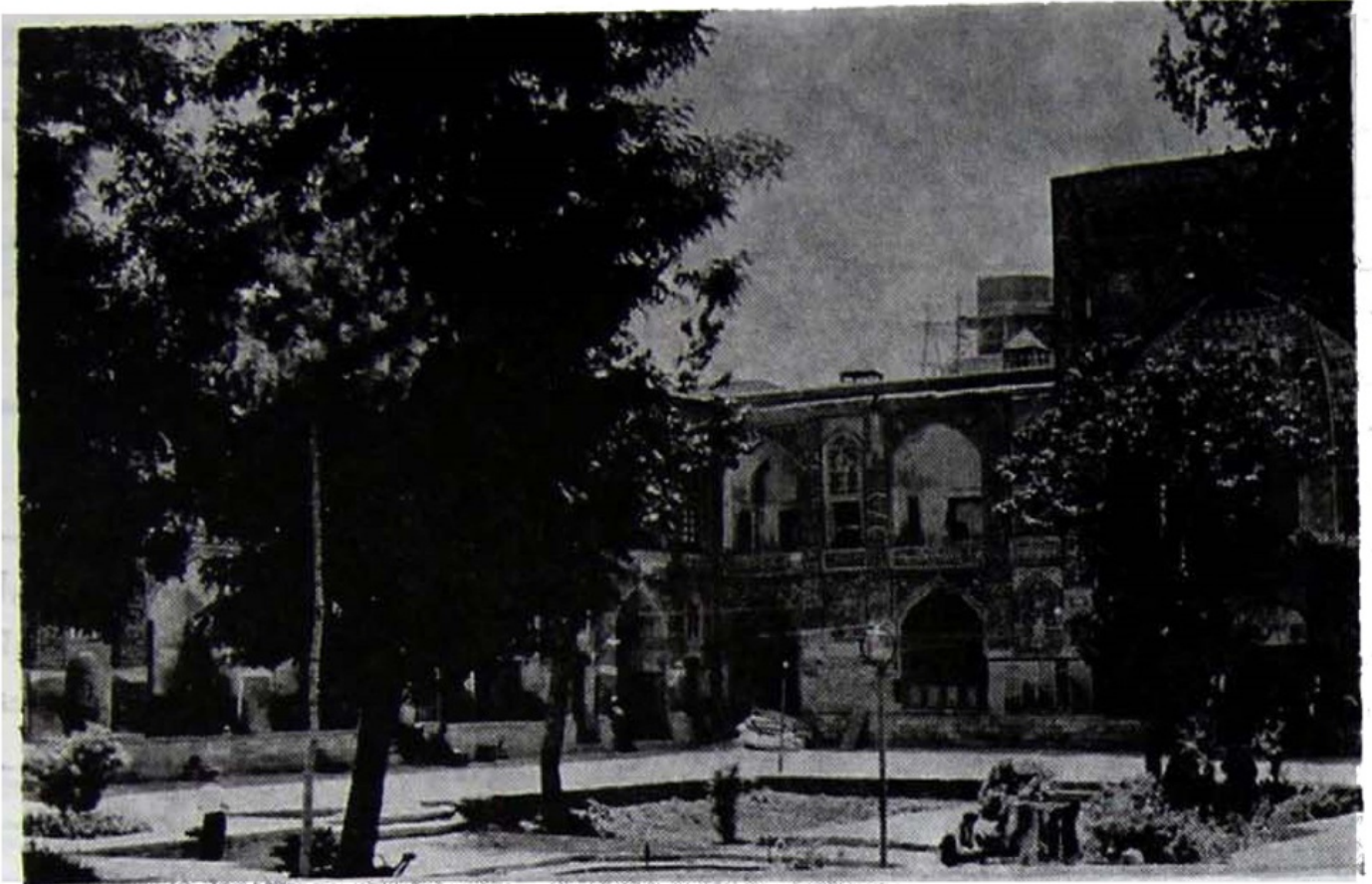
امامزاده ها :

امامزاده عبدالله - امامزاده کرکان - امامزاده حرم آباد - امامزاده داوینخان - امامزاده سالار آباد - امام زاده قریبه - امامزاده عبدالله - امامزاده سام و حام - امامزاده ثامن - امامزاده علی اصغر - امامزاده ارزان قوت امامزاده عبدالله - امامزاده طبر - امامزاده ابوالمهمین - امامزاده حبقون - امامزاده عبدالله .

مدارس قدیمه :

مدرسه شیخعلی خان - مدرسه باغوار .

ص: 130

مدرسه میرزا جعفر - مشهد

مدرسه میرزا جعفر - مشهد

مهاباد

مساجد :

مسجد جامع - مسجد سوریچه - مسجد عبد الله - مسجد قره مولا - مسجد کهریزه - مسجد پیکی - مسجد شهر یکنه - مسجد علی گنبد - مسجد خالو باغ - مسجد لوزه - مسجد کتیبه گنبد - مسجد زهنی کوچک - مسجد کانی - مسجد سید بایزید - مسجد امین السلطان مسجد خانه - مسجد ده نصیری - مسجد آسیاب - مسجد بازار - مسجد رستم بیک - مسجد شاه درویش - مسجد ام الدین - مسجد سبزیخانه - مسجد عباس آقا - مسجد قاضی - مسجد حاجی احمد - مسجد داروغه - مسجد حسینیہ - مسجد قبله - مسجد خوتیه سید حسن - مسجد جامع ترجان - مسجد شیلان آباد - مسجد خانقاه - مسجد دهلاجین - مسجد آسیا .

**

میاندو آب

مساجد :

مسجد طاق - مسجد لطف الله خان - مسجد سبزه چی - مسجد بهی - مسجد زرنندی - مسجد جامع - مسجد قدیمی - مسجد نوساخت .

بقاع :

بقعه تاج الدین .

**

نائین

مساجد :

مسجد ابوریحان - مسجد امامرضا - مسجد جامع خور - مسجد فرخی - مسجد ایراج - مسجد کر مه - مسجد بابا عبد الله - مسجد طارو - مسجد باغبان
- مسجد علی نقی - مسجد محمد حسین - مسجد ابوطالب - مسجد درب میدان - مسجد ذوالفقار - مسجد صاحب الزمان - مسجد فاطمه - مسجد
میرزا عباس - مسجد ملا

نقی - مسجد حاجی محمد - مسجد مهندس عبدی - مسجد حاجی .

امامزاده ها :

امامزاده ابراهیم - امامزاده ابو محمد - امامزاده جنید و عبدالله - امامزاده داود - امامزاده پیرخانه زاد

ص: 131

نجف آباد و همایون شهر

مساجد :

مسجد آذری - مسجد با دلکان - مسجد بازارچه - مسجد بازار - مسجد پاچنار - مسجد جامع - مسجد جو آباد - مسجد خیابان قباد - مسجد دستجرد - مسجد زاغه آباد - مسجد سرپیل - مسجد صاحب الزمان - مسجد فتح آباد - مسجد خروشان - مسجد کارور - مسجد شاه - مسجد کوچک بازار - مسجد لرها - مسجد ملک الطلوع - مسجد ملاحسن - مسجد مؤیدی - مسجد میرزا حکیم - مسجد ورنوسفاران.

امامزاده ها :

امامزاده تیران .

نطنز

مساجد :

مسجد اوره - مسجد زیر نوغان - مسجد در لنگه - مسجد باربند - مسجد حصار - مسجد جمل - مسجد درب حصار مسجد صاحب الزمان - مسجد سرپیل - مسجد باغ آباد - مسجد غلامعلی - مسجد صفر عابدین - مسجد میرآب - مسجد جامع - مسجد ابوالقاسم - مسجد عبدالله خان - مسجد افراشته - مسجد محله بالا - مسجد چشمه - مسجد صاحب - مسجد آبیاران - مسجد بیدهند - مسجد خانقاه - مسجد بادرود - مسجد میان ده - مسجد علی اکبر - مسجد آب انبار - مسجد پائین ده - مسجد جندق - مسجد بزر - مسجد بیدشک - مسجد تماچ - مسجد پائین - مسجد حاجی - مسجد پاچنار - مسجد سرچشمه - مسجد بالاده - مسجد حکیم - مسجد کازرون مسجد بانکی - مسجد هادی - مسجد باغ - مسجد حسینی - مسجد قبرستان - مسجد قلعه - مسجد بالا - مسجد صحرا - مسجد سرچشمه - مسجد خال آباد - مسجد شریف - مسجد جنت - مسجد چنار - مسجد تختانی - مسجد باب الحق - مسجد حاج عبد الله - مسجد ده لر - مسجد علی - مسجد ریشه - مسجد آقابابا - مسجد چاله مسجد سر استخر مسجد گوردان - مسجد گلشن - مسجد چشمه دیان - مسجد شه - مسجد اصغر مسجد شجاعی مسجد محله پائین - مسجد طالع - مسجد میانی - مسجد درختان - مسجد آقاجان - مسجد حاجی - مسجد صالحی - مسجد سرپشته - مسجد کوچه - مسجد جعفر خان - مسجد قبرستان - مسجد سرآسیاب - مسجد غلام - مسجد جمعه - مسجد نعمت - مسجد شمس - مسجد سفلی - مسجد آب پشته - مسجد پائین محله - مسجد بالا محله مسجد قاضی - مسجد میرزا سید - مسجد حصار - مسجد باغبان - مسجد گرداب - مسجد - طوری مسجد چهار دستگان - مسجد علیا - مسجد کلاغ - مسجد ابراهیم مسجد محمد آقا - مسجد طلاب - مسجد آقامیر - مسجد شفیق - مسجد دریاچه - مسجد تقی - مسجد در دره - مسجد بلال بین - مسجد رمضان - مسجد میانی - مسجد - مزار مسجد خانه - مسجد آفتاب زد - مسجد عبد الله - مسجد قاسم - مسجد درب حمام - مسجد کلهرود - مسجد علی - مسجد پلنگ - مسجد رضا - مسجد خطیر مسجد با بکلی - مسجد ابراهیم - مسجد حاج آقا - مسجد مزده - مسجد فوقانی - مسجد مهدوی - مسجد شهباز مسجد سرسنگ - مسجد قصبه - مسجد سید قاسم - مسجد حاجی قائم - مسجد خواجه - مسجد حاجی حسن - مسجد قاره - مسجد شانیان - مسجد میر مسجد حاجی ها - مسجد تپه - مسجد امامزاده - مسجد آسیا - مسجد ویشه مسجد ولا جرد - مسجد مصلی .

امامزاده ها :

امامزاده احمد - امامزاده بابا احمد - امامزاده اسماعیل - امامزاده بابا شیخعلی - امامزاده بی بی خاتون - امامزاده بابا سیاه پوش - امامزاده بابا عبدالله -

امامزاده جلال الدین - امامزاده سید جعفر - امامزاده چهار بزرگوار - امامزاده شاه سلطان - امامزاده سید حسن - امامزاده حافظ - امامزاده سادات -
امامزاده سلیمان - امامزاده میر - امامزاده علی عباس - امامزاده سید مراد - امامزاده یحیی - امامزاده محسن و زید -

ص: 132

امامزاده شاه سید - امامزاده محمد - امامزاده نورالدین - امامزاده علی .

**

نهاوند

مساجد :

مسجد درب سرداب - مسجد جامع - مسجد پای قلعه - مسجد گلشن - مسجد دوخواهران - مسجد علی آباد - مسجد جارچی باشی - مسجد گوشه - مسجد حاج آقا تراب - مسجد اسلامی - مسجد چهارسوق - مسجد حاج صادق .

امامزاده ها :

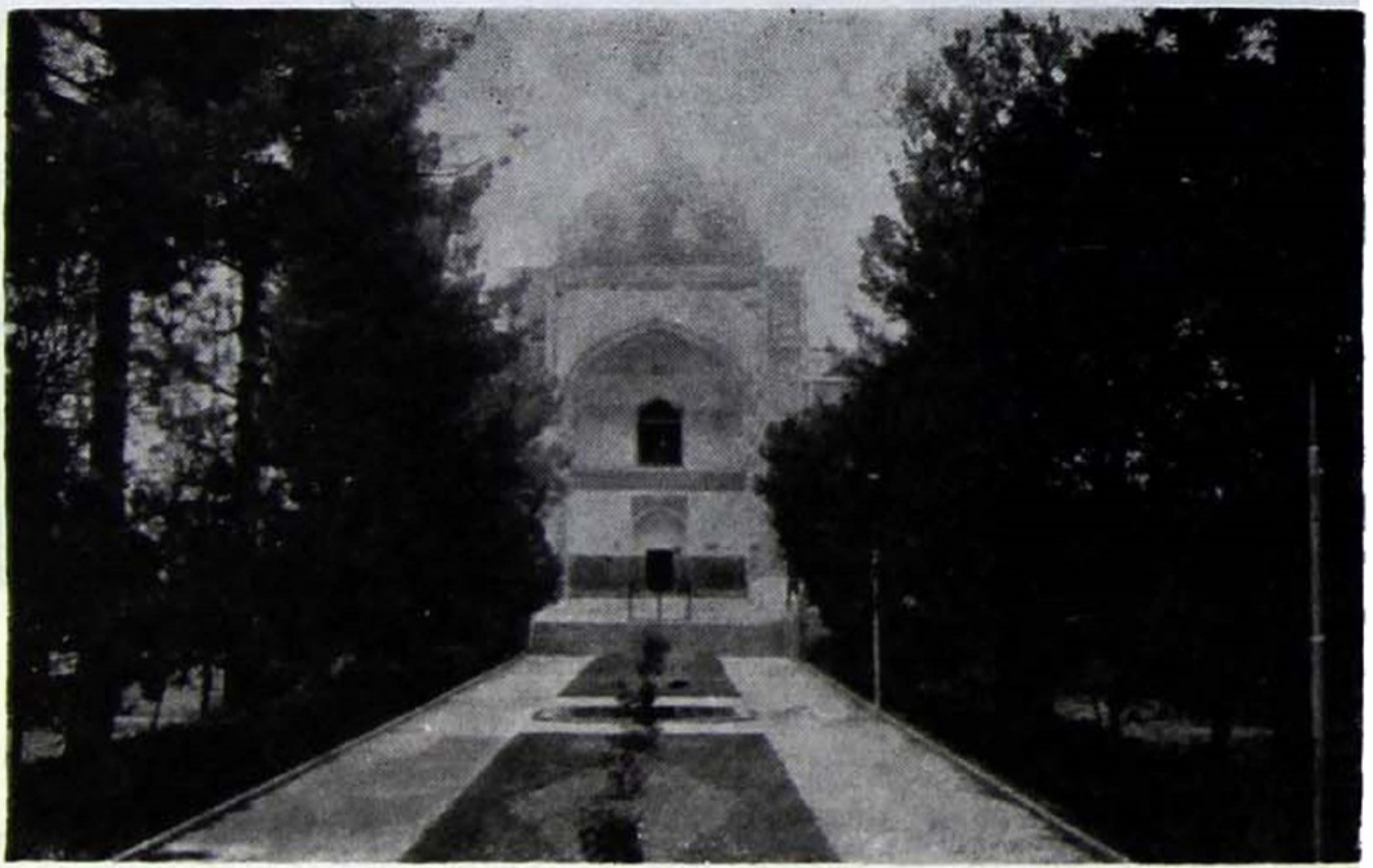
امامزاده خرابه - امامزاده محمد - امامزاده شیخ منصور - امامزاده دو خواهران - امامزاده یتیمه - امام زاده شیخ عباس .

نیشابور

مساجد :

مسجد کوی آب - مسجد نایب ابراهیم - مسجد نجفعلی - مسجد بالاگودان - مسجد جامع - مسجد حسام الدین - مسجد کوی چراغ برق - مسجد قبلگه .

امامزاده محمد محروق - نیشابور

امامزاده محمد محروق - نیشابور

امامزاده ها :

امامزاده محمد محروق - امامزاده شاهزاده حسین - امامزاده سلیمان بن موسی بن جعفر - امامزاده عصمت آباد .

بقاع:

بقعه شیخ فریدالدین . (بقیه جزو مشهد منظور شده)

**

همدان

مساجد :

مسجد آقاجانی یک - مسجد حاج احمد مسجد خرابه - مسجد آخوند ملاعلی - مسجد یحیی - مسجد حاج ابراهیم - مسجد بشارت الملک - مسجد بهیانی - مسجد پنبه بازار - مسجد پل مراد - مسجد جامع - مسجد بزرگ جولان - مسجد چمن چوپان ها - مسجد کوچک جولان - مسجد در میزار - مسجد چمن امامزاده - مسجد حبیبی - مسجد قلعه - مسجد حاجی - مسجد خداکرم - مسجد خانه دراز - مسجد حاج

امامزاده محمد محروق - نیشابور

روح الله - مسجد زين العابدين - مسجد سيد ابوالقاسم مسجد شريف الملك - مسجد كوچك - مسجد شيراني مسجد شاليخان - مسجد شيرمحمد - مسجد شيخ غلام مسجد صادق - مسجد قاشقتراشان - مسجد ذوالرياستين .

امامزاده ها :

امامزاده اسماعيل - امامزاده عبدالله - امامزاده يحيى - امامزاده سيد جلال الدين - امامزاده اهل بن علي - امامزاده هادي بن علي امامزاده مليحه خاتون امامزاده خاتونيه - امامزاده زبيده خاتون - امامزاده شاهزاده حسين - امامزاده در جزين .

بقاع :

بقعه باباطاهر - بقعه علويان .

مدارس قديمه :

مدرسه آخوند ملاعلي - مدرسه دامغانی مدرسه شيخ علي خان زنگنه .

بقعه علويان - همدان

امامزاده درجزین - همدان

بشمه‌علویان - همدان

امامزاده در جزین - همدان

یزد

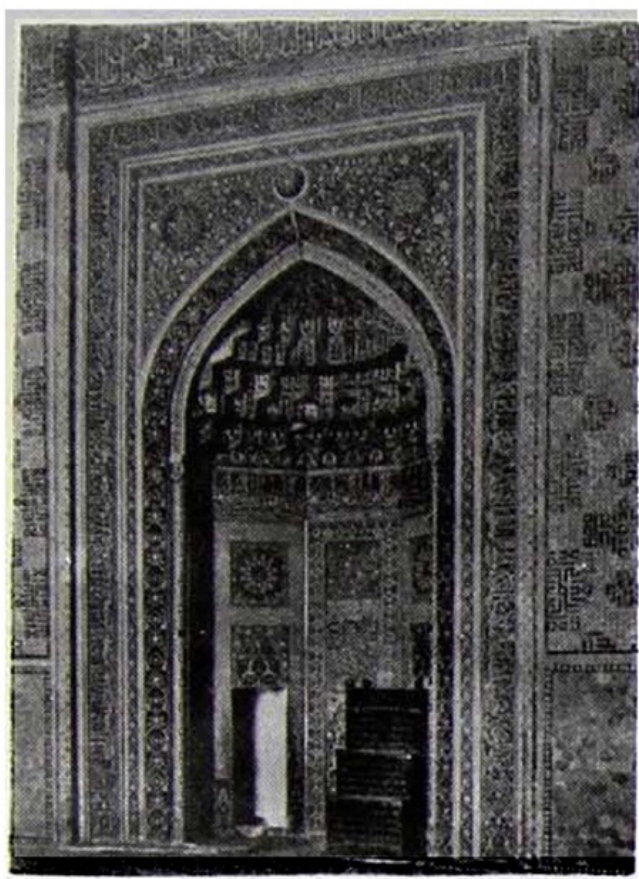
مساجد:

مسجد قدیم ریگ - مسجد کوشکنو - مسجد مصلی - مسجد خطیر ملا - مسجد فرط - مسجد ساباط - مسجد اهرستان - مسجد خیرآباد - مسجد حاج علی - مسجد امیر چقماق - مسجد ملا اسماعیل - مسجد اسکندر - مسجد بندرآباد - مسجد محمد میر جلیلی -

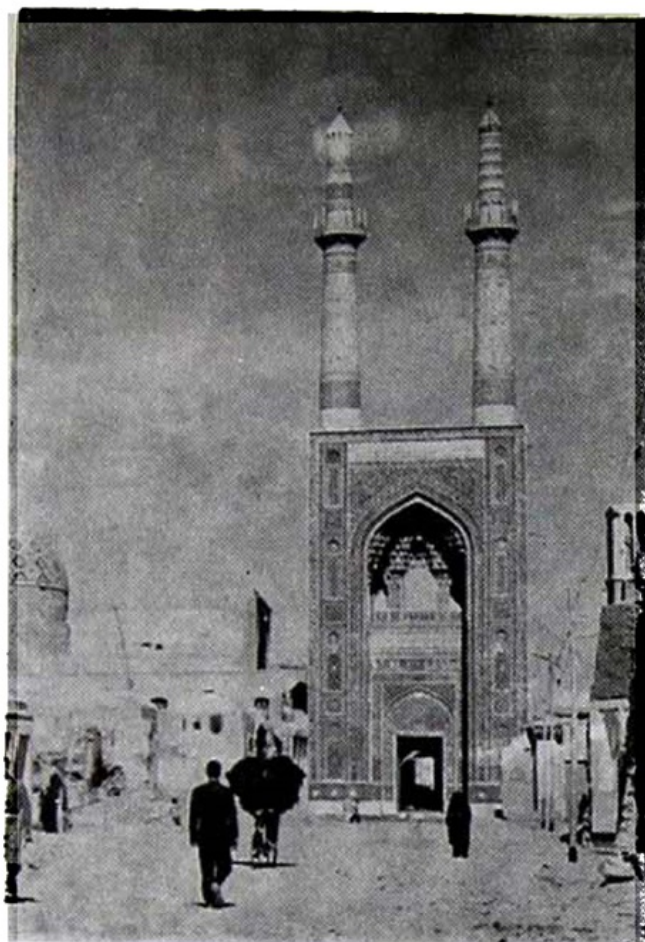
ص: 134

مسجد لرد آسیاب - مسجد ریگ - مسجد جامع کبیر - مسجد زارج - مسجد محمد علی - مسجد هدایت مسجد مه - مسجد رجبعلی - مسجد حاج حسین - مسجد سید حسین مسجد فیروز آباد - مسجد محمد حسین - مسجد سید مهدی - مسجد حاجی مطلب - مسجد زمان - مسجد غفور - مسجد تقی - مسجد ماعیل مسجد - سکینه - مسجد جلال - مسجد ده آباد - مسجد مهر جرد - مسجد کوچه باغ - مسجد قلعه - مسجد بارچین - مسجد محمود آباد - مسجد امیر آباد - مسجد میبد - مسجد خانقاه - مسجد حسن آباد - مسجد یخدان مسجد صدرالدین - مسجد جامع میبد - مسجد علی اکبر.

مسجد جامع کبیر - یزد

محراب مسجد جامع کبیر یزد

مسجد جامع کبیر - یزد

محراب مسجد جامع کبیر یزد

امامزاده ها :

امامزاده جعفر امامزاده رکن الدین - امامزاده شهدای فهرج

مدارس قدیمه:

مدرسه کوچک خان - مدرسه قدیمه شفیعیه - مدرسه بزرگ خان - مدرسه ملا اسماعیل - مدرسه محمد حسین لاری .

آبادان و خر مشهر 81

آباده 81

آذر شهر 82

آستارا 82

آمل 82

اراک 82

اردبیل 83

اردکان 84

اشنویه 84

اصطهبانات 84

اصفهان 84 - 89

اهر 89

بابل 89

بافق 89

بروجرد 89 - 90

بم 90

بندر پهلوی 90

بندر عباس 90

بوشهر 91

بهبهان 91

بیرجند 91 - 92

تبریز 92 - 93

تربت حیدری 92 - 94

جام 94 - 95

جهرم 95

خلخال 95

خمین 95 - 96

خوی 96

داراب 96 - 97

دامغان 97

درگز 97

دزفول 98

دماوند 98

رامهرمز 98

رشت 98 - 99

رضائیه 99

رفسنجان 99 - 100

رودبار 100

زرنند 100

زنجان 100 - 101

ساری 101

ساوه 101 - 102

سبزوار 102

سراب 102

سقز 102

سمنان 102

سيرجان 103

شاهپور 103

شاهرود 103

شاهی 103

شبستر 103 - 104

شوشتر 104 - 105

ص: 137

شهاداد 105 - 106

شهرکرد 106

شهریار 106

شهسوار 106

شیراز 107

طبس 107 - 108

طهران و حومه 108 - 114

قومن و صومعه سرا 114 - 115

قزوین 116 - 117

قوچان 118 - 119

قهپایه 119

کازرون 119

کاشان 119 - 122

کاشمر 122

کرج 122

کردستان 122 - 123

کرمان 123

کرمانشاهان 123 - 124

کنگاور 124

گرگان 124

گروس 124 - 125

گلپایگان 125

گناباد 125 - 126

لارستان 126

لاهیجان 126

لرستان 126 - 127

لنگرود 127

ماکو 127

ماهان 127

مجلات 127 - 128

مراغه 128 - 129

مرند 129

مشهد 129 - 130

ملایر و تویسرکان 130

مهاباد 131

میان دوآب 131

نابین 131 - 132

نجف آباد و همایونشهر 132

نطنز 132 - 133

نهایند 133

نیشابور 33

همدان 133 - 134

یزد 134 - 135

فهرست اعلام 135 - 148

ص: 138

عكس

□

ص: 140

عكس

□

ص: 141

عكس

□

ص: 146

عكس

□

ص: 147

عكس

□

ص: 150

بسمه تعالی

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

با اموال و جان های خود، در راه خدا جهاد نمایید، این برای شما بهتر است اگر بدانید.

(توبه : 41)

چند سالی است که مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه موفق به تولید نرم‌افزارهای تلفن همراه، کتاب‌خانه‌های دیجیتالی و عرضه آن به صورت رایگان شده است. این مرکز کاملاً مردمی بوده و با هدایا و نذورات و موقوفات و تخصیص سهم مبارك امام علیه السلام پشتیبانی می‌شود. برای خدمت رسانی بیشتر شما هم می‌توانید در هر کجا که هستید به جمع افراد خیراندیش مرکز بپیوندید.

آیا می‌دانید هر پولی لایق خرج شدن در راه اهل بیت علیهم السلام نیست؟

و هر شخصی این توفیق را نخواهد داشت؟

به شما تبریک می‌گوییم.

شماره کارت :

6104-3388-0008-7732

شماره حساب بانک ملت :

9586839652

شماره حساب شبا :

IR390120020000009586839652

به نام : (موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه)

مبالغ هدیه خود را واریز نمایید.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباچه ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

